

59

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

106. évfolyam
1990

1-2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

106. ÉVFOLYAM 1990/1-2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 192 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

UA 1759
B571

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1990
106. ÉVFOLYAM

Szerkesztőbizottság

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő),
FÜLÖP GÉZA, NAGY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A TARTALOMJEGYZÉKET ÉS A NÉVMUTATÓT ÖSSZEÁLLÍTOTTA VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Gerics József–Ladányi Erzsébet</i> : Szent István királlyá avatása és egyházszerzése Theotmar krónikájában	93
<i>Kurucz György</i> : Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában	32
<i>Lengyel András</i> : A Szeged története /1920–1925/ II	45
<i>Pavercsik Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén I	14
<i>Pavercsik Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén II	113
<i>Szovák Kornél</i> : Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez	1
<i>Veszprémy László</i> : Ransanus krónikája Géza–Szt. István fejzetének forrásproblémája	99

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Új példánya került elő az első hazai nyomtatványnak	129
<i>Enyedi Sándor</i> : Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz	69
<i>Enyedi Sándor</i> : Szigethy Mihály könyvnyomtató levelei Aranka Györgyhöz	147
<i>Fehér Katalin</i> : A Mindenes Gyűjtemény és a felvilágosodás kori pedagógia kérdései	134
<i>Fekete Csaba</i> : Mikor jelent meg a „Lubáni Biblia”?	68
<i>Grüll Tibor</i> : Lackner Kristóf könyvtárának maradványai	132
<i>Lengyel András</i> : Egy szegedi lapalapítási kísérlet 1881-ben	152
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei	139
<i>Stoll Béla</i> : József Attila olvasmányaihoz	75
<i>Szilágyi Márton</i> : Egy XVIII. század végi verseskötet kiadástörténete	137
<i>Wimmer Éva</i> : Egy Jókai kézirat-töredék a Bibliotheca Bodmerianában	74

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : László Mihály /1911–1989/	78
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : Erdélyi János írói hagyatékának sorsa	79
<i>Káldos János</i> : Adalékok az RMNy I. kötetéhez	156
<i>Kelecsényi Ákos</i> : Kner Imre emléke 1890–1990	155
<i>Vértessy Miklós</i> : Ars Hungarica. 1989. 1. szám	158

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvkötészeti szakirodalom 1989-ben	160
---	-----

NÉVMUTATÓ

- Abraham a Sancta Clara 1. Megerle, Johann
Ulrich
Achilles 177
Adalbert, Szent 105, 108
Ádám János 173
Adamus Bremensis 93
Ady Endre 74–75, 51, 186
Aesopus 28, 30
Ágost, Szász (választófejedelem) 89
Ágoston, Szent 3, 9, 13, 30, 93, 114, 118
Agreda 29
Agricola 24
Aiszkhülosz 144
Alajos, Szent (Gonzaga) 24
Alantsee, Leonhard 175
Alanus ab Insulis 5
Albelius, Simon 173
Albericus 106
Albrich, Martin 173
Aler, Paul 143
Almádi István 172
Alvarez 27
Ambrus, Szent 24
Amerighi, Paolo 173
Amman, Hans Jacob 173
Amort, Eusebius 30, 118
Anastasius, I. (pápa) 1
András, II. (magyar király) 7, 11
Andreas Ungarus 172
Ángyán Béla 66
Anonymus (P. mester) 106, 172
Anselmus (ravennai érsek) 5–6
Antal János 71–72
Antalóczi Lajos 174–175
Antoine, Paul Gabriel 31
Ányos Pál 71
Apácai Tamás 172
Apponyi Balázs 132–133
Apponyi Sándor 182
Apró Ferenc 49–50
Aranka György 69–74, 147–151
Arany János 79
Arany László 79
Arisztophanész 144
Arisztotelész 13, 26, 143, 147
Arnobius 177
Arnold, Geoffrey J. 180
Arnulf (bajor herceg) 94–95
Art, A. 187
Asachi, Gh. 90
Avancinus, Nicolaus 24, 30, 124, 144
Babits Mihály 51, 92
Bac Bernát 47
Bacon, Francis 26, 31
Bácskai Vera 16
Badstübner, E. 3
Bailey, John 38
Bajza József 79
Bakewell, Robert 37–38, 40
Bálan, Ion Dodu 90–92
Balassa 12
Balassa Armin 49
Balassa Bálint 75–77
Balácsi Zoltánné 80
Balbinus, Bohuslav 143
Balde, Jacob 145
Balla Jenő 45–46, 48
Balogh Albin 101
Bánffy György (Alsólendvay) 132
Bárány György I. Szenicei Bárány György
Bárány János I. Szenicei Bárány János
Baráth Tibor 171
Barclay, John 31
Bárdos Kornél 132
Barilaro, A. 103
Barițiu, Gh. 90
Barker, Nicolas 183–186
Barkóczy Ferenc 174
Baróti Szabó Dávid 134

- Barta Dezső 46–48
 Barta János 34
 Barton, Thomas 173
 Bartoniek Emma 102
 Bartók Béla 50–51
 Bártzay Borbála 138
 Barzizza, Gasparino 185
 Bassanini 24
 Bassus 177
 Batsányi János 134
 Batthyány Boldizsár 83
 Batthyány Ignác 11, 174–176
 Bauhinus 26
 Baumeister, Friedrich Christian 30
 Bayer 27
 Beaujeu, Chevalier de 173
 Becanus, Mart. 118
 Beck, Kaspar 25
 Becker, F. 69
 Beda Venerabilis 3
 Békefi Antal 49
 Békefi Remig 13
 Bél Mátyás 27, 29–30
 Béla, III. (magyar király) 7
 Béla, IV. (magyar király) 1, 3, 8–10
 Bellarmino, Roberto 24, 30
 Belloszthenész 27
 Benedek, XIV. (pápa) 31
 Benedek (nagyváradi püspök) 13
 Benedek Marcell 137
 Beniczki 76
 Benke Mihály 71
 Benzing, Josef 180–181
 Beöthyne Kozocsa Ildikó 159
 Bercsényi Miklós 173
 Berecz József 80
 Beregi Lajos 47
 Berger Henrik 47
 Bernardi (bécsi könyvkereskedő) 119
 Bernardin, Szent 175
 Bernát (Chartres-i) 10
 Berkovits Ilona 104
 Berndt, Adam 175
 Bertits 137
 Bertlef, Martin 173
 Bertók Lajos 16
 Berwick, J. Fitz 173
 Bessenyei György 186
 Bethlen István 57, 66
 Bethlen Kata 83, 149
 Béthune 173
 Beyerlinck, Lorenz 25
 Beynon 27
 Bidermann, Jacob 145
 Bidloo 25
 Bill, William 88
 Bisselius, Joannes 30
 Bitay Á. 12
 Bitskey István 85
 Blazovich László 99, 101, 103, 107, 109
 Blogie, J. 187
 Blount, Henry 173
 Boardman, Thomas 41
 Bodenehr, Gabriel 28
 Bodini 25
 Bodmer, Martin 74
 Bodó Mátyás 25
 Bodoni 155
 Boerhaave, Herman 26, 30
 Boethius, Anicius Torquatus Severinus 13
 Bogyai Tamás 9, 104
 Bohn 28
 Bohus, Andreas 146
 Boileau, Nicolas 143
 Bojta Béla 57
 Bóka László 75
 Bollók János 105, 109
 Bona, Giovanni 30, 118
 Bonfini, Antonius 25, 103
 Bongars, Jacques 173
 Bonini, Girolamo Felice 173
 Bónis György 14, 126
 Borda Lajos 130
 Borghese-műhely 89
 Boris Bálint 86
 Borleffs, J. G. Ph. 3
 Borosnyai Lukács György 149
 Borosnyai Lukács Simon 149
 Boross Klára 159
 Bors Gedeon 78, 83, 86–87, 129–131, 171–174,
 179–181
 Borzsák István 10, 12
 Bossuet, Jacques Benigne 24, 30, 118
 Bourdaloue, Louis 24, 30
 Böhm Sándor 46
 Bóle Kornél 111
 Brandi, K. 94
 Brandl, Matth. 118
 Brémai Ádám I. Adamus
 Brett, Samuel 173
 Bright, Richard 33
 Brock, Adam 157
 Brockes 28
 Brown, Edward 173
 Brown, Robert 40
 Brucher, Roger 187
 Brucker 26
 Brunhölzl, Fr. 10

- Brunnemann, Johann 30
 Bruno, (Querfurti) 104
 Brunswick Antal 16
 Buccella, Nicolaus 173
 Buday György 156
 Buday Imre 17
 Bujánovich Lukács 148, 150–151
 Butlin, R. A. 32
 Buxtorf, Johannes 27, 30
 Büky József 174
 Büsching, Anton Fridrich 135
- Caesar, Caius Julius 30
 Calanus (püspök) 173
 Calderon, de la Barca 145
 Calepinus 27
 Călinescu, George 91
 Calino, Cesare 24, 30, 118
 Callixtus, II. (pápa)
 Calmet, Augustin 21, 24
 Calvin János I. Kálvin
 Cano, Francisco Melchor 31
 Caragiale 91
 Carcalechi, Zaharia 90
 Carier 18
 Carpanus, Giuseppe 142, 146
 Carpszov, Benedict 26, 31
 Cartonensis, Bernardus 10
 Cassianus, Ioannes 106
 Caussini, Nicolas 24–25, 31, 142, 144, 147
 Cellarius, Christophorus 27, 30, 124
 Cellot 142
 Celsus 26
 Chambers, J. D. 35, 37
 Charlier, Gustave 186
 Chauvini 27
 Chiakor György (álnév) I. Buccella, Nicolaus
 Christelius 29
 Cicero, Marcus Tullius 1, 27, 29–30, 147, 184
 Cilia, Gelasius di 31
 Clapmarius, Arnoldus 31
 Classen, P. 7
 Claudianus, Caesareai 1
 Claus, Anton 146
 Clauss, Ignaz 30
 Cobden-Anderson 183
 Coelestini 25
 Coke-család 43
 Comazzi, Giovanni Battista 173
 Comenius Ámos János, 27, 172
 Congar, Yves M. 93
 Conrad, Hermann 95
 Contarini, Giovanni Matteo 186
 Contucci, Contuccio 146
- Corneille, Pierre 145
 Corsini 26
 Cotton, Robert Sir 184
 Cracherode, Clayton Mordaunt 184, 186
 Crasset, Jean 30
 Creangă 91
 Crosnensis, Paulus I. Paulus
 Cubero, Sebastian Pedro 173
 Culley-fivérek 37
 Culley, George 38, 40
 Culley, Matthew 38
 Culot, Jean-Marie 187
 Curas 27
 Clüver 27
 Cygne, Martin du 142–143, 145
 Czimmer Károly 52
 Czuly, Joannes 130
- Csahihen Károly 15
 Csányi János I. Tschány, Johann
 Csányi Piroška, M. 49
 Csapodi Csaba 113, 158, 175
 Csapodiné Gárdonyi Klára 158
 Csáti Demeter 76
 Csepy Katalin 80
 Cserényi Mihály 173
 Csernátoni Lajos 153
 Csernigei 172
 Csipkés György I. Komáromi Csipkés György
 Csóka J. Lajos 100–102, 104, 109
 Csokonai Vitéz Mihály 76
 Csongor Győző 152–154
 Csorba Ilona I. Erdélyi Jánosné
 Csűry Bálint 69–70
- Dallos Miklós 172
 Dániel (próféta) 177
 Dante, Alighieri 185
 Dantz 27
 Dávid (bibliai) 104
 Dávid Ferenc 177
 Dávid Gyula 92
 Davis, Henry 87–90
 Davy, Humphrey 41–42
 Dayka Gábor 176–177
 Deane, P. 32
 Debreczeni István 148
 Dechelles, P. 114
 Deér József 9
 Dekeins, Joannes 147
 Delberne 24
 Delius 27
 Dentzler 27
 Dernschwam János 172

- Derom-család (könyvkötő) 89
 Desericzky Ince 25
 De Smet-család 89
 Detemmerman, Jacques 186–187
 Dézsi Lajos 76
 Diana 177
 Dickson, R. W. 39–40
 Diomédész 143
 Dionysius von Luxemburg 31
 Dobszay László 158
 Dóka Klára 14
 Domán Mátyás 46, 48
 Domanovszky Sándor 171
 Dommerich 21, 27
 Donaldson, J. 33
 Donatus, Alessandro 143, 145
 Dondini 19–20, 127
 Don Quijote 28
 Doromy Károly 84
 Drexel, Hieremias 24, 29–30
 Du Chesne 172
 Dudley, Robert 88
 Dufrene (Du Frene), Maximilian 29, 31

 Ebeleben-család 89
 Ebeleben, Nicolaus von 89
 Eberhard (salzburgi érsek) 6
 Eberhard, Philipp 14
 Eckhardt Sándor 9
 Eckhart Ferenc 13
 Eduárd, IV. (angol király) 184
 Eidus Bentián 47–48
 Eisner Ignác 153
 Eisner Manó 47–48
 Elzevir 155
 Elzevir-nyomda 25
 Emerson, Ralph Waldo 170
 Eminescu 91
 Ender, Joseph 84
 Endes-család 70
 Engel 26
 Engel Adolf 153
 Enyedi György 156–158
 Enyedi Sándor 69–74, 147–151
 Erasmus, Desiderius 30
 Erdélyi Ilona, T. 79–82
 Erdélyi János 79–82
 Erdélyi Jánosné 80
 Erdélyi Jenő 47–49
 Erdélyi Pál 79–81
 Erdész Ádám 156
 Erdős Károly 68
 Erzsébet, I. (angol királynő) 184
 Espen 26

 Esterházy Károly 174–175
 Esztergomi Mihály 175
 Etmullerus, Mich. 114
 Euklidész 27, 114
 Euripidész 144
 Eusebius (Euszebiosz), Caesareai 1

 Fabri, Johann 175
 Fabricius, Joannes 19–20, 31
 Fabritius, Georgius 143
 Fallenbüchl Zoltán 16
 Faludi Ferenc 176
 Falus Róbert 10
 Faragó Lajos 47
 Faut Márk 132
 Fayt, R. 187
 Feder 134
 Fehér Katalin 134–137
 Feine, Hans Erich 97
 Fejér György 11
 Fekete Csaba 68–69
 Félegyházi László 85
 Fénelon, François de Salignac de la Motte 28, 30
 Ferdinánd, II. (magyar király) 75
 Ferenc, Szent (Szalézi) 24, 30
 Ferenc, Szent (Xavéri) 24, 118
 Ferenc, I. (magyar király) 33
 Ferenczi László 186–187
 Fessler Ignác Aurél 17
 Festetich László 69, 72
 Festetics György 32–44
 Feuquier 114
 Fichtenau, Heinrich 1
 Fiorillo 183
 Fischhof Gyula 46
 Fletcher, W. Y. 186
 Fleury, Claude 30
 Fodor Adrienne, J. 158
 Főgel József 103
 Folter, Roland 131
 Foot, Mirjam M. 87–90, 186
 Formschneider 181
 Fox, H. S. 32
 Fraknói Vilmos 183
 Francken 157
 Frank József 48–49, 51, 67
 Friese 27
 Frigyes, II. (német–római császár) 9
 Frimmová, Eva 86–87
 Frischlin, Nicodemus 143, 145
 Friz, Andreas 146
 Froelich, Erasmus 30
 Fugger, J. J. 88–89
 Fuhrmann, Mathias 31

- Fulbert (chartres-i püspök) 5
 Futaky István 178–179
 Gabelmann, Nikolaus 173
 Galántai Erzsébet, Sz. 99, 103, 109, 111
 Galla Ferenc 103
 Garampi, Giuseppe 174
 Garay János 16
 Gárdonyi Albert 14–17, 120, 123, 126
 Garengot 26
 Gatterer, Johann Christoph 179
 Gazda István 17
 Geisler Jenő 47
 Gelléri Mór 153
 Gellért, Szent 6
 Gellért-legenda 6
 Georgi, Theophil 22
 Georgius de Hungaria 172
 Gerbert I. Szilveszter II.
 Gerendi János 157
 Gerézi Rabán 100
 Gergely, Szent, Nagy 24
 Gergely, VII. (pápa) 93, 96–97
 Gergely, IX. (pápa) 9
 Gerhoch (prépost) 5
 Gerics József 93–98, 100
 Gessner 26
 Géza (fejedelem) 99–112
 Géza, II. (magyar király) 6–7
 Ghelen, Johann Peter van 119
 Giattini, Giovanni 145
 Gilhofer-cég 130
 Gintheer, Anton 30
 Giotto 3
 Glatz Ferenc 94, 100
 Glüctstahl Lajos 47
 Gochez 26
 Goldhammer, K. 2–3
 Goldfriedrich, Johann 22, 114–115, 119–120
 Golecu, Dinicu 90
 Golius 27
 Gombos Ferenc Albin 9, 102, 105–106
 Gomez, Madame 28
 Gonzalez 26
 Gotti, Vincenzo Ludovico 30
 Gottsched, Johann Christoph 27, 146
 Gömöri György 183
 Gracian 25
 Gramond, Bartholome 19, 127
 Greguss Ágost 79–80
 Gretscher 24
 Grillmeier, A. 3
 Grimaldi 88
 Groedel báró 49
 Grosz Marcell 46
 Grotius, Hugo 26, 29
 Grüll Tibor 132–133
 Gryphius (lyoni nyomdász) 21
 Guarini, Battista 145
 Guevara 25
 Gulyás Pál 172
 Guoth Kálmán 107
 Gutenberg, Johannes 130
 Günther, Otto 131
 Gvadányi József 176
 Gyömrői Edit 77
 Gyöngyösi István 86
 Györfly György 97
 György, II. (angol király) 183
 György, III. (angol király) 185
 György, IV. (angol király) 185
 György Béla 90–92
 Györkössy (Jirka) A. 10
 Gyulai Pál 80
 Gyulai gróf 151
 Hackius (leideni nyomdász) 21
 Haiman György 83, 156
 Hajnóczy, J. 12
 Haller 28
 Hamel, du 26
 Hanapus, Nic. 118
 Hancke 28
 Hangiu, Ion 90–92
 Haraszthy Gyula 81
 Häring, N. M. 5
 Harley, Edward 184, 186
 Harley, Robert 184, 186
 Harreré, Hans 89
 Hartung and Hartung cég 129–131
 Hartung (königsbergi könyvkereskedő) 22
 Hartvik (püspök) 93, 99–112, 172
 Hatvany Lajos 81
 Hauck, Albert 96
 Haude (berlini könyvkereskedő) 22
 Havas L. 13
 Hederich 21, 25–27, 29–30
 Hegedús László 80
 Hegyi Béla 84
 Hegyi Gy. 13
 Heidenstein 21
 Heimbach, Matthias 24, 30
 Heineccius, Johann Gottlieb 26, 30
 Heinrici, Friedrich Georg 131
 Heinsius (lipcsei könyvkereskedő) 22
 Heister, Lorenz 30
 Héjjas Iván 57

- Hellenbak Károlyné 134
 Hellwig, Christoph von 30
 Henrik, I. (német király) 94–95
 Henrik, II. (német-római császár) 95–98
 Henrik, II. (francia király) 88
 Henrik, VIII. (angol király) 184
 Henrik (bajor herceg) 94
 Herbst, Hermann 181
 Herlet, Friedrich 24, 31
 Hermann Egyed 103
 Hermetius 29
 Hess András 129, 170, 172
 Hets J. Aurelián 141
 Hevenesi Gábor 29, 31
 Heyne, Christian Gottlob 178–179
 Hippokratész 26
 Hippolytus, Szent 3
 Hobson, A. R. A. 88
 Hoffmann 26
 Hofman György Friderik 134
 Holl Béla 126, 158
 Holtzer, Simon 181
 Holtzer Tivadar 47–48
 Holtzmann, Robert 94
 Hóman Bálint 171
 Homann 28
 Homérosz 27
 Honorius, III. (pápa) 11
 Hopetoun, Earl of 130
 Horatius, Quintus Flaccus 1–13, 27, 31, 143
 Horn, Friedrich 30
 Horn, P. 36
 Horváth János 100, 102
 Hödl, G. 7
 Hörnigk, Philip Wilhelm von 25
 Hrabanus Maurus 4
 Huber, M. 5
 Hudák Julianna 156
 Hueber, Franz 120
 Huebman 29
 Hunt, C. 41
 Hunyadi Demeter 158
 Hunyadi János 101, 107
 Hunyady József 182
 Huszty István 25
 Huth 26
 Hübner, Johann 27, 30, 114

 Ignác, Szent (Loyolai) 24, 118, 177
 Ignotus 155
 Ilia Mihály 49–51
 Illei János 146
 Illés (próféta) 177
 Illésy János 177

 Imre, Szent (magyar herceg) 99, 108
 Iorga, Nicolae 91
 Ipolyi Arnold 104
 Irenaeus 177
 Isidor (Sevillai) 3–4, 94
 István, I., Szent (magyar király) 6, 12, 93–98, 99–112
 Istvánffy Miklós 25
 Ivanics 7
 Ivanicsi István 175
 Ivánka (olvasókanonok) 12
 Iványi Béla 103
 Iványi Sándor 174
 Ivo (püspök) 5
 Izsaías (próféta) 104

 Jacobus a Mellen 25
 Jahn (bécsi könyvkereskedő) 119
 Jakab, I. (angol király) 184
 Jakab Elek 157
 Jakubovich Emil 108
 Jancsó Elemér 70
 Jankovics József 133
 Janus Pannonius 27, 83
 Jászi Oszkár 49
 Jelenits István 2, 5, 7
 Jenei Ferenc 47
 Jeremiás (próféta) 176
 Jeromos, Szent 31, 175
 Jób Gábor 146
 Johannes Amalfitanus 5
 Johannes de Utino 105
 Jókai Mór 58, 74–75, 186
 Jones, William Sir 184
 Jordanes 9
 Jósika Miklós 72
 Jouvancy, Joseph de 143, 147
 József, Szent (Kalazanci) 24
 József, I. (magyar király) 25
 József, II. (magyar király) 135
 József Attila 52, 64, 75–77
 József Jolán 76
 Jöcher, Christian Gottlieb 23
 Judit (bibliai) 177
 Juhász Gyula 49–53, 57, 64
 Juhász László 103
 Juncker, Johann 26
 Jusztin, Szent 24
 Jügelt, Karl-Heinz 178–179

 Kádár János 171
 Kájoni János 104
 Káldos János 156–158
 Kálmán (magyar király) 12, 93, 103

- Kálmán Márton 47
 Kálvin János 27, 118, 177
 Kampe 134
 Karácsonyi Béla 106, 108, 175–176
 Karácsonyi Sándor 99, 104–105, 109
 Kardos József 94, 100
 Kardos Tibor 12, 107
 Karl and Faber 130
 Károly, II. (angol király) 186
 Károly, III. (magyar király) 25
 Károly, V. (német-római császár) 25
 Kästner 179
 Katalin, Szent 114
 Katona István 11
 Katzenberger, Kilian 24, 30
 Kazinczy Ferenc 134–136, 155–156
 Keán 106, 111
 Kelecsényi Gábor (Ákos) 83–84, 155–156, 170–171
 Kelemen (Alexandriai) 3
 Kelen Hugó 47
 Kempis Tamás 29–30, 114, 118
 Kent, Nathaniel 34, 36–37
 Kepler, Johannes 26
 Kerekes Ferenc 86
 Kerényi K. 3
 Kereskényi Ádám 146
 Kerridge, E. 32
 Kertész Béla 47–48
 Kertész Gyula 170–171
 Keveházi Katalin 175
 Keyser 26
 Kézai Simon 105, 108–109
 Kézai Simon (álnév) I. Pásztor József
 Khor, Josef 14
 Kiesel, Helmuth 19
 Kilián István 85–86
 Kircher, Athanasius 30
 Kirchoffer, Franz 14
 Kirsch 27
 Kis Miklós I. Misztótfalusi Kis Miklós
 Kisa, Anton 183
 Kispéter Miklós 170
 Klaniczay Gábor 100–101
 Klára, Szent 24
 Klebelsberg Kunó 58
 Klempa Károly 43
 Knauz Nándor 10–5–106, 108
 Kner Albert 155
 Kner Endre 155
 Kner Erzsébet 155–156
 Kner Imre 155–156
 Kner Izidor 83, 155
 Kner Zsuzsa 156
 Koberger, Anton 183
 Kodály Zoltán 50–51
 Kogálniceanu, Mihail 90
 Kókay György 178–179
 Kolb, Gregorius 30
 Kolczava, Karel 146
 Komáromi Csipkés György 68–69
 Komenský, J. A. Comenius Ányos János
 Komjáthy Miklósné 171
 Konrád, II. (német-római császár) 98
 Konrád, IV. (német király) 1
 Koppány 100
 Koroknay Éva, Sz. 159
 Kósa János 15
 Kosáry Domokos 14, 126
 Kossuth Lajos 57
 Kovachich Márton György 134, 141
 Kovács Ferenc 135
 Kovács József László 132–133
 Kovács Sándor Iván 76
 Kovács Sándor, V. 132
 Kotvan, Imrich 86–87
 Kozocsa Ildikó I. Beöthyne Kozocsa Ildikó
 Kőhegyi Mihály 175–176
 Köleséri Sámuel, ifj. 183
 Körmendy Kinga 158
 Kracker János Lukács 174
 Krampol Miklós I. Kispéter Miklós
 Kraus 131
 Kraus, A. 119
 Krause, Jacob 89
 Kräutermann, Valentin I. Hellwig, Christoph von
 Kresten, O. 10
 Krieger (giesseni és marburgi könyvkereskedő) 22
 Kristó Gyula 107, 111
 Krúdy Gyula 64
 Krüchten, Joseph 17, 119–120
 Kulcsár György 132
 Kulcsár Péter 99, 103, 171–174, 175–176
 Kulinyi Zsigmond 152–154
 Kumwerth és Behr 47
 Kuncz Aladár 92
 Kurcz Ágnes 1–2, 6, 12, 104, 107, 109
 Kurucsev Sándor 47
 Kurucz György 32–44
 Kurze, Friedrich 94
 Kühár Flóris 3
 Lackner Kristóf 132–133
 Ladányi Erzsébet 93–98
 Ladomér (érsék) 7
 Laing 41
 Lájér Dezső 64
 Lajos, I. (magyar király) 7
 Lambertini, Prospero I. Benedek, XIV. (pápa)

- Landerer-nyomda 19, 126
 Landerer, Franz Leopold 17, 19
 Landerer Mihály 137–139
 Lange 27
 Lantos (antikvárius) 81
 Lappenbergius, Joh. M. 94
 La Roche 27
 Laskai Osvát 108, 175
 Lasteyrie, P. 41
 Laszky, Hieronym 172
 László, I., Szent (magyar király) 7, 12–13, 93
 László Mihály 78
 Lazius, Wolfgang 173
 Le Jay, Gabriel-François 142–143, 146–147
 Lemerius, Nic. 114
 Lemonnier (könyvkötő) 89
 Lengyel András 45–67, 152–154
 Lengyel Vilma 49–50, 61
 Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) 171
 Lenkey István 85–86
 Leonardo da Vinci 185
 Lesznai Anna 75–86
 Leupold, Jacob 31
 Liben 145
 Lichtenau, Eva Elisabetha 126
 Lintzel, Martin 95
 Lippelt, Helmut 95
 Lipsius, Justus 25, 30
 Lipszky (hadnagy) 71
 Liudprand (Cremonai) 10, 96
 Livius, Titus 13, 25, 30, 184
 Lockman 28
 Lodomér (érsek) 12
 Lohenstein 28
 Lohner, Tobias 24, 30
 Lopez 26
 Lórántffy Zsuzsanna 177
 Lovik Károly 48
 Lőkös István 176–178
 Lőrinc, szent (Brindisi) 24
 Lucanus András 132
 Luccock, John 41
 Lucretius, Titus Lucretius Carus 27, 86
 Ludwig von Baden 173
 Luenig, Johann Christian 30
 Lugosi Döme 52
 Lukács (esztergomi érsek) 6–7
 Lukács György I. Borosnyai Lukács György
 Lukács László 84, 157–158
 Lukács Simon I. Borosnyai Lukács Simon
 Lukacsics J. 8
 Lukacsics Pál 13
 Luther, Márton 68, 118, 177, 184
 Macartney, C. A. 99, 108
 Mackenzie, George 41
 Madas Edit 158
 Madden, Frederic Sir 185
 Madzsar Imre 12–13
 Magnus-család 89
 Magnus, Albert 88–89
 Magyar László 50, 59, 61
 Mahieu, Thomas (Maioli) 88
 Maiorescu, Titu 91
 Malapert 145
 Málnási Ödön 171
 Mályusz Elemér 97
 Manitius, Max 12
 Manlius 157
 Mann, Thomas 155
 Manni 29
 Mansi, Giovanni Domenico 30
 Manutius, Aldus (velencei nyomdász) 21, 115
 Margit, Boldog (Árpádházi) 102, 106, 111
 Mária, Szűz 103–104
 Mária (II. Lajos özvegye) 175
 Maria Terézia (magyar királynő) 17, 25, 127, 140
 Maria (Fernandez Coronel) de Jesus de Agreda 31
 Markel 24
 Marshall, William 36–38, 41
 Martialis, Marcus Valerius 27
 Martini 26
 Márton, Szent 106
 Marzio, Galeotto 172
 Masenius, Jacob 30, 142–144, 147
 Mathioli 26
 Matič, Tomo 140
 Matthaei 27
 Matthew of Paris 9
 Mátyás (esztergomi érsek) 9
 Mátyás, I. (magyar király) 83, 101, 103, 107, 172, 182
 Mátyás Flórián 12, 99–100, 102–103, 105, 110
 Maulbertsch, Franz Anton 174
 Maurisberg, Antonio 142, 146
 Mauss, Johann Gerhard 14–31, 113–128
 Mearne, Samuel 186
 Mécs László 84
 Medgyesi Pál 147
 Megerle, Johann Ulrich 24, 30
 Mehmed, IV. (török szultán) 177
 Melanchton, Philipp 145
 Mészöly Miklós 85
 Metastasio, Pietro 146
 Metternich Kelemen (herceg) 57
 Meuser, Caspar (könyvkötő) 89
 Meyer, Wilhelm 181

- Mezei Márta 137
 Michaelis, J. D. 178–179
 Michalik Manó 174
 Michelangelo, Buonarroti 185
 Middleton, John 39
 Migazzi Antal Kristóf 176
 Mills, John 40
 Milton, John 28
 Minay Lajos 81
 Mingay, G. E. 34–35, 37
 Mikes Kelemen 174
 Miklós (comes) 12
 Miklós Tamás 76
 Misztótfalusi Kis Miklós I. Tótfalusi
 Mitchell, B. R. 32
 Mitchison, R. 35
 Moesch Lukács 143
 Molière, Jean-Baptiste 28, 114, 145
 Molnár Borbála 137–139
 Monath (bécsi könyvkereskedő) 119
 Monath (nürnbergi könyvkereskedő) 22
 Monok István 175
 Monte Degoi Albert Ferenc 174
 Móra Ferenc 49–51, 61
 Morhof, Daniel Georg 30
 Möriz Zsigmond 86
 Morvan de Bellegarde, Jean Baptiste 31
 Mozart, Wolfgang Amadeus 174
 Möser-Mersky, Gerlinde 97
 Muller, Jean 179
 Muraközy Gy. 11
 Murányi Gábor 75
 Murbek, Josef 14
 Muschenbroek, Pieter van 26, 31
 Mügeln, Heinrich von 7, 104, 108
 Münch, Paul 19
 Myller, Josef 25
- Nagy Gy. I. Tasnádi Nagy Gy.
 Nagy Iván 7, 17
 Nagy Lajos 14, 17, 126
 Nagy Péter 156
 Nagy Samu 47–48
 Németh Andor 76
 Németh Gy. 9
 Németh László 92
 Németh Katalin, S. 83–84
 Némethy Lajos 14–15
 Neudecker, Sigismund 31
 Neumann, H. 3
 Neumayer, Franz 142–143, 146–147
 Newton, Isaac 26, 29
 Nieremberg, Juan Eusebio 30
 Nietschmann 173
- Nixon, Howard M. 88, 186
 Noël, Alexandre 24, 30
 Noé (bibliai) 3, 6
 Noltenius 27
 Noodt, Gerhard 26
 Nottenstein-nyomda 19
 Nottenstein, Veronica 17
- Nyirkállói Tamás 172
- Ocskay László 74
 Ocsovszky Pál I. Otsovszki Pál
 Odilo, Szent (cluny-i apát) 6
 Oehme, August 27, 30
 Oláh Miklós 182
 Oliva 24
 Orbán, II. (pápa) 5
 Origenész 3
 Orme Robert 185
 Orosz István 34
 Ortelius 25
 Ortutay Gyula 81
 Otsovszki Pál 73
 Ottó, I. (német-római császár) 93–98
 Ottó, II. (német-római császár) 94
 Ottó, III. (német-római császár) 94–96
 Ottó (Freisingi) 10
 Ottovay Károly 46–48, 52, 66
 Ovidius, Publius Naso 12, 27, 30, 177
 Ovidius (Pseudeo) 13
- Ördög István 149
- P. mester I. Anonymus
 Padeloup (könyvkötő) 89
 Paisey David L. 179–181
 Pajkossy Györgyné 140
 Pál, Szent 13
 Pál, Szent (Remete) 24
 Pálffy Miklós 19
 Panizzi, Antonio 185
 Pansaers 187
 Paris, Matthaeus I. Matthew of Paris
 Parker, G. 35
 Parker, P. A. C. 43
 Pásztor József 45–67
 Patachich, Joseph 14
 Paulus, Crosnensis 173
 Paulus, Diaconus 3
 Paur Iván 133
 Pavercsik Ilona 14–31, 113–128
 Payne, Roger 88, 184
 Payne, Thomas 88
 Pécsi András 14

- Péczeli József 134–136
 Peidl Gyula 64
 Peikhart, Franciscus 31
 Peisner Ignác 15
 Peplier 27
 Perghold, Lucas 19, 127
 Perl Pál 47
 Petančić, Felix 172
 Petau, Denis 145
 Péter (apostol) 3, 5, 7–8
 Péter László 45, 49–50, 52, 57, 64
 Péteri Takáts József 69–74
 Peterson, E. 2–3
 Pethe Ferenc 33, 35, 37, 41
 Petőfi Sándor 75
 Petrarca 19, 127
 Petrik Géza 18–20, 137, 139, 181
 Petrovich Ede 13
 Peucer, Casparus 132
 Pexenfelder, Mich. 118
 Philo Judaeus 31
 Phoebei 26
 Pichler, Vitus 24, 26, 31
 Pick Jenő 46, 48
 Picques, Claude de 88
 Piestyánszky József 126
 Pilátus (bibliai) 177
 Pilinszky János 85
 Pinamontus, Pet. 118
 Pintér Gábor 171–174
 Pintér Márta Zsuzsanna 139–147
 Pirckhaimer, Christoph 175
 Pitpai 28
 Pitt, William 35, 37, 185
 Planta, Joseph 185
 Plantin (nyomdász) 21
 Plautus, Titus Maccius 27, 31, 144
 Plaw, John 41
 Pleiner, Joseph 133
 Plinius, Caecilius Secundus Caius 27, 31
 Plisnier, Charles 187
 Podesta 27
 Podhradszky József 99
 Podmaniczky-család 126
 Podmaniczky János 17
 Podmaniczky Lajos 17
 Pollák testvérek 47
 Pomey, François Antoine 31
 Pongrác Ignác 24
 Pontanus, Jacob 142–143
 Popa, Marian 92
 Pope, Alexander 184
 Popper Ferenc 46
 Pór Nándor 182
 Porée, Charles 146
 Pósa Lajos 152–154
 Possonyi László 84
 Potemkin (herceg) 90
 Potvin, Charles 187
 Prasser, Johann Baptist 119
 Pray György 99
 Pražak, Richard 102
 Prefling, Paul 173
 Prileszky János 25
 Prins, C. 187
 Puente, Luis de la 31
 Putendorf, Samuel von 26, 31
 Pukánszky Béla 15
 Pulteney 34
 Purmann, Matthäus Gottfried 26, 30
 Puskás Jenő 63
 Pyrrhus, Corradus 24
 Quaritch, Bernard-cég 130
 Quintilianus, Marcus Fabius 2, 147
 Quirin, H. 2
 Racoce, Theodor 90
 Rădulescu, I. H. 90
 Rahner, H. 2
 Ransanus, Petrus 25, 99–112, 172
 Ráth Mór 81
 Redelhamer 26
 Redhead 41
 Reed, R. 159
 Reiffenstuel 26
 Reineccer 27
 Renner, Mich. 118
 Rényi Péter 156
 Rettenbacher, Simon 145
 Reutzer Lipót 47
 Révay József 3
 Ribadeneira, Pedro de 24, 30
 Rieger, Matthäus 119
 Rigby, E. 43
 Ringhieri, Pompeo Ulisse 146
 Ripa, Cesare 147
 Riverius, Lazarus 31
 Robertson, James 38
 Robitsek Rezső 47
 Rochow, Eberhard 135
 Rómer Flóris 18
 Romme, M. M. (álnév) l. Foot, Mirjam M.
 Rónay György 84–85
 Rónay László 85
 Rogerius, Valentinus 12, 172
 Rosenfeld Nándor 47
 Rosetti, I. M. K. 90

- Rospigliosi-műhely 89
 Rottler Ferenc 101
 Rousseau, Jean Jacques 134
 Rózsa Béla 47
 Rowe, D. J. 38
 Rozsondai Marianne 87–90, 159, 181–183, 183–186
 Rудay Gyula 51
 Rue, Charles de la 145
 Ruffius 177
 Ruitz I. Gy. 1–2, 8
 Ryder, M. L. 40

 Saavedra 19–20, 25, 127
 Sachs, H. 3
 Sack, Vera 182
 Sági Károly 33
 Salamon (bibliai) 104, 177
 Salamon (magyar király) 99
 Sallustius, Caius 25
 Saltzman 134
 Sande, R. Van De 187
 Sándor, III. (pápa) 5-7
 Sándor, VI. (pápa) 8
 Sarbak Gábor 158
 Sarolt (Géza fejedelem felesége) 101–105, 108, 110
 Sartorius Szabó János 68–69
 Sayer, Hans 93
 Scaligero, Giulio Cesare 143
 Scheffczyk, L. 3
 Schilgen-nyomda 119
 Schlicht, Christian 126
 Schmaltzgruber 26
 Schmaus, M. 3
 Schmidt János 68
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf 181–183
 Schoepper, Jacob 145
 Schorr Ottó 47
 Schöffler, Peter 182
 Schöner Magda 81
 Schönwisner István 141
 Schramm, Percy Ernst 96
 Schultz, Heinrich 30
 Schumann, Helmut 131
 Schwamm, Kristin 178–179
 Schwandtner, Johann Georg 172
 Schwarcz Béla 47
 Schwetschke, Gustav 22, 113
 Scipio, Carteromachus 145
 Sebesi Névtelen I. Georgius de Hungaria
 Sebestyén Károly, Cs. 52
 Segneri, Paolo 24, 30
 Seibert, J. 3
 Seneca, Lucius Annaeus 6, 27, 30, 144, 177
 Sennert 26

 Serédi Jusztinián 6, 9
 Serry 24, 29
 Simeons, Joseph Anglus 144
 Simplicius (milánói püspök) 1
 Sinclair, John Sir 34–35
 Siniscalchi, Liborio 30
 Sik Sándor 84–85
 Siki Géza (álnév) I. Rónay László
 Slade, Felix 186
 Slavici 91
 Slicher Van Bath, B. H. 32–33
 Sloane, Hans Sir 183–186
 Soarez 147
 Soltész Erzsébet 183
 Sólyom K. 12.
 Somlyai Mihály 175
 Soós Imre 175
 Sophia (hercegnő) 7
 Spajzer 15, 19
 Spielenberg 178
 Spies, Plac. 114
 Stächer, Johann 19–20, 127
 Stadler Márton 14
 Stanihurst, William 30
 Stapleton 24
 Staud Géza 140–142
 Stauder Mária 84–85
 Ștefanescu, Ștefan 92
 Stefanio 145
 Stein, Aurél Sir 185
 Stoll Béla 75–77
 Strabon 28
 Strachovszky, Bartolomaeus 69
 Strada, Achille 19–20
 Struve, Friedrich Gottlieb 31
 Stuhlfauth, G. 3
 Sugár István 140
 Suite 28
 Sulpicius Severus 106
 Süle Sándor 33
 Swift, Jonathan 184

 Szabó Dezső 51–52, 58, 63–65, 86
 Szabó Flóris 142
 Szabó Géza 171–174
 Szabó Károly 158, 170
 Szaitz Leo 177
 Szakáts József 47
 Szalai Veronika 159
 Szalkai Balázs 175
 Szántó Judit 75
 Szász Károly 79
 Széchenyi Ferenc 83–84
 Széchenyi István 43

- Szecskó Károly 174–175
 Szegedy János 18, 25, 29–30
 Székely György 2, 96
 Szekfű Gyula 171
 Szekulesz József 47–48
 Szelestei N. László 158
 Szemere Miklós 79
 Szevci Molnár Albert 27
 Szendrei Janka 158
 Szenicei Bárány György 68–69
 Szenicei Bárány János 68–69
 Szentpáli Ferenc 177
 Szentpétery Imre 1, 6
 Szigeti Szerentsy Ferenc 138
 Szigethy Mihály 147–151
 Szigethy Vilmos, Sz. 49, 51, 61, 65
 Szigetvári Iván 139
 Szilágyi Márton 137–139
 Szilágyi Tönkő Márton 86
 Szilas László 141
 Szilvási János 157
 Szilveszter, II. (pápa) 96
 Szinyei József, 68, 137, 153–154, 157, 171–172
 Szivesy Lehel 47
 Szophoklész 27, 144
 Szovák Kornél 1–13
 Szűcs Jenő 9, 94, 97
- Tacitus, Publius Cornelius 25, 30, 115
 Tagino (magdeburgi érsek) 95
 Takács Olga, R. 84–85
 Takáts József I. Péteri Takáts József
 Takáts Sándor 18, 69
 Talander 28
 Tarnai Andor 175
 Tasi József 75–76
 Tasnádi Nagy Gy. 7
 Tausszig Ármin 47
 Teleki Domokos 70–71
 Teleki Lajos 149
 Teleki Mihály 149
 Teleki Sámuel 73
 Telemaque 28, 114
 Tellenbach, Gerd 93, 95, 97
 Temesvári Pelbárt 182
 Terentius, Publius Terentius Afer 27, 144
 Tertina Mihály 148–149
 Tertullianus 3–4, 9, 177
 Tessedik Sámuel 135
 Tevan Andor 83
 Thaer, Albrecht 34, 40–41
 Thaly Kálmán 80, 178
 Theiner, A. 10–11
 Theobald, Szent 175
- Thieme, U. 69
 Thietmar (merseburgi püspök) 93–98, 105
 Thirsk, J. 32
 Thuránszky László 138
 Thuróczy János 7, 100, 103, 107, 111, 186
 Tillotson 134
 Timkovics Pál 13
 Timon Sámuel 25, 29, 31, 118
 Toldy Ferenc 174–175
 Toldy István 153
 Tolnai Gábor 155
 Tolnai József 45, 69
 Tompa László 85
 Tonelli Sándor 47, 49, 51, 61
 Torkos András 68
 Tótfalusi Kis Miklós 156, 186
 Tóth Béla 85–86
 Tóth Kálmán 153
 Tóth Sarolta 99
 Tóth Zoltán 96, 99–112
 Tömörkény István 49
 Tönkő Márton I. Szilágyi Tönkő Márton
 Török József 158
 Trattner (bécsi könyvkereskedő) 119
 Trattner, Johann Thomas 19, 119
 Traub B. és társa 152–154
 Trencsényi-Waldapfel Imre 10
 Trimberg, Hugo von 10
 Tschány, Johann 173
 Tucci, Stefano 145
- Ugrin (Csák nb. Újlaki) 11
 Uhlirz, Mathilde 94
 Uhse 27
 Újlaki Gergely 175
 Ullmann, Walter 97
 Unrest, Jakob 105, 108
 Urstitius, Christianus 25
- Vachott Kornélia I. Erdélyi Jánosné
 Váczy Péter 94
 Vajda László 50
 Vandenhoeck (göttingeni könyvkereskedő) 22
 Van der Beeck 24
 Váradai Péter 8, 172
 Varga Árpád 12
 Varga Dezső 47
 Varga Imre 176–178
 Varga Mihály 46, 48
 Varga Sándor 16, 18, 116
 Varjú Elemér 109
 Varsa József 47
 Vega, Lope de 185
 Veneroni 27

- Vér György 50, 61
 Vergilius Maro, Publius 27, 30
 Verne Gyula (Jules) 58
 Vértes Miksa 47
 Vértesy Miklós 158–159
 Vetter Lipót 17
 Veszprémy László 99–112, 158–159
 Vezér Erzsébet 75
 Vieira 24
 Világhi István 146
 Viperano, Antonio 143
 Virág Benedek 71–73
 Vitéz János 7, 83, 172, 182
 Vitriarius, Reinhard 26
 Vizkelety András 100, 104, 159
 Vogt, Johann 21
 Vossius, Gerardus 27, 30
 Vossius, Johannes 143
- Wagner, C. 8
 Wagner, Franz 27, 31
 Wagner, H. 7
 Wagner Károly 141
 Waldapfel József 15
 Walser 26
 Walther 27
 Weale, W. H. J. 186
 Weber-nyomda 147
 Weber (pozsonyi könyvnyomtató) 71
 Weber, Ad. 30
 Wechelius (frankfurti nyomdász) 21
 Wehli Tünde 158–159
 Weingand, Johann Georg 16
 Weingand, Johann Michael 15
 Weingand-Köppf kiadó 15–16, 123, 127
 Weisz Zsigmond 47
- Weitenauer, Ignaz 146
 Weller 27
 Wenzel György 1
 Werbőczy István 25
 Werner 12
 Weszprémi István 134
 Wiesner Salamon 47
 Wigeleb Bálint 132
 Wilkins, Charles 184
 Wilson, C. 35
 Wimmer Éva 74–75
 Wimmer Fülöp 46, 66
 Winkler testvérek 46
 Wittmann, Paul 126
 Wolf Endre 47
 Wolf Károly 57
 Wolff, Christian Friedrich von 26, 29–30
 Wotton, Thomas 88–89
 Wright, John 42
 Wussin 27
- Xistus 27
- Young, Arthur 34–44
 Yves-Congar 3
- Závodszy Levente 12, 93
 Zichy-család 126
 Zilahi Sámuel 149
 Zimmerman 12
 Zoesius, Henricus Jacobus 26, 31
 Zoványi Jenő 68
 Zrínyi Miklós 83
- Zsámboky János 83, 147

SZEMLE

Antalóczi Lajos: Az egri Főegyházmezei Könyvtár története /1793–1989/. Eger, 1989. / <i>Szecsó Károly</i> /	174
Barker, Nicolas: Treasures of the British Library. London, 1988. / <i>Rozsondai Marianne</i> /	183
Bibliographie des écrivains français de Belgique 1881–1960. T. V. Bruxelles, 1988. / <i>Ferenzi László</i> /	186
„Debrecen, Ó-kikötő. . .” Árkádiától Európáig. Debrecen, 1988. / <i>Kilián István</i> /	85
Foot, Mirjam M.: The Henri Davis Gift. A Collection of Bookbindings. London, 1982. / <i>Rozsondai Marianne</i> /	87
István Futaky – Kristin Schwamm: Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1739–1839. Bp. 1987. / <i>Kókay György</i> /	178
Hangiu, Ion: Dicționar al presei literare românești /1790–1982/. București, 1987. / <i>György Béla</i> /	90
Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp. 1988. / <i>Németh S. Katalin</i> /	83
Kotvan, I. – Frimmová, É.: Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae . . . asservantur. Martin, 1988. / <i>Borsa Gedeon</i> /	86
Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert. Pasquillusok a XVII-XVIII. századból. Szerk. Lőkös István. Bp. 1989. / <i>Varga Imre</i> /	176
Magyar Könyvművészet 1921–1944. Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica 1921–1944. Szerk. Kertész Gyula. Bp. 1989. / <i>Kelecsényi Akos</i> / ..	170
Paisey, David L.: Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701–1750. Wiesbaden, 1988. Harrassowitz. / <i>Borsa Gedeon</i> /	179
Régi magyarországi szerzők. Bp. 1989. OSzK / <i>Kulcsár Péter</i> /	171
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Bibliographie zur Geschichte der Finbandkunst von den Anfängen bis 1985. Wiesbaden, 1987. Reichert. / <i>Rozsondai Marianne</i> /	181
Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szeged, 1989. / <i>Kőhegyi Mihály</i> / ...	175
Vigilia. Repertorium 1935–1984. / <i>R. Takács Olga</i> /	84

Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez

A magyar ókortudomány az ókori szerzők magyarországi utóéletére vonatkozóan sokat foglalkozott Horatiusszal. A hazai latin források a Horatius-millennium óta szinte évről évre szolgáltak új adatokkal, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy az „Ethicus Poeta”-t a középkorban Magyarországon is jól ismerték. Ezek az adatok egyrészt a költő kortalanságára, másrészt pedig a középkori ember érvelési rendszerére, gondolkodásmódjára vetnek fényt: ebben áll jelentőségük. S bár az idézetekből, reminiscenciákból rajzolható kép ma még szegényesnek tűnhet, az újabban előkerülő adatok tovább árnyalhatják a középkori magyar művelődésről alkotott elképzeléseinket. Két vonatkozásban szeretnénk a magunk részéről ehhez hozzájárulni.

I.

H. Fichtenau I. Anastasius pápának Simplicius milánói püspökhöz 400-ban intézett levelére hivatkozva megállapítja, hogy a középkori oklevelek arengáiban gyakran szereplő 'állam—hajó' hasonlat, miután korábban már többen feldolgozták, a Cicerónál található előfordulásokkal állítható leginkább párhuzamba. A közhely további útját szerinte Caesareai Eusebius és Claudianus jelentették.¹ Az ő nyomán Kurcz Ágnes a magyarországi források vizsgálatából arra a megállapításra jutott, hogy a hasonlat sokkal inkább az alkaioisi—horatiusi 'hajó' allegóriára vezethető vissza.² Állításának igazolására IV. Bélának 1241-ben kelt levelét idézte, melyben az Konrád német királyt figyelmeztette a tatárveszedelemre, a következő szavakkal tévén érzékletessé mondanivalóját: „... a vihar olyannyira megnövekedett, hogy a hívek bárkája nem csupán hanyódni látszik a hullámokon, hanem már-már el is süllyed ...” (Gy. Ruitz I. ford.)³ Az idézett hely értelmezéséhez fontosnak tartjuk a következő szempontok figyelembevételét:

¹ FICHTEAU, H.: *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*. (MIÖG. Ergb. 18, Graz-Köln, 1957.) 98—99. Idézzük itt a Fichtenau által felsorakoztatott közül az egyik legjellemzőbb, lucretiusi előképre valló Cicero-helyet (Ad Atticum II. 7. 4.): „Iam pridem gubernare me taedeabat, etiam cum licebat; nunc vero cum cogar exire de navi non abiectis sed ereptis gubernaculis, cupio istorum naufragia ex terra intueri.”

² KURCZ Á.: *Az antikvitás hatásának nyomai XIII. századi okleveleinkben*. (Antik Tanulmányok, 8 (1961) 106—113.) 110.

³ WENZEL G.: *Árpád-kori Új Okmánytár II*. Pest, 1861. 126—127. (71. sz.); SZENTPÉTERY I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, Bp. 1923. (a továbbiakban: *Reg. Arp.*) 707. sz. A latin

1. Horatius kérdéses ódájának (I. 14) államra értelmezését Quintilianustól ismerjük (Inst. or. VIII. 6. 44). Bár az egyházatyák magyarázatára biztonnal hatott Quintilianus, nincs bizonyítékunk arra nézve, hogy a középkorban is értelmezték volna a hajó képét az államra, amely mint elvont fogalom egyébként is meglehetősen későn jelenik meg forrásainkban. Horatius allegóriát alkalmaz, a középkori szövegekben szinte kivétel nélkül metaforákkal találkozunk.

2. A *navicula* kifejezés nem fordítható minden további nélkül a *navis* értelmében, hisz jelentése nem 'hajó', hanem 'csónak, bárka, halászbárka'.

3. A *fideles* szónak csak egyik, s az adott esetben talán nem is a legszerencsésebb fordítása az 'alattvaló', hisz fordítható 'hívó, keresztény' értelemben is. Jelentését szöveggörnyezete és az a gondolatrendszer döntheti el, amelyben a király levele fogant.

H. Quirin korábban felhívta a figyelmet arra, hogy „aki a középkori latinság alapjait meg akarja ismerni, annak a Vulgata vagy Szt. Benedek Regulája olvasásával kell kezdenie”.⁴ Annak eldöntéséhez, hogy milyen forrást használt a kérdéses levél fogalmazója, fel kell vázolnunk röviden a hajóval kapcsolatos elképzelések történetét.

A Gellért-legendák forrásairól írt tanulmányában Jelenits I. idézte fel H. Rahner nyomán a hajó-hasonlat keresztény átértelmezésének folyamatát.⁵ Eszerint az ókori ember számára oly kedves Odysseus-téma patrisztikus átértelmezése során született meg az az elképzelés, hogy az Egyház olyan hajó, mely az evilág veszélyeit jelképező hullámokon hanyódik, árboca Krisztus keresztje, a kikötő pedig, amely felé a hajó igyekszik, az örök élet. E. Peterson figyelmeztetett arra, hogy az Egyházra alkalmazott kép forrása általában az evangéliumi híradásban jelölhető meg, és bár a hajó és a bárka képe adott esetben fedheti egymást, mindkettő sajátos fejlődést és jelentéstartalmat hordoz.⁶ K. Goldammer vitába szállt ezzel a nézettel, és azt állította, hogy a hajónak az Egyházra alkalmazott képe a sajátosan nyugati, antik politikai gondolatból vezethető le, az evangéliumi származtatásnak pedig nincsenek szilárd fogódzópontjai.⁷ A tények az utóbbival szemben — úgy tűnik — Petersont igazolják.

A *navicula* kifejezés két evangéliumi történetben fordul elő. Az egyik szerint Jézus bárkába száll, hogy átkeljen a tavon, s a bárkában elalszik. Közben vihar kerekedik, s a tanítványok rettegve ébresztgetik. Jézus fölkel, s parancsol a tengernek. Jézus ezt követő szavai bizonyítják, hogy a viharnek eleve jelképes értelme

szöveget lásd a 28. jegyzetben. Kurcz Á. — ellentétben Gy. Ruitz I. fordításával — a *fideles*-t 'alattvaló'-nak értelmezte, hisz felfogása csak ezzel magyarázható.

⁴ QUIRIN, H.: *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*, Braunschweig, 1964³, 153.

⁵ JELENITS I.: *Adalékok legendáink dogma- és liturgiátörténeti vizsgálatához*. (Eszmetörténeti Tanulmányok a Magyar Középkorról. Szerk. SZÉKELY György. Memoria Saeculorum Hungariae 4., Bp. 1984. 227—234.); RAHNER, H.: *Antenna Crucis*. (Zeitschrift für katholische Theologie, 65 (1941) 123—152, 66 (1942). 89—118, 196—227.)

⁶ PETERSON, E.: *Das Schiff als Symbol der Kirche: Die Tat des Messias im eschatologischen Meeressturm in der jüdischen und altchristlichen Überlieferung*. (Theologische Zeitschrift, 6 (1950) 77—79.)

⁷ GOLDAMMER, K.: *Das Schiff der Kirche*. Ein antiker Symbolbegriff aus der politischen Metaphorik in eschatologischer und ekklesiologischer Umdeutung. (Theologische Zeitschrift, 6 (1950) 230—237.)

van (Mt. 8, 26). A másik előfordulás pedig, midőn Péter a vizen jár. A szél itt is a világban létező kicsinyhitűséget jelképezi (Mt. 14, 28—34). Az újszövetségi szövegek mögött nyilván az ószövetségi Noé-bárcájának képe áll. A történetet Nyugaton Tertullianus értelmezte először:

„... Egyébként pedig az a hajó az Egyháznak volt előképe. Az Egyház is a tengeren — vagyis e világon — hullámok, vagyis üldözések és megpróbáltatások közt hanyódik, míg az Úr mintha aludnék — ez türelmének jelképe —, míglen a végső időkben a szentek imádságai által felébresztve megfékezi a világot és visszaadja övéinek a nyugalmat.” (Kühár F. ford.)

Az evangéliumi szöveget Tertullianus eschatologikus értelemben magyarázza, értelmezésének eschatologikus elemei IV. Béla király levelében is feltűnnek.⁸ A *navicula Petri* képéhez további két evangéliumi hely szolgálhatott alapul: Jézus azon ígérete, hogy tanítványait emberhalászokká teszi (Mk. 1, 17) és Péter elhívása (Mt. 16, 18—19), mely a pápai primátussal kapcsolatos viták során játszott igen nagy szerepet.

Krisztust és az evangélistákat egy 4. századi spoletói szarkofágon hajó utasaiként ábrázolták: a hajó biztonságosan jut a kikötőbe, melyet egy világítótorony világít meg.⁹ Római Szt. Hippolytus, Clemens Alexandrinus és Origenész erősen jelképes egyházszemlélete a keresztény Nyugatra sem maradt hatástalan. Beda Venerabilis az Egyházat személyekben és tárgyi jelképekben, így pl. bárcában jeleníti meg.¹⁰ A hajózási szakismeretek Isidorus Hispalensis révén öröklődnek a középkorra¹¹, de a jelképes értelmezés először Paulus Diaconusnál jelenik meg. Ő a Vízkereszt utáni negyedik vasárnapra írt szentbeszédében így szól híveihez:

⁸ „Ceterum nauicula illa figuram ecclesiae praeferebat quod in mari, id est in saeculo, fluctibus id est persecutionibus et temptationibus, inquietetur domino per patientiam uelut dormiente, donec orationibus sanctorum in ultimis suscitatus compescat saeculum et tranquillitatem suis reddat.” (De baptismo 12, Tertulliani Opera, pars I. Turnholti, 1954. ed.: J. G. Ph. BORLEFFS, Corpus Christianorum SL. I. 288); idézi: PETERSON i. m. 77. Bár a PETERSON által forrásul idézett *Testamentum Naphtali* c. 6. ténylegesen sok hasonlóságot mutat, az eschatologikus értelmezés forrását nem föltétlenül kell a Jeruzsálem pusztulása utáni zsidóság környezetében keresni, hisz a motívum a kánoni hagyományban is megvan, vö. Psalm. 77,65: „excitatus est tanquam dormiens Dominus”.

⁹ SACHS, H.—BADSTÜBNER, E.—NEUMANN, H.: *Christliche Ikonographie in Stichworten* Leipzig, 1973. 296. SEIBERT, J.: A keresztény művészet lexikona, Budapest, 1986. 113—114. Utóbbi megállapításait megszorításokkal vehetjük csak tudomásul. Ugyanezen téma ábrázolása volt Giotto egykori Navicella-ja, mely a római Szent Péter bazilikát díszítette. A korai ábrázolásokra vö.: GOLDAMMER, K.: *Navis Ecclesiae. Eine unbekante althristliche Darstellung der Schiffsallegorie.* (Zeitschrift für d. ntliche Wiss., 40 (1941) 76—86). A korai ábrázolások katalógusa: STUHLFAUTH, G.: *Das Schiff als Symbol der alchristlichen Kunst.* (Rivista di archeologia cristiana. 19 (1942) 111. skk.) Alaposan tárgyalta a 'hajó'-szimbolika kérdését, bár az ittenitől eltérő értékeléssel: RÉVAY J.: *Ókeresztény symbolumok.* (Tört. Szemle, 3 (1914) 346—370, 481—516., 495—496., azonban ő is hangsúlyozza a kép igen általános jellegét, s bőséges irodalmat és bizonyító anyagot sorol fel. KERÉNYI K.: *Ascensio Aeneae II.* (EPhK, 48 (1924) 30—32) szintén a kép egyetemességét emeli ki.

¹⁰ YVEN-CONGAR: *Die Lehre von der Kirche.* Von Augustinus bis zum abendländischen Schisma. (SCHMAUS, M.—GRILLMEIER, A.—SCHEFFCZYK, L.: *Handbuch der Dogmengeschichte, Bd. III.* fasc. 3. c.) Freiburg—Basel—Wien, 1971. 24—27.

¹¹ Etym. 19,1. (Idézi: GOLDAMMER, i. m. 236.)

„Még ha az egész evílág tengerként kérédek is . . . , ne féljeteK, ne riadjatok meg, s ne csüggedjeteK. Mindnyájan ugyanis, ahányan csak a hit bárkájában az Úrral hajóztok, mindnyájan, ahányan csak a kétségtelenül szentséges Egyháznak eme bárkájában az Úrral ezt a hullámozó világot általhajózzátok, még ha az Úr alszik is . . . , serényen lépjeteK oda hozzá, imáitokkal állhatatosan . . . , és Ő fölkelvén parancsol majd a szelekeknek.”

A homília természetesen Mt. 8, 23-at magyarázza. Igen jellemző a végítéletre való utalás a beszédben.¹²

A Karoling-kor másik nagy íróegyéniségének, fuldai Hrabanus Maurusnak a Mindenségről írott munkája tárgyi ismereteiben Isidorus Etimológiáira vezethető vissza. Isidorustól annyiban tér el, hogy a tárgyi dolgokhoz jelképes magyarázatokat fűz, s így hosszú fejtegetéseket találunk a hajózás címszavai alatt:

„A hajó ugyanis rejtett értelemben az Egyházat is jelentheti. . . . a hajókban pedig méltán jelképezik az egyházakat is, melyek az evílág veszedelmes hullámaiból a dicsőséges keresztfa által menekülnek meg, magukkal vivén azokat a népeket, amelyek a hit jelében hittek. A hajókon ott lakik Krisztus, aki, ha a hívők felébresztik, parancsol a hatalmas viharoknak, hogy nyugodjon el, s az elnyugszik.”¹³

Habár a szerző nem ritkán idézi Horatiust, itt is, s más, a hajót jelképesen értelmező helyeken is teljesen egyértelmű, hogy értelmezését az újszövetségi szövegekre építi. Tertullianushoz hasonlóan értelmezése eschatologikus. Krisztusnak gubernator-ként való megjelenítése mutatja, hogyan bővítette a képet az antik terminusok felhasználásával. Valóban, a *De navalibus* című munkájában a következő módon építi tovább a képet:

„Ha azonban lelki értelemben a hajók az egyházakat jelentetik, melyek az evílág tengerén időznek, és a megpróbáltatások hullámverései és üldöztetések viharai által hanyattatnak, ennek megfelelően fogható fel az állomás vagy a kikötő a hit erősségéként, ahol a szentek lelkei a béke nyugalmát fellelni vágyják.”¹⁴

Más helyen a 'hajó'-képet — még pontosabb magyarázatokkal — az egyetemes Egyházra alkalmazza.¹⁵

¹² „Et si omnis iste mundus tanquam mare ebulliat . . . , nolite timere, nolite turbare, nolite contremiscere, nolite deficere. Omnes enim, quotquot in fidei navicula cum Domino navigatis, omnes, quotquot in hac nimirum sanctae Ecclesiae navicula cum Domino per hunc undosum supernatatis mundum, etsi ipse Dominus dormiat, pio somno nostram patientiam et tolerantiam expectans, vel impiorum poenitentiam et conversionem sustinens, alacriter accedite ad eum, orationibus instantes . . . , et ipse surgens imperabit ventis.” (*Homília LV*, MIGNE PL 95. col. 1198^d.)

¹³ „Navis enim mystice aut Ecclesiam significat . . . In navibus autem merito significantur Ecclesiae, quae periculosos fluctus mundi per lignum gloriosae crucis evadunt, portantes populos, qui signo fidei crediderunt. In navibus habitat Christus: qui si a credentibus excitetur, dicit immanissimae tempestati, ut quiescat, et quiescit.” (*De universo sive de rerum naturis* 20,39. MIGNE PL 111. col. 554^c.)

¹⁴ „Si autem naves spiritualiter ecclesias possunt significare, quae in sale istius mundi versantur et fluctibus tentationum et persecutionum tempestatibus quassantur, non incongrue statio vel portus navium fidei firmitas potest accipi, ubi tranquillitatem quietis sanctorum animae invenire desiderant.” (*De navalibus* 13,16. MIGNE PL 111. col. 372^c.)

¹⁵ „Navicula est Ecclesia, ut in Evangelio: ita, ut navicula operiretur fluctibus, id est ut Ecclesia vexaretur tribulationibus. Navicula crux Christi, ut in Evangelio: Ascendit Iesus in naviculam, et transfretavit et venit etc. quod ascendens Christus crucem exivit de mundo, et venit ad coelestem patriam.” (MIGNE PL 112. coll. 1004^c-1005^b.)

A Karoling-kor után a 12. század hoz nagy fellendülést Európa szellemi életében. A 11. században a szimbolikus teológia európai központjává Chartres iskolája lesz, s a következő század folyamán hatását a legkülönbözőbb területekre sugározza szét. A korábban kialakult jelképeket rendszerekbe foglalja. Feltehetőleg itt került a 'hajó'-kép mariológiai összefüggésbe, s lett Mária az evilág tengerén hányódók vezérlő csillaga. Itt az antik gyökerű, a patrisztika által átértelmezett 'hajó'-képet alkalmazták talán szívesebben. Ez derül ki chartres-i Fulbert munkájából, amely — Jelenits I. meggyőző bizonyítása szerint — Magyarországon is jelentős hatást gyakorolt. De Fulbert, s Ivo püspök (1040—1116) a 'hajó'-képet nem az államra, hanem az Egyházra vetíti.¹⁶

Gerhoch, reichersbergi Ágoston-rendi prépost a reformpápaság híve. Nála merül fel korán és rendkívül szemléletesen a *navis Petri* kifejezés. Ez korántsem véletlen: az investitúra-küzdelmek idején nemcsak a világi hatalom és a pápaság került szembe egymással, hanem az egyetemes Egyházat képviselő Róma és a világi hatalom mellett elkötelezett német egyházak is. Megelevenedett a Róma primátusa érdekében folytatott viták emléke. Gerhoch prépost a *navis Petri*-t szűkebb, gregoriánus értelemben a papi rendre alkalmazza: „... nagyon is összeillően fogják fel az apostoli tanításban kiképzett papi rendet Péter apostol hajója gyanánt.”¹⁷

A 12. században Alanus ab Insulis ciszterci szerzetes, a chartres-i iskola utolsó nagy mestere ábécérendbe szerkesztett bibliai lexikont írt. Ebben a *navis*-t a következőképpen értelmezi:

„Az Egyházat is nevezik hajónak, mert amiként hajó segítségével az ember átkel a tengeren s eljut a kikötőbe, ugyanúgy az Egyháznak mint lelki hajónak a segítségével átkelven ezen a nagy s hatalmas tengeren, tudniillik a világon, az örök boldogság kikötőjébe jutunk.”¹⁸

A szövegben szereplő zoltáridézet is egyértelművé teszi a bibliai előképet. II. Callixtus pápa (1119—1124) egy szentbeszédében az üdvösség kikötőjén kívül megjelenik már a *navita* is.¹⁹ Anselmus ravennai érsek (1155—1158) Dialogusaiban olvashatjuk a következőket:

„... a római szent Egyházban sok görög nemzetiségű főpap ült már Szent Péter apostolfejedelem trónusán, akik az igaz hitnek kormányrúdjával és a józan tanítás evezőlapátjával az egyházat, amely Péter bárkája, Péter helyetteseként helyesen kormányozván a szentek sorába számíttatnak.”

¹⁶ Ivo Cartonensis episc. Ep. 1. (Migne PL 162. col. 20); ugyanilyen általános értelemben használja a képet Johannes Amalfitanus a Liber de miraculis (ed. M. Huber, 1913), előszavában, s *parua scientie navicula* kifejezéssel tesz eleget a korban kötelező szerénységnek.

¹⁷ „navis Petri apostoli ordo cleri apostolicis disciplinis informati non incongrue intelligitur” (Liber de novitatibus huius temporis, ed. N.M. Häring, 1974.) A *navis Petri* kifejezés korábbi előfordulása: II. Orbán pápa levele (MIGNE PL 151. col. 286^d). A *navicula Petri*-re való utalások, főleg III. Sándor pápa levelezésében szaporodnak meg (1159: Acta Pont. Rom. inedita, II. 364; 1164: Acta Pont. rom. Gall. I. 283). Talán nem véletlen, hogy ugyanilyen tartalommal Magyarországon is ugyanebben az időben találkozunk vele. Erre nézve ld. a továbbiakat!

¹⁸ „Navis dicitur etiam Ecclesia, quia sicut mediante nave aliquis pertransit mare veniens ad portum, ita aliquis mediante Ecclesia, quasi spirituali nave pertransiens hoc mare magnum et spatiosum, id est mundum, pervenit ad eterne beatitudinis portum.” (Distinctiones dictionum theologicarum, MIGNE PL 210. col. 872^d) A zoltár: 103,25.

¹⁹ MIGNE PL 163. col. 1401^s.

Anselmus szerint a római Egyház az Úrtól azt a kiváltságot kapta, hogy „az eretnek fonákságnak semmiféle szele nem képes megingatni”²⁰ Az érsek itt azokról értekeznek, akik vádolják az Egyházat a görög és latin hit eltérései miatt. A *navicula Petri*-nek — funkcióját tekintve — a bizánci egyház igényeivel szemben van itt jelentősége.

Mint már említettük, a 'hajó'-kép már a 12. században jelen volt a magyarországi irodalmi alkotások egyikében. Általánosabb; s ezért nem annyira jellemző, mint a Gellért-legenda esetében, a Kisebb István-legenda szövegének utalása: „Sem a grammatikusok tudós összemesterkedett rendjét, sem a filozófusok magyarázatait vagy tudálekos szörszálhasogatásait nem utánozzuk, mert balgaság a nyílt tengerre szállni, ha nem tudsz a révhez sem beállni.” (Kurcz Á. ford.) Olyan közismert képpel, talán közmondással van itt dolgunk, melynek forrását nehéz lenne meghatározni, de leginkább a köznapi szólás-használatból eredhet, s ritmikus-rímes megfogalmazása a legenda szövegének szerzőjét dicséri.²¹

1159 után ismét kiéleződött a pápaság és a császári hatalom viszonya. A vetélytársával küszködő III. Sándor pápa az Imperiummal szemben a regnumok irányítóiban keresett szövetségeseket. Élénk diplomáciai érintkezések szövődtek Magyarországon, a pápaság, valamint az európai királyságok között. Magyarországon az Imperium-ellenes álláspont következetes képviselőre Lukács esztergomi érsekben talált. Lukács Párizsban tanult, s következetes, személyi biztonságát is veszélybe sodró magatartása miatt már életében szent hírében állott. Valószínűleg ő fogalmazta azt a levelet, melyet II. Géza király a pápai politika legfőbb német támaszához, Eberhard salzburgi érsekhez intézett. A levélben a király barátságáról és támogatásáról biztosítja az érseket, s többek közt ezeket írja:

„Az érett gondolkodással pedig együtt jár az óvatosság, hogy amiképpen a gonoszok példaadását, akárcsak a hajósok a vészhozó szirteket, kerülni, azonképpen a jóknak a lábanyomába lépni, mint a szerencsésen járó hajónak a kikötőbe, minden módon igyekeznünk kell. Hogy tehát a nagyerejű kezdetre ugyanolyan befejezés következzen, az elődeink között már elkezdett barátságot annál nagyobb hajlandósággal igyekszünk a maga sértetlenségében megőrizni, minél szilárdabban ismertük meg azt az egyház iránti hűségben akkor, midőn Péter hajócskája az üldözések hullámain hanykolódott.” (Mezey L. ford.)²²

²⁰ „in sancta Romana Ecclesia multi pontifices natione Graeci sederunt in cathedra Beati Petri apostolorum principis, qui gubernaculo fidei rectae, et remigio sanae doctrinae, Ecclesiam, quae est navicula Petri, vice Petri bene gubernantes, in numero sanctorum computantur. Ipsa autem sancta Romana Ecclesia, mater omnium Ecclesiarum, hoc a Domino privilegium accepit, quod ita specialiter fundata est supra firmam petram, ut a nullo unquam vento haereticae pravitatis impelli poterit.” (Dialogi 2. prol., MIGNE PL 188. col. 1161°)

²¹ „Quia stultum est in altum navigare, si non possit ad portum transmeare.” (SZENTPÉTERY I. szerk: *Scriptores rerum Hungaricarum II*, Bp. 1938. (a továbbiakban: SRH) 393. A 'hajó'-kép Magyarországra a legkorábban bizonyosan Szent Odilo (+ 1048), cluny-i apát Szent Istvánhoz intézett levele által kerülhetett. A tőle ereklyét kérő magyar királynak a következőket írja: „Fuerunt et alii plerique potentissimi et nobilissimi viri, qui spretis pompis huius saeculi et calcatis cenosis fluctibus mundi desiderio vitae aeternae ducti confugerunt ad portum nostri monasterii”, s ezek igen sok ereklyét szereztek a monostornak (*Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI Jusztinián, I., Bp. 1938, 459). Szent Odilo ugyanúgy vetíti a 'hajó'-motívumot az ember életére, miként az ókorban Seneca (Ep. mor. 70). Vö. Szt. Gellért őszövetségi történetre épített szövegét: *illa arca a Noe fabricata ecclesia est a Christo redempta* (p.108).

A levél szövegében a 'hajó'-kép mindkét típusát megtaláljuk. A hajót zátonyrafutással fenyegető sziklák és a kikötőbe igyekvő hajó emlegetése az esetleges forrást az Atyák korába utalja, megfelelő helyet Augustinusnál is találunk.²³ A „Péter bárkája” bizonyosan az egyházzsakadásban kiforrott gondolatra vezethető vissza. Jelentése magába foglalja az egész korabeli keresztény Európát, hisz a szakadás az egész keresztény Nyugat egységét veszélyeztette.

A hajó az Egyházat jelképezi II. András királynak azon oklevelében, melyben megerősíti a III. Béla király által alapított szentgotthárdi egyházat Dobra nevű földje birtokában, 1213-ban. Miután leírja, hogy elődei miként gyarapították dicsőségesen a magyarországi Egyházat, a következő megjegyzést teszi:

„A kegyes törekvéseknek mindig az volt a célja, hogy a veszendő dolgokat maradandókra, a mulandókat örökkévalókra, az evilági szenvedés és fájdalom szomorúságát az örök haza örömeire cserélje. Széltében és hosszában nyilvánvaló, hogy mennyi és mekkora értékkel gazdagították Krisztus hajóját, vagyis az Egyházat, és a múltékony élet tengerén át gyarapították építéssel, irányítással és helyreállításal szent atyáink (ti. a magyar királyok) . . .”²⁴

Amint a hajó az Egyház, a Krisztushoz vezető élet jelképévé lett, a hajózás egyes mozzanatainak terminusai az emberi élet szakaszait, jelenségeit ábrázolták. Az emberi szerencsétlenség, sorsforduló vagy a halál jelképévé így emelkedett a hajótörés, amint arról egy 1355-i oklevélben is olvashatunk: „. . . erről a világról, amit a csalóka világ hajótörésének neveznek, az Úrhoz ment át.”²⁵ A 'hajó'-képe és a

²² „Cautum autem habendum est apud maturitatem sensus, ut quemadmodum exempla pravorum, veluti scopuli naufragorum, sunt vitanda, sic vestigia bonorum, veluti navis proপরانتis ad portum, summopere sunt imitanda. Ut igitur robusto principio concors exitus respondeat, amicitiam inter nostros priores inchoatam eo propensius volumus intemeratam custodire, quanto in fide Ecclesiae, dum navicula Petri fluctibus persecutionum quatiebatur, cognovimus firmiorem.” (*Reg. Arp.* 96. sz. = CLASSEN, P. —HÖDL, G.: *Die Admonter Briefsammlung nebst ergänzenden Briefen* (MGH. Epp. 2.: Die Briefe der deutschen Kaiserzeit, VI. Bd.), München, 1933, 135—136, /178./). Lukács érsekről ld. III. Sándor pápa értékelését: „Tibi non sicut medioeri aut sacras scripturas ignoranti, sed tam divinis quam humanis scripturis plenius erudito et ecclesie doctori scribamus.” (Századok, 92 /1959/ 409). A II. Géza udvarában ismertté vált kép egyik lehetséges forrása minden bizonnyal Sophia hercegnő levelében (1146) fedezhető fel: „Opto sane et desiderio fraterno tui auxilio ad portum monasterii et quietis nuda saltem et despoliata ex huius mundi fugere naufragio.” (MIÖG, 2 /1888/ 375).

²³ „Ex una parte saxa navifraga, ex alia parte vero vorago navivora.” (Idézi: JELENITS, *i.m.* 228).

²⁴ „Piorum semper fuit studiorum peritura permansuris, temporalia sempiternis laboris dolorisque tristitiam presentis, eterne patrie gaudiis commutare. Longe lateque patet, quot et quantis mercimony Christi navem, id est Ecclesiam, ditaverint et per pelagus vite pretereuntis construendo, gubernando, resarciendo sancti patres nostri multiplicaverint.” (*Reg. Arp.* 281. sz. = WAGNER, H. szerk.: *Urkundebuch des Burgerlandes, I.*, Graz—Köln, 1955, 64—65 /95/).

²⁵ „De hac luce, que fallentis mundi naufragium appellatur, ad dominum transmigrasset.” (NAGY I. —TASNÁDI NAGY GY.: *Anjoukori Okmánytár, VI.*, Budapest, 1891, 398). A következő igen jellemző példákat említhetjük még: 1242-ben IV. Béla a pápához: „specialem fingentes in vobis spei anchoram” (CD Slov. II, 72 /109/); 1288-ban Lodomér érsek László királyról a pápához: „salutis sue procul raptum a portu” (Századok, 44 /1910/, 9); MÜGELN Henrik: „Malus enim verus est, in cuius precordiis velum pendet fidei, quo navis totius ecclesie vehitur et liburnus.” (SRH II, 233) I. Lajos király 1382 (CD Hung. IX/5, 587); stb. A kép kiteljesedésének eme szép példája egyben az Egyházra való magyarazatot is alátámasztja. Számtalan további példát idézhetnénk (Thuróczi prológusa, Ivanics Vitéz János leveleskönyvéhez írott utószava stb.)

köréje csoportosuló jelképrendszer a reneszánsz hatására, a 15. században teljessé vált ki, az antik gondolkör nyomán. Sohasem merült azonban feledésbe újszövetségi fogantatású párja, válságos időszakok forrasszövegeiben mindig megtaláljuk. 1438. december 28-án az esztergomi érsek és püspöktársai levélben fordulnak a bázeli zsinathoz, s ebben arra kéri az ott részt vevő püspököket, hogy kitartóan munkálkodjanak az Egyház egységének helyreállításán, „hogy Péter bárkája miként azelőtt, ezután se hanyódjék a viharos hullámokon”.²⁶ 1492. szeptember 21-én Váradi Péter kalocsei érsek intéz levelet VI. Sándor újonnan megválasztott pápához, amelyben örömet fejezi ki megválasztása fölött, jóindulatát kéri egyházmegyéjére s a maga számára, s végül köszönetet mond testvérének pápai titkos kamarássá váló kinevezéséért. A következőket írja: „akinek (ti. a pápának) igen szerencsés kormányzata alatt Péter bárkája is a helyes kormányzás folytán biztonságban lehet a viharoktól.”²⁷ A felsorolt adatok elemzéséből a következő eredményre jutunk:

1. Nincs adat arra, hogy a középkorban ismerték és alkalmazták volna a horatiusi hajó-allegóriát. A szövegekben a 'hajó' kivétel nélkül hasonlat vagy metafora formájában bukkan fel. A 'hajó'-t jelképesen értelmező középkori szerzők értelmezésük alátámasztására mindig bibliai szövegeket idéznek.

2. A *navicula* kifejezést korai időktől fogva alkalmazták az Egyházra, a kifejezés pedig egyértelműen újszövetségi eredetű. A 11—12. században, a világi és egyházi hatalmi igények összeütközése folyamán alakul ki a *navicula Petri* képe, melyhez az evangéliumi szövegek szolgáltak forrás gyanánt.

Ezzel egyetlen kérdés maradt megválaszolatlanul IV. Béla levele kapcsán: jelentheti-e a *fideliūm navicula* a középkori magyar államot? A kérdést a *fidelis* helyes értelmezése döntheti el. Amennyiben 'hű alattvaló'-nak fordítjuk, az államra — helyesebb fogalomhasználattal a királyságra — vonatkozik, ha pedig 'hívó'-nek, akkor az Egyházra, a nyugati kereszténységre.

Számos forrást idézhetnénk annak igazolására, hogy IV. Béla levele nyomán szinte egész Európában elterjedt annak híre, hogy a tatárok a kereszténység elpusztítására érkeztek Keletről. A levélben a király az egyetemes kereszténységet fenyegető veszélyre hivatkozva kéri a Nyugat segítségét országa maradékának megvédéséhez:

„... szerencsétlenségünk gyászát kell jelentenünk, amely miatt egyben a kereszténység pusztulásától kell rettegnünk. ... Mivel tehát a jelen helyzetben nemcsak a magunk, hanem az egész keresztény nép reménye is láthatólag a tett próbáján fordul meg, s mert a mi védfalunk már leégett ... késlekedés nélkül kegyeskedjeteK védelmünkre, helyesebben az egész kereszténység védelmére sietni.” (Gy. Ruitz I. ford.)

Hogy a 'hajó' képe mögött bibliai forrást kell keresnünk, azt éppen az eschatológiára utaló szövegkörnyezet bizonyítja. A korai középkorban (és nem csak a reformáció és a török terjeszkedés nyomán) alakul ki az az elképzelés, hogy Isten a

²⁶ „Ne Petri navicula amodo in antea et deinceps procellis fluctibus agitetur.” (LUKCSICS J. szerk.: *A Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára, III*, Bp. 1907, 71 /103/).

²⁷ „Sub cuius felicissimo regimine et Petri navicula rectissime gubernata tuta esset a procellis.” (WAGNER, C.: *Petrus de Warda, Epistolae*, Pozsony—Kassa, 1776, 29).

barbár népeket Keletről a keresztények bűneinek evilági megtorlására küldte. A gondolatban az önvédelemre kényszerülő nyugati keresztény világ rémülete tükröződik a barbár népek megjelenésének időszakaiban. Erről az 1241. évi levélben a következőket olvashatjuk:

„... szerencsétlenségünk gyászatát kell jelentenünk, mely miatt egyben a kereszténység pusztulásától rettégünk. Mert Megváltónk a kor romlottságát s a módfelett elhatalmasodott gonoszságot megsokallta, és a vihar olyannyira megnövekedett, hogy a hívek bárkája nem csupán hanyódni látszik a hullámokon, hanem már-már el is süllyed, ha az Úr, a könyörgők kiáltásától és jajszavától megindulva, a veszedelemmel hosszasan küszködő népnek idő múltával segítségére nem siet. Mert Ő, akinek akarata mindeneget igazgat, megengedte — mint szilárdan hisszük: az emberiség bűnei miatt —, hogy Kelet felől egy magát tatárnak nevező barbár népség ... legutóbb, ó fájdalom, a mi országunkat foglalja el egész a Dunáig.”

A vézből való menekülést a hívők imái által felébresztett Úr hozhatja meg itt is, akárcsak Tertullianusnál. Az pedig világos, hogy ez a fajta értelmezés szoros kapcsolatban van a már sokszor idézett evangéliumi hellyel.

Matthaeus Paris krónikájában maradt fenn Frigyes császárnak az angol királyhoz intézett levele, melyben a tatárveszedelem kapcsán hasonló gondolatokat találunk:

„Az egyetemes kereszténység egész királyságát általános kiirtás fenyegeti ... egyáltalán nem az Isten ítélete nélkül, népének megfeddésére és megjavítására, bárcsak ne az egész kereszténység elveszejtésére.”²⁸

²⁸ „Ex infausto nostri casus eventu christianitatis excidium trepidantes, dum redemptore nostro exigente malicia temporis et habundante nequitia ultra modum soporato, usque adeo tempestas insurgit, quod iam non solum agitari fluctibus videatur fidelium navicula sed submergi, nisi clamoribus et vocibus querulantium excitatus Dominus populo periclitanti longiori licet mora protracta subveniat. Nam ipso, cuius nutu singula diriguntur, propter peccata hominum, ut firmiter credimus, permittente, barbare nationes, que se Tartaros appellant ... regnum nostrum totum ultra Danubium noviter, proh dolor, occuparunt. ... cum igitur non solum nostra, verum etiam totius populi Christiani spes ad presens agi per facti experientiam videatur ... in presidium nostrum, verius totius populi Christiani vestrum dignemini sine mora accelerare succursum.” (A 3. számú jegyzetben idézett hely). Az a gondolat, hogy Isten nemcsak az Utolsó Ítéletkor, hanem a földön is bünteti az embert elkövetett bűneiért, ószövetségi alapokon nyugszik (Lz. 10,26). Nyugaton Szent Ágoston (a megfelelő helyeket összegyűjtve ld.: *Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SEREDI I. I., Bp. 1938, 525.) és Jordanes nyomán terjedt el a *flagellum Dei* képébe foglalva (ECKHARDT S.: *Attila a mondában* (NÉMETH Gy. szerk.: *Attila és hunjai*, Bp. 1940, 154) Az ebből kinövő védőbástya-tudatra: DEER J.: *Pogány magyarság — keresztény magyarság*, Bp. 1938, 218. skk. (hivatkozva IV. Béla 1250. évi oklevelére: *Reg. Arp.* 933.b), valamint SZÜCS J.: *A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán* (Történelmi Szemle, 31 /1978/ 158). és BOGYAY T.: *A magyarság mint „Nyugat védőbástyája”*. Egy eszme történeti folytonossága (Katolikus Szemle, 38 /1986/ 101—114.) a kérdés teljes bibliográfiájával. A császár leveléből vett idézet: „Toti rei publice universe christianitatis excidium generale comminatur ... non absque Dei iudicio ad sui populi correptionem et correccionem, non utinam ad totius christianitatis dispendium!” (GOMBOS F.A.: *Catalogus fontium*, 1582—1585). Amennyiben IV. Béla leveléhez közvetlen forrást keresünk, ha egyáltalán volt ilyen, akkor az bizonyosan IX. Gergely pápa 1240. október 15-én kelt, Mátyás esztergomi érsekhez intézett levele volt, melyben a pápa az érseket immáron többször szólítja fel arra, hogy tegyen eleget *ad limina* látogatási kötelezettségének. A levél még bizonyosan IV. Béla levelének megfogalmazása előtt az országba érkezett, és — bár ekkor már nem Mátyás érsek volt a kancellár — valószínűleg a királyi kúriában is ismeretessé vált. A levél eschatologikus értelemben fejt

Amint IV. Béla országát a keresztény világ *paries*-eként értelmezi, úgy tartja a császár a sajátját *christianorum ianua*-nak.

A harmadik kérdésre a válasz csakis nemleges lehet. IV. Béla levelének kérdéses helyét ki kell tehát iktatnunk Horatius középkori magyarországi ismeretét bizonyító adataink sorából.

II.

Az elmondottakból korántsem akarunk arra következtetni, hogy az antik szerzők hatását a középkori irodalomra le kellene becsülnünk. Nem csupán szóvirágok Chartres-i Bernát szavai, „aki azt mondotta, hogy hasonlatosak vagyunk a törpékhez, de óriások vállain állunk, hogy náluknál többet s rejtettebb dolgokat is megláthassunk, de nem ám éleslátásunk, vagy testünk magassága folytán, hanem mivel gigászi nagyság emel fel és tesz magassá bennünket.”²⁹

Éppen félszázados felismerés az, hogy Horatius ismerete egyidős a magyarországi irodalommal. Ebben a tekintetben a legértékesebbek a korai — humanista hatásoktól mentes — idézetek. A Horatius-filológia megállapítása szerint az ilyenek idézetgyűjteményekből, ún. florilegiumokból váltak közismertekké. Ezen adatok sorát legutóbb Borzsák István gyarapította.³⁰ Ugyanő állapította meg, hogy a középkor számára legfontosabb horatiusi mű az *Ars poetica* volt. A 13. században a *Registrum multorum auctorum* szerzője, Hugo von Trimberg (1230—1313) Horatius életművét két részre osztotta: a *tres libri principales* közt első helyre az *Ars poetica* került, a Szatírák és a Levelek társaságában, *minus usuales*-nak számítottak az Ódák és az Epódoszok.³¹ A középkori idézetek számaránya is azt bizonyítja, hogy az *Ars poetica*-t vagy nagyon alaposan kivonatolták, vagy teljes egészében igen jól ismer-

ki a 'hajó'-képet: „Petri navicula, matris ecclesie sinus, negotiorum operta fluctibus et questionum urgentium agitata procellis, dexteram Iesu sublevantis implorat, ea quidem flatibus aquilonis impulsa, dormire videtur Dominus, nutant discipuli, naute quasi naufragii verentur eventum, populi trepidant, clamat Petrus ... ut multiplicatis clamoribus Dominum suscitet dormientem.” (JAFFÉ—POTTHAST, *Regesta Pontificum Romanorum*, I, Berolini, 1874, 10945.sz. = Theiner A., *Vetera monumenta historica* . . . , I, Romae, 1859, 180 /331. sz./). Az elmondottak kapcsán reméljük, hogy nem estünk abba a hibába, amelybe O.KRESTEN (*Pallida Mors Sarracenorum. Zur Wanderung eines literarischen Topos von Liudprand von Cremona bis Otto von Freising und zu seiner byzantinischen Vorlage, Römische Hist. Mitteilungen*, 17 /1975/ 23—73), aki nyilvánvalóan horatiusi szókapcsolatot bizánci előképre vezet vissza.

²⁹ „Dicebat Bernardus Cartonensis nos esse quasi nanos, gigantium humeris incidentes, ut possimus plura eis et remotiora videre, non utique proprii visus acumine aut eminentia corporis, sed quia in altum subvehimur et extollimur magnitudine gigantea.” (*Migne* PL 199, col. 900)

³⁰ BORZSÁK I.: *A magyar Horatius (Falus R.: Horatius*, Bp. 1958, 281. skk.); *Uő.*: Bevezető (Q. Horatius Flaccus összes versei, Budapest, 1961, 34 skk.); a Horatius-utóélet kutatás két kezdeményezése: GYÖRKÖSSY (JIRKA) A.: *Horatius és a magyar szellemi élet*. (Budapesti Tanárképzőint. Gyakorló Középisk. 1935. évi értesítője, 5—20.) és TRENCSENYI-WALDAPFEL I.: *Magyar Horatius. Horatius noster*, Bp. 1943. 143. skk. (első kiadása: Bp. 1936).

³¹ BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, 290. Az *Ars poetica* kivonatolását alátámasztják a trieri florilegium Horatius-idézeteinek számarányai is (Ed. Fr. BRUNHÖLZL, in: *Mittelaltinisches Jahrbuch*, 3 /1966/ 129—217), ahol külön egységet képez az „Oracius in antiqua poetria” vagysis az *Ars poetica*.

ték. Egy — tudtunkkal eddig nem ismert — idézettel bővíthetjük a költemény ismeretére valló magyarországi adatok számát.

II. András király 1217-ben, szentföldi hadjáratáról visszatérvén, a jeruzsálemi jánoslovagoknak, Szentföldön tapasztalt érdemeik jutalmaképpen a szalacsi sójövedelemből évenként húsvétkor fizetendő 500 ezüstmárkát rendelt. Adományát egy évvel később III. Honorius pápa átiratával erősítette meg.³² Katona István, az oklevél első publikálója, dőlt betűkkel szedetvén jelezte, hogy felfedezte a szövegben rejlő hexametert, de forrását nem azonosította. Az újabb publikációk folyamán Batthyány, Fejér és Theiner nem foglalkozott a kérdéssel. Az oklevélnek ugyanis azon részében, ahol a király a szentföldi utat elméletileg megokolja, a következőket olvashatjuk:

„... verum, quia segnius invitant animos demissa per aures, quam que sunt oculis commissa fidelibus, quum ad sanctae terrae liberationem in spe divinae consolationis accessimus, ...”

(„Hanem, mivel resteből csalogatják a lelkeket azok a dolgok, melyek fülükön keresztül jutnak el hozzánk, mint azok, melyeket hűséges szemükkel látnak, midőn a Szentföld megszabadítására mentünk az isteni vigasz reményében ...”)

Az ismerős sorok Horatius *Ars poetica*-jának 180—181. sorát juttatják eszünkbe:

„segnius iritant animos demissa per aurem, quam quae sunt oculis subiecta fidelibus et quae ipse sibi tradit spectator, ...”

(„Csak hallott dolgok nem rázzák úgy meg a lelkünk, mint az, amit biztos szemmel meglátva a néző önmaga érzel, ...” Muraközy Gy. ford.)

Az idézet tehát nem egészen pontos: az *iritant* helyett az *invitant* talán lehetne olvasati hiba is, valószínűbb azonban, hogy az oklevél fogalmazója fejből idézte a verset és a két szó felcserélésével a szöveg értelmét a mondanivaló érdekében megváltoztatta. A további eltérések (*per aurem* helyett *per aures*, és a *subiecta* helyett *commissa*) az emlékezetből való idézést bizonyítják.

Az idézett részt tartalmazó oklevél Csák nembeli (Üjlaki) Ugrin királyi kancellár kezéből kelt. Arra nézve nincsenek pozitív adataink, hogy Csák nembeli Ugrin tanult volna külföldön, ebből azonban még nem következik, hogy ennek lehetőségét ki kellene zárunk. A sajtómezei csatában elesett érsek pályája azt mutatja, hogy művelt diplomata és hitelveihez hű főpap volt, s fontos momentuma életének, hogy 1217-ben a királyt elkísérte a szentföldi útra. A Horatius-idézet mindenképpen a királyi kancellária valamely tagjának műveltségét dicséri, legyen az maga a kancellár vagy valamelyik beosztottja. Mesteri fogással indokolta meg II. András óriási költségeket felemésztő zarándoklatát, mellőzvénn annak tényét, hogy apja fogadalmát teljesítendő harcolnia kellett volna a királynak, amit ugyan meg is tett, csak éppen számottevő eredmény nélkül — bár a krónikakompozíció *victor gloriosus*-nak titulálja.

³² *Reg. Arp.* 329. sz. Az idézet Theinertől (*Vetera monumenta*, I, 14—15 [23. sz./], és *Katona, St.: Historia critica* ..., V, Pozsony—Kassa, 1783, 277. Az átfogalmazásra, a gondolat célszerű átalakítására ld. a trieri florilegium 697. sora (154. o.) és másutt is.

Az 1217-es idézet igen előkelő helyet foglal el a magyarországi Horatius-reminiscenciák közt. Az Intelmeknek és Kálmán király törvényeinek szövegében Borzsák I. talált olyan jelzői felsorolást és egyes kifejezéseket, melyek Horatius ismeretére vallhatnak, s ugyanő mutatott ki Szent István Nagyobb legendájának szövegében idézetet.³³ Szent István Kisebb legendája három esetben mutatott Horatiusszal való szövegegyezést.³⁴ Szent László legendájában Kardos T. sejtett idézetet,³⁵ Miklós comes végrendeletében (1231) Sólyom K., majd Rogerius szövegében Madzsar I., s az ő nyomán terjedt el az a feltételezés, hogy Horatius-idézetet is tartalmazó florilegium Rogeriusszal került volna Magyarországra először.³⁶ Jelen-tős még a nagy műveltségű Lodomér érsek 1288-ban íródott levelének idézete,³⁷ valamint a váradi káptalan oklevelében felfedezett 1302. évi adat.³⁸

A nyolc konkrét szövegidézet közül négy az *Ars poetica*-ból származik, az eseteknek pontosan a fele. A most bemutatott 1217. évi idézet szintén az *Ars poetica* ismeretére valló adatok számát gyarapítja, s hozzátehetjük, hogy az eddig ismert leghosszabb idézettel, csaknem két teljes hexameterrel. Ezáltal az egykor első helyre tett 1302. évi okleveles adatot immáron a sokadik hely illeti meg Horatius magyarországi utóéletének időrendjében.³⁹

³³ BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, 287 (*iracundus, superbus, invidus, inpacificus*: Ep. I, 1, 38 és AP 121 = SRH II, 624; *o praesulum decus*: Sat. II, 1, 20 és AP 438—450 = Závodszy, 181—183; *undique fit concursus*: Sat. I, 9, 78 = SRH II, 383).

³⁴ *Quia vale sacro caruerunt*: Carm. IV, 9, 28 = SRH II, 393, vö. *M. Florianus*, Font. Dom. I, 1, valamint HAJNÓCZY J., EPhK 64(1940), 76; *careat lucida facundia*: AP 41 = SRH II, 393, vö. BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, 286; *quorum animus cereus est flecti in vitium* AP 163 = SRH II, 398, vö. *Manitius*, M. III, 577.

³⁵ *Plenis copie cornibus*: Carm. saec. 59—60 = SRH II, 515, vö. KARDOS T.: *A magyarság antik hagyományai*, Bp. 1942, 12.

³⁶ *Multa renascentur que iam cecidere*: AP 70 = SRH II, 560, vö. MADZSAR I., EPhK 60(1936) 183; *quid futurum sit*: Carm. I, 9 = ItK 70 (1966) 79.

³⁷ Szó szerint idézte-e Lodomér Ovidiust? Ovidiusnál gyakran fordul elő a *mutare figuram* (Met. 15, 374), az *in varias . . . migrare figuras* (Met. 15, 172), valamint a *plures in . . . transire figuras*-szókapcsolat (Met. 8, 730), vö. a bevezető sort (*in nova fert animus mutatas dicere formas/corpora*). Az érsek azonban Horatiust használta közvetlen forrásként, miként azt ő maga elárulja IV. László jellemzésében: „*Iuxta verbum etnici natus in triviis et pene forensis*”. Ki más is lehetne az *etnicus* (ami ugyan ebben a formában 'pogány, barbár' jelentésű), ha nem Horatius? Az *etnicus* talán az *ethicus*-ből torzult el az átírás során, de az sem elképzelhetetlen, hogy maga Lodomér írta így (MADZSAR I.: Régi magyarországi Horatius-idézetek. EPhK 64/1940/294—295). Hogy azonban biztos Horatiusról van szó, bizonyítja az *Ars poetica* 245. sorával (*ne velut innati triviis ac paene forenses*) való egybevetés. Ha mármost a forrást az Epistulák első könyvében keressük (mint ahogy innét való ugyanezen levél dente *Theonino*-ja is), akkor a *nullisque nodis potuisse teneri Proteum fabulosum mutantem vultus vanas in figuras* forrását az Epistulák első könyvének első darabjában találjuk: *quo teneam voltus mutantem Protea nodo?* Ezek szerint Lodomér érsek Horatius-tanulmányaiból ismerhette meg a mesés Proteust.

³⁸ *Theonino dente dilanians*: Ep. I, 18, 82 = Századok, 44/1910/, 2, vö. BALASSA: *Horatius az idők rostáján*, 1935; *ut silvis folia pronos mutantur in annos | prima cadunt: ita verborum vetus inerit aetas | et iuvenum ritu florent modo nata videntur | debemur mori nos nostraque*: AP 60—63 = Zimmermann — Werner, Urkb. I, 221—222, vö. BITAY Á.: *Horatius-idézet a nagyváradi káptalan egy középkori (latin) oklevelében* /1302/, Erdélyi Múzeum, 39/1934/. 373—374, majd ugyanezen oklevél kapcsán KURCZ Á.: *i.m.* 111. jelezte, hogy az idézet parafrázissal folytatódik (*ad instar cadivorum foliorum simul labantur*). Az oklevelet Ivánka olvasókanonok fogalmazta, s az idézetből VARGA Á. (*Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1980, 33). a lector külföldi iskolázottságára következtet.

SZOVÁK KORNÉL

Au problème de la postérité d'Horace en Hongrie

Horace était bien connue dans la Hongrie médiévale. L'auteur a voulu contribuer au tableau, esquissé jusqu'ici surtout par des citations et des réminiscences, en deux rapports. D'une part, il démontre par ses exemples que l'allégorie du navire d'Horace n'était pas connue au moyen âge. Dans les textes, le «navire» se rencontre sans exception sous la forme d'une comparaison ou d'une métaphore; les auteurs interprétant le navire d'une manière symbolique citent toujours des textes bibliques. L'expression «navicula» remonte au Nouveau Testament, et l'image «navicula Petri» prenant forme aux XIe—XIIe siècles doit son origine à l'Évangile. D'après l'auteur, la lettre du roi Béla IV qui mentionne la «fideliūm navicula», doit être supprimée de parmi les données prouvant la connaissance d'Horace en Hongrie. D'autre part, l'étude augmente le nombre des données se rapportant à la connaissance de l'Art poétique en Hongrie, par une citation de 1217 jusqu'ici inconnue.

³⁹ MADZSAR I.: *Horatius hazánkban.* (EPhK 60 /1936/ 183). Újabbán jelentős Boethius-idézetet fedezett fel HEGYI Gy. (*Boethius-idézet Árpád-kori oklevélben.* Magyar Könyvszemle 89 /1973/ 398). Itt jegyezzük meg azt, hogy a középkori forrásanyagban találunk Livius ismeretere valló reminiscenciákat is, ennek ellenére Magyarországon nem a liviusi, biológiai alapozású államtan nyert teret, hanem az Újszövetség szövegeire (elsősorban Szent Pál leveleire) épített organikus államtan (az előbire: HAVAS L.: *Mese és történelemszemlélet az ókorban.* MTA I. Oszt. Közl. 33 /1984/ 111—121, az utóbbi pedig: ECKHART F.: *A Szentkorona-eszme története.* Bp. 1941, különösen a 9. fejezet, 159 skk.) Az örökség átvételében a középkor szuverén módon járt el, sajátosan és csak rá jellemző módon alakította gondolataihoz az antik idézetanyagot, s ahol számára elvont, ismeretlen fogalommal találkozott, mindig igyekezett valóság tartalommal megtölteni. Az elvont fogalmak körén belül elsőként az Egyház fogalma körvonalazódott, és sok száz évi késéssel követte csak az államfogalom kikristályosodása.

Végezetül szeretnénk fölhívni a figyelmet egy, a dolgozat lezárása után felmerült szempontra, ti. arra, hogy a magyarországi középkor első századaiban hiányzik az a műfaj, mely argumentáló jellegénél fogva igényelné az antik auktorok gyakori idézését. Mihelyt az első, kifejezetten érvelő művek (szentbeszédek) feltűnnek, felbukkannak bennük az antik auktorok idézetei is. Természetesen ezekben is túlnyomó a bibliai érvek tömege, de már az egyszerűbbekben is találunk Pszeudo-Ovidius, Augustinus, Arisztotelész idézeteket is, miként pl. Benedek nagyváradi püspöknek két Szent Lászlóról szóló beszédében LUKCSICS P.: *Szent László király ismeretlen legendája.* Bp. 1930, 30—35). Újabbán a kutatás az ún. pécsi egyetemi beszédek a 13. század 60—80-as éveire keltezi (PETROVICH E.: *A középkori pécsi egyetemen kapcsolatos szentbeszédek kora,* ItK, 70(1966), 142—146; *Timkovics P.: A „Pécsi egyetemi beszédek” szellemi háttere,* ItK, 83(1979), 1—14), s ezekben már nem kis számú idézetet regisztrált eddig is a kutatás, pl. egy Horatius-idézet: „Oramus (recte: Oratius) in sermonibus: Grecus Aristippus, qui suos (recte: servos) proicere aurum in media iussit Libia, quia tardius irent propter honus segminis (recte: segnes)”. (BÉKEFI R.: *A Pécsi Egyetem.* Bp. 1909, 90. = Serm. 2, 3, 100—102.) Ezen idézetek lehetőleg teljes regisztrálása előtt nehezen alkothatnánk képet az Árpád-kor antik ismereteit illetően.

Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonalára a 18. század közepén I.

Pesten is, éppúgy, mint más városokban, az első könyvkereskedők a vásárokon árusító könyvkötők közül kerültek ki. A török felszabadító háborút követő időtől a siralmas állapotban lévő, de királyi kiváltságait visszanyert, kezdetben lassan újjáépülő, majd rohamosan fejlődő városban a következő könyvkötőket vették fel a 18. század közepéig a pesti polgárok közé: Franz Kirchoffert (1703), Josef Murbekket (1721), Josef Khort (1737), Philipp Eberhardot (1738), Pécsi Andrást (1740), végül Johann Gerhard Mausst (1748). Ők valamennyien önálló mesterek voltak — legény közülük nem kaphatott polgárjogot.¹ Céhjellegű szervezetük már 1746-ban megalakult, annak ellenére, hogy kiváltságlevelük nem maradt fenn.² Arra azonban, hogy a hatodiknak felsorolt személy, Johann Gerhard Mauss nem könyvkötő volt, hanem Pest város első, csak könyvárusítással foglalkozó, hivatásos könyvkereskedője, a városi magisztrátus aktái világítanak rá. A kölni származású, akkor 33 éves könyvkereskedő letelepedése ellen ugyanis a pesti könyvkötők nevében Pécsi András és Josef Khor tiltakozott. A városi tanács ezért 1748-ban csak azzal a feltétellel adta meg Maussnak a könyvkereskedői engedélyt, hogy az új könyveket a pesti könyvkötőknél kell beköttetnie.³ Itt már egyértelműen elválik a két foglalkozás, bár az önálló könyvkereskedő mint fogalom annyira szokatlan volt, hogy a polgárkönyvbe jegyző személy továbbra is könyvkötőként nevezte meg az új pesti polgárt.⁴

Hogyan fejlődött a most már önálló hivatássá alakuló könyvkereskedelem ebben a század közepén még csak kilencezer lakosú szabad királyi városban? A népesség száma egyébként (amely a század 2. felében ugrásszerűen nőtt) nem döntő, hiszen Pest kedvező földrajzi fekvése miatt országos vásárain közel annyi látogató fordult meg, mint magának a városnak a lakossága.⁵ Kulturális téren a fejlődés csak a 18. század utolsó két évtizedében bontakozott ki igazán: a nagyszombati egyetem, majd a pozsonyi királyi kamara és a Helytartótanács Budára költözése a testvérvárosra is nagy hatást gyakorolt, amelyet a nyomdák számának, a könyvkiadásnak

¹ NÉMETHY Lajos: *Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században.* = MKsz 1901. 60—61. p. Stadler Márton könyvkötőlegényről ld. uo. 57. p.

² DÓKA Klára: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840—1872).* Bp. 1979. 80, 83. p.

³ GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők.* = MKsz 1926. 45, 290. p.

⁴ PATACHICH, Joseph: *Die Bürger Pesth's in der Vorzeit und Gegenwart.* Pesth 1834. 49. p.

⁵ *Budapest története III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.* Szerk. KOSÁRY Domokos. Írta NAGY Lajos, BÓNIS György. Bp. 1975. 118, 124, 127. p.

a gyarapodásán, a hírlapkiadás megjelenésén is le tudunk mérni. A József-korszakban Pesten működött az egyetem, a teológiai szeminárium, új főiskolák jöttek létre: a mérnöki intézet (Institutum Geometricum) és az állatorvosi főiskola. A rendszeres színjátszás is meghonosodott már a városban.⁶ Könyvkereskedés 1748-tól 1782-ig csak egy volt Pesten: 1770-ig Mauss, majd utódjának, Weingandnak ill. Weingandnak és Köpffnek üzlete, s csak utána kezdett az önálló könyvkereskedők száma emelkedni: a felvilágosodás kultúrájának terjedése, a könyvforgalom növekedése az ő üzletüket gyarapította, és nem az inkább ponyvanyomtatványokat terjesztő könyvkötőket.⁷

Gárdonyi Albert a következőképpen jellemezte a 18. századi pesti könyvkereskedelmet:

„Pozsonynak, Nagyszombatnak jutott a vezető szerep a kulturális életben — Pest csupán a 18. század végén kezd feléjük közeledni. Ezt a legjobban a könyvkereskedelem állapotával tudjuk igazolni, mert Pozsonynak már virágzó könyvkereskedelme volt, amikor Pesten még a könyvkötők uralkodtak e téren. A 18. század utolsó évtizedeiben jelenik meg a hivatásos könyvkereskedelem Pesten, s lépésről lépésre erősödik a múlt század negyvenes éveiiig, amikor is a pesti könyvkereskedelem az ország könyvkereskedelmének élére emelkedett.”⁸

Pozsonyban, a török idők óta Magyarország tényleges fővárosában, amely érseki székhely is volt, ahol előbb alapítottak tipográfiát, mint Pesten (és Budán), törvényszerű, hogy előbb jelent meg a hivatásos könyvkereskedelem (Spaiser, 1728),⁹ mint az akkor se nem főváros, se nem egyházi központ Pesten (amely csak a kúria székhelye volt 1723-tól). De az a megállapítás, hogy Pozsonynak virágzó könyvkereskedelme volt, amikor Pesten még a könyvkötők uralkodtak e téren — nem felel meg a tényeknek. A pesti hivatásos könyvkereskedelem kezdete 1748, és nem a század utolsó évtizedei, így a fejlődési lemaradás Pozsonyhoz képest csak néhány évtizedben fejezhető ki.

Gárdonyi még a továbbiakat emelte ki a pesti könyvkereskedőkről írott tanulmányában:

„A magyarországi könyvkereskedelemnek kezdettől fogva az a jellegzetes tulajdonsága, hogy nem magyar. Könyvkereskedőink idegenből vándoroltak be, s idegen, túlnyomóan német nyelvű könyveket szállítottak... A magyarországi könyvkereskedelem idegen, nevezetesen német kultúrát képviselt a 18. század 2. felében és a 19. század 1. felében, s hogy csaknem egy egész évszázadon át fenn tudta magát

⁶FEISNER Ignác: *Budapest a XVIII. században*. Bp. 1900. 128, 132. p. — CSAHÍHEN Károly: *Pest-Buda irodalmi élete 1780—1830*. Bp. 1931. 1—2. köt. I. 35—39. p. — WALDAFFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830*. Bp. 1935. 3—16. p. — PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (a legrégebbi időktől 1848-ig)*. Bp. 1926. 393—395. p. — A legjobb áttekintést a Budapest története III. kötetének „Művelődési élet” c. fejezete adja Pest kulturális életéről, ld. 191—215. p.

⁷NÉMETHY i. m. 58. p., Kósa János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Bp. 1937. 227—233. p.

⁸GÁRDONYI i. m. 39. p.

⁹GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp. 1917. 23. p. Spaiser kiadványairól jó áttekintést ad: *Magyarország bibliographiája 1712—1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1—5. kötetben közreadott... nyomtatványokhoz*. Bp. 1972. 387—392. p.

tartani, annak okát a német kultúra fölényében kell keresnünk. A nemesség és papság latinos kultúráját az ébredő nemzeti kultúrák háttérbe szorították s a városi polgárság megerősödése városaink nemzetiségi viszonyai következtében a német kultúrát vitte előre...¹⁰

Nem célunk ez alkalommal a 18. századi pesti könyvkereskedelem átfogó értékelése. E sommás megállapítások átértékelését azonban a pesti könyvkereskedelem kezdeti szakaszára vonatkozóan mindenképpen szükségesnek érezzük. Maguknak a forrásoknak az elemzése világítson rá arra, hogy hol, milyen mértékben kell más-képpen fogalmaznunk, valóságközelibb értékelésre törekednünk. Mert milyen kultúrát képviselt egy német könyvkereskedő egy kétharmadrészt német lakosságú városban, amelynek polgári rétege még messze volt a megerősödéstől, és amelynek arculatát, jellegét a polgárságtól különböző társadalmi rétegek is jelentős mértékben befolyásolták? A pesti polgárság közel fele (44%) amúgy is külföldi, általában német származású volt.¹¹ A német és magyar kultúra ellentétének kiéleződését csak a központosító jozefinista politika eredményezte. Milyen jellegű, milyen nyelvű kultúrát terjesztett azonban egy a felvilágosodás elterjedése előtt már Pesten működő könyvkereskedő?

Erre a kérdésre kísérrelünk meg választ adni két olyan forrás bemutatásával, amelyek mind ez idáig elkerülték a kutatás figyelmét. A két — mai ismereteink szerint — első pesti könyvkereskedői jegyzékről van szó, amelyek évtizedekkel megelőzik az eddig ismert legkorábbiakat.¹² E nyomtatott könyvjegyzékek ismertetése talán hozzájárul majd ahhoz, hogy Mauss tevékenysége ne legyen teljesen fehér folt előttünk, és ahhoz is, hogy egy pálya mérlegét — nagyon sok kérdőjel és bizonytalanság ellenére — a kezdeti pozitív törekvésektől, céloktól kiindulva a már ismert végső eredménytelenségig, az anyagi tönkremenésig meg tudjuk vonni, és ne csak a sikertelenség alapján általánosítsunk, leértékelve ezzel a hivatásos pesti könyvkereskedelem több évtizedes kezdeti szakaszát.¹³

¹⁰ GÁRDONYI: *Régi pesti...* 41. p. A 18. század végi pesti könyvkereskedelem német jellegét Garay János is hangsúlyozta a Kisfaludy Társaságban 1844-ben mondott beszédében: „Ki ezelőtt ötven évvel Pestre jött s magyar író, magyar irodalmat keresett volna, épen úgy nem fogta találni egyiket, sem másikat, mint nem pompás és szép Dunasorunkat... Nem mintha már ekkor magyar írók s irodalom nem létezett volna hazánkban — de az írók s írói erők igen szétszórva az országban nem valának sem máshol, sem Pesten központosítva; de még a könyvnyomdák közül is a pestiek voltak azok, melyek legkevesebb magyar könyvet nyomtatának, a pesti könyvvarusok, kik kevésbé foglalkoztak magyar könyvek eladásával; ezekben Bécsnek, Pozsonynak, Kassának, Komárom sőt Kolozsvárnak, sőt Nagye nyednek jóval nagyobb elsőségök volt.” ld. *Források Budapest múltjából. I. kötet. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686—1673.* Szerk. Bácskai Vera. Bp. 1971. 154—158. p.

¹¹ FALLENBÜCHL Zoltán: *Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687—1770).* = *Tanulmányok Budapest Múltjából XV.* Bp. 1963. 239—287. p. — 284. p.

¹² A szakirodalom az első ismert pesti könyvkereskedői jegyzékként a Weingand és Köpff-cég 1775-ös katalógusát tartja nyilván. Bértók Lajos közleményéből (MKsz 1956. 251—252. p.) azonban nem tűnik ki, hogy e könyvjegyzék Johann Georg Weingand bécsi könyvvarussal (a pesti Weingand testvéreivel) közösen Bécsben nyomtatott katalógus címlapváltozata csak. (Az OSZK-ban mindkét változat megtalálható.) Varga Sándor szíves közlése. Ezúton köszönöm meg Varga Sándornak, hogy a téma fontosságára felhívta a figyelmemet, és munkámat korábbi kutatásainak eredményeivel önzetlenül segítette.

¹³ Gárdonyi szerint Mauss forgalma nem lehetett nagy; üzlete nem tudott felvirágozni, és ez indította arra, hogy könyvkereskedői jogosítványát 1770-ben eladja Johann Michael Weingandnak. Mauss vállalkozásai kezdetétől fogva balul ütöttek ki: 1751-ben Brunswick Antaltól egy évre 400 forintot vett kölcsön,

Catalogus universalis

Johann Gerhard Mauss három évvel pesti letelepedése után a könyvesboltjában árusított művekről a következő, a szokásoknak megfelelően latin—német című katalógust jelentette meg: „*Catalogus universalis librorum theol. jurid. hist. polit. medicorum, in suas classes alphabetico ordine digestus, qui addito pretio proximo venales extant Pestini apud Joannem Gerardum Mauss, in domo baronis Vetter, sub signo trium regum, 1751. Oder Verzeichnuß aller theologisch-juridisch-historisch-politisch und medizinischer Bücher, nach alphabetischer Ordnung in seine Classen gesetzt, welche nebst beygesetzten nechsten Preiß zu finden seynd in Pest bey Johann. Gerard Mauß, im Baron Vetterischen Haus, bey dem Zeichen der Heil. drey König, 1751. Ofen, gedruckt bey Veronica Nottensteinin, Witwe.*” A jegyzék, amelyet (2. levele rectóján) Magyarország címerét tartalmazó fejléc díszít, számozatlan, terjedelme 44 nyolcadrét levél. 1751 nyár végéig jelenhetett meg, mert éppen 1751 augusztus—szeptember hónapban volt a nyomda vezetésében a váltás Veronika Nottenstein és fia, Franz Leopold Landerer között. A jegyzék a Könyvelosztóból 1979-ben került be az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményébe egy 15 műből álló kolligátum tagjaként; pecsétet, bejegyzést nem tartalmaz, így korábbi tulajdonosai ismeretlenek.¹⁴

A második könyvjegyzék már év nélküli, ami üzleti szempontból azt jelenti, hogy hosszabb ideig felhasználható és nem kell hamar újabb kiadásáról gondoskodni. Címe ugyanaz, csak az utolsó két sor változott: a teológiai, jogi, történelmi, politikai, orvosi könyvek kaphatók Johann Gerhard Maussnál „*in domo P.S.P. in foro signo trium regum*” — „*im P. Piaristen-Haus auf dem Platz bey dem Zeichen der Heil. drey König. Ofen, gedruckt bey Leopold Frantz Landerer, Buchdr.*” Terjedelme 66 levél, szintén nyolcadrét alakban. A kötet az Országos Evangélikus Könyvtárban található, a címlap verzón a Podmaniczky-gyűjtemény ex librisével, amelynek felirata: „Szereztük báró Podmaniczky Lajos aszódi könyvtárával 1889.”¹⁵ A pesti könyvkereskedői katalógus első használója valószínűleg a Mária Teréziától báróságot kapott Podmaniczky János lehetett, aki aszódi kastélykönyvtárát olyan szépen gyarapította, hogy a történetíró Fessler is gyakran kereste fel.¹⁶

A könyvesbolt, amelyet e jegyzékek szerencsésen reklámoznak, vallásos jellegét is hangsúlyozni kívánva a „Háromkirályok” cégér alatt működött. Báró Vetter

de csak 155 Ft-ot törlesztett belőle, s a hitelező ezért 1758-ban végrehajtást kért ellene. A könyvkereskedő ezt az összeget 1751-ben földvásárlásra fordította: Buday Imre özvegyétől vett szántóföldet. 1757-ben azonban a törvényes örökös visszaperelte tőle a földet. Mausst vállalatának szerencsétlen kimenetele odáig juttatta, hogy élete végén könyvkötőként volt kénytelen fenntartani magát. 1775-ben, amikor Krüchten bécsi könyvkereskedő nagy összegű adóssága miatt beperelte, már teljesen vagyontalan ember volt. 1778. december 3-án, 63 éves korában halt meg. Ld. Gárdonyi: Régi pesti... 290—291. p. — Hasonlóan írt Maussról Nagy Lajos (*Budapest története III.* 202. p.) és Gazda István is: *Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében.* Bp. 1988. 11—12, 19. p.

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár, 324.128 jelzetten.

¹⁵ Evangélikus Országos Könyvtár P 16.394 jelzetten.

¹⁶ NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* Pest 1857—1868. IX. kötet 341. p.

Lipót háza, amelyben elhelyezést nyert, a Hatvani utca végén, a Hatvani-kapu, az akkori városi kocsmá (később kórház) és a lövölde közelében volt, tehát nem valami előkelő helyen, Pest város keleti szélén.¹⁷ A városi polgárokból álló lövészegegyet nagy napjai éppen ekkortájt, 1751 nyarán voltak, amikor fényes ruhában maga a Pestet és Budát meglátogató királynő és férje előtt parádézhattak.¹⁸ Nem lehetetlen, hogy Mauss éppen a legfényesebb uralkodói látogatástól kapott ösztönzést arra, hogy saját személyét ismertebbé, üzletének jelentőségét egy ügyesen elkészített jegyzékkel az eddiginél nagyobb körben nyilvánvalóvá tegye. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a második jegyzék megjelenésekor az önmagára adó könyvkereskedő már megfelelő helyen volt: a város középpontjában, a jezsuiták által felépített, de 1718-ban a városba már betelepült piarista rendnek átadott épületben, amely a Főtér északi részén, a Rondella utca — Kis utca — Főtér és a Duna által határolt területen helyezkedett el, és csak a Heister-palota választotta el a Városházától.¹⁹ Nemcsak azért nagyon kedvező a hely, mert a jónévű gimnáziumot fenntartó, és feltehetően a könyvvásárlásban érdekelt piarista rend házában a könyvesbolt, hanem azért is, mert a gimnáziumot ünnepélyes iskolai alkalmakkor, az egyes osztályok védőszentjeinek laudációja, az évente kétszer megrendezett nyilvános vizsgák, az igen kedvelt színi előadások alkalmával nagyszámú, előkelő közönség kereste fel, a város színe-java és más méltóságok.²⁰

1751-et követően mikor kerülhetett Mauss szorosabb kapcsolatba a piaristákkal, mikor költözött a házukba? Csak annyit tudhatunk bizonyosan, hogy a második, év nélküli „Catalogus librorum” idején már ott volt. A katalógus megjelenési évére a benne foglalt, impresszumot is megadó nyomtatványokból következtethetünk. A jegyzékben 1752. évi impresszumot visel 35 könyv, 1753. évit 18, 1754. évit 23, végül 1756 és 1757 is feltűnik egy-egy alkalommal kiadási évként. Carrier „*Digestum fidei catholicae, singula ejus dogmata et ritus Ecclesiae juxta patres et concilia declarans*” című lyoni kiadás az 1757-es, Szegedy János „*Cynosura juris Hungarici*” című győri kiadás pedig az 1756-os könyv.²¹ A győri jezsuita akadémia számára készült jogtörténeti munkát az 1751-es jegyzék 1749-es évszámmal sorolta fel,²² (ezt bibliográfiáink is ismerik, az 1756-os kiadást viszont nem)²³, így az 1756-os évszám feltehetően elírás. Carrier művéről sajnos nem rendelkezünk adatokkal.

Mauss 1751-es katalógusa tartalmazott 1751., 1750., 1749. évi legújabb kiadásokat is, mégpedig elég nagy számban. A második katalógus ilyen értelemben csak 1754-ig megy el, az viszont nagyon meggondolandó, hogy 1755-ös könyv egyetlen egy sem szerepel benne. Valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy az egyszer

¹⁷ Főv. Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjtemény, Conscriptio Listae 1735/1736. 57. tétel. Varga Sándor szíves közlése. Vö. Pest 1758-as térképével, Rómer Flóris: A régi Pest c. kötetében. Bp. 1873. 140. p.

¹⁸ Budapest tört. III. 155. p.

¹⁹ RÓMER i. m. 124. p.

²⁰ TAKÁTS Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Bp. 1895. 138—139. 155. p.

²¹ A Catalogus librorum A5b—A6a, ill. D3b lapján.

²² Az 1751-es catalogus librorum C2b lapján.

²³ A különböző 1749-es kiadásokról ld. Petrik VI. 121. p.

előforduló 1757-es évszám tévedés, mint hogy ilyen nagy tételszámú, esetleg 1757-ben kinyomtatott jegyzék egyáltalán ne tartalmazzon 1755-ben nyomtatott könyveket.

Hasonló irányba mutatnak, e feltevést erősítik a pesti könyvkereskedő saját kiadványaira vonatkozó adatok. És itt az évszám utáni nyomozásban meg kell állnunk egy pillanatra, hogy a saját kiadás jelentőségét kellőképpen fel tudjuk mérni. A Német-római birodalomban, ahol Mauss felnőtt, és szakmai ismereteit szerezte, a könyvkiadás már régóta az önálló könyvkiadói feladatot ellátó könyvkereskedők kezében összpontosult, és nem az egyes könyvnyomtató műhelyekben.²⁴ Magyarországon ez szinte ismeretlen jelenség. A 18. század első felében történnek az első próbálkozások: egy-két sikerkönyv esetében a kereskedők saját kiadással is elébe mennek az igényeknek.²⁵ Mauss pesti letelepedésének évében már saját kiadvánnyal jelentkezik, de ennek kinyomtatását — jellemző módon — még Bécsben, és nem a közeli Budán rendeli meg. Saavedra: „*Idea principis Christiano politici centum symbolis expressa*” című reprezentatív kiállítású művéhez, amely a jó fejedelemlről értekezik, Johann Gerhard Mauss „bibliopola Pestiensis” latin nyelvű ajánlást ír, amelynek címzettje reménybeli vagy tényleges pártfogója, Pálffy Miklós pozsonyi főispán.²⁶ Lehet, hogy éppen ezért a kiadás nem jelentett nagy anyagi terhet a könyvkereskedőnek, a kezdeményezés azonban mindenképpen Maussé. A győri jezsuita kollégiummal is kapcsolatba került a könyvkereskedő, amikor számukra ennek a kiadásnak egy variációját (ajánlás nélkül, az 1748. augusztusi vizsgára szóló tétissel), ill. annak kinyomtatását intézte. 1749-ben már a budai Nottenstein-nyomdában rendeli meg Mauss Faber „*Euphlander seu vir ingeniosus*” című művének kinyomtatását (kis, 12° formátumú kötet), a folio kötetek kinyomtatását (Dondini: *Gesta principis Farnasii seu Continuatio Famiani Stradae* és Strada: *De bello Belgico*) nem bizza rájuk, hanem az alig egy éve önálló nyomdát alapító bécsi Johann Thomas Trattnerre. Dondini művének 1749-es és 1750-es impresszumot viselő pesti kiadása, Strada művének 1751-es pesti kiadása is ismert. 1753-tól a pesti könyvkereskedő már megállapodik a budai Landerer-nyomdánál: két művet rendel meg Franz Leopold Landerernél: a váci prédikálórendi szerzetes Johann Stächer *Institutiones practicae. . . sive compendium theologiae moralis* című munkáját ill. Bartholome Gramond nagyszabású történeti művének (*Historia Galliae seu Continuatio Thuani*) kinyomtatását. Az 1756-os impresszumot viselő, a forgandó szerencséről írott Petrarca-mű kiadását valószínűleg a pesti piaristák kezdeményezték, mert a kis nyolcadrét kötetet szeptember 6-i filozófiai vizsgájukon, a vizsgatézisekkel együtt ünnepélyesen ki is osztották. Ezután már csak két kiadványt ismerünk Mausstól: Lucas Perghold pesti jogiskolai tanár négykötetes jogtörténeti művének 2. kötete (*Methodica in II. Justiniani institutionum*) a következő megjelöléssel jelent meg: „prostant Pestini apud authorem et Mauss bibliopolum”, vala-

²⁴ KIESEL, Helmuth—MÜNCH, Paul: *Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert*. München 1977.

²⁵ Pozsonyi, győri, soproni könyvkötők-könyvkereskedők kiadványairól ld. Petrik VI. 392, 133, 457. p. E tekintetben csak a már említett pozsonyi könyvkereskedő, Spajzer tevékenysége jelentős.

²⁶ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712—1860. I—4. köt.* Bp. 1888—1892. 5. köt. Pótlások. Bp. 1971. — Petrik III. 263.

mint 1759-ből datálódik a Saavedra-műnek egy újabb, alig változtatott címlapkiadása, amely Mauss közreműködésével a budai jezsuita akadémia részére készült. És végül természetesen maguk a könyvjegyzékek is saját kiadványok. Jelenlegi ismereteink szerint tehát a pesti könyvkereskedőnek az 1748—1759 közötti évekből 11 saját kiadása volt.²⁷ A kiadói tevékenység 1748—1751 közé sűrűsödik, utána kihagyások is vannak az egyes évek között, majd 1760—1770 között, Mauss működésének utolsó 11 évében már nincs nyoma saját kiadói tevékenységnek.

A pesti könyvkereskedői jegyzékek természetesen tartalmazzák Mauss saját kiadványait is: ahol Pest fordul elő az impresszumban, amely akkor még nem volt nyomdaváros, eleve Mauss-kiadásról van szó. Az 1751-es katalógusban a következő saját kiadások szerepelnek:

Saavedra: <i>Idea principis Christiano...</i>	Pest 1748 2°
Faber: <i>Euphiander...</i>	Pest 1749 12°
Dondini: <i>Gesta principis Farnasii...</i>	Pest 1750 2°
Strada: <i>De bello Belgico...</i> 2 tom.	Pest 1750 2°

A második katalógus a következő saját kiadásokat sorolja fel:

Saavedra: <i>Idea principis Christiano...</i>	Bécs 1748 2° (a nyomtatás helye)
Strada: <i>De bello Belgico...</i> 2 tom.	Bécs 1750 2° (a nyomtatás helye)
Dondini: <i>Gesta Farnesii...</i>	Pest 1751 2°
Faber: <i>Euphiander...</i>	Buda 1749 12° (a nyomtatás helye)
Stächer: <i>Compendium theologiae moralis</i>	Buda 1753 8° (a nyomtatás helye)
Gramond: <i>Historia Galliae...</i>	Buda 1754 2°
Gramond: <i>Historia Galliae...</i>	Buda 1754 8° (a nyomtatás helye) ²⁸

Amennyiben ezek az adatok pontosak — a könyvjegyzékekből több, bibliográfia-ilag még nem ismert Mauss-kiadásra is lehet következtetni. A németalföldi háborút leíró Strada-műnek csak 1751-es pesti kiadása maradt fenn — 1750. évi kiadását nem ismerjük. Dondini történeti munkája 1749-es és 1750-es kiadású példányait ismerjük, 1751. évit nem. Valószínű, hogy mindkét esetben címlapkiadásról volt szó: a könyvkereskedő a még eladatlan példányokat újabb kiadási évet feltüntető címlappal hozta forgalomba — amennyiben ezt valamely iskolai intézménynek, az ünnepélyes vizsgán való kiosztás céljából tette, teljesen megszokott módon járt el. A formátumra vonatkozó adatok a könyvjegyzékekben igen pontosak: ezért azt kell feltételeznünk, hogy Mauss nemcsak folio, hanem nyolcadrét formában is kiadta Gramond Franciaország történetéről írott munkáját. A műnek csak 1753-as folio példánya maradt fenn: ezt már nem közli a második katalógus, csak az 1754-es impresszumú kiadást, amelynek viszont nem ismerjük példányát. Megbízható adatok esetén Mauss kiadványainak a száma tehát nem 11, hanem összesen 15. A késői kiadványok közül az 1756-os Petrarca-mű és az 1757-es Perghold-kötet már nem

²⁷ Ld. PETRIK V. 437, V. 126, I. 736, III. 451, I. 560, II. 600, V. 477, I. 940, V. 474, III. 81, III. 70, V. 437.

²⁸ Az 1751-es catalogus D6a, C7b, C7a, D7a, a 2. jegyzék D8a, F2a, F3b, C4b, E2a, E2b lapjain.

szerepelnek a második könyvjegyzékben, ezért a jegyzék legvalószínűbb megjelenési ideje — a korábbi érveket is figyelembe véve — 1755.

A könyvkereskedői katalógusok nemcsak a pesti könyvesbolt választékát tükrözik; a katalógusok színvonala Mauss személyes képességeire is rávilágít. Ahhoz ugyanis, hogy a könyvkereskedő ne csak ábécé-rendben sorolja fel az árusított könyvek címeit, hanem — mint az jóval ritkábban történt — szakok szerinti csoportosításban, viszonylag széles körű ismeretekre, nagy könyvkereskedői gyakorlatra volt szükség. Johann Gerhard Mauss itt lényegében megállta a helyét, csak kevés tévedése van.²⁹ Az egyes könyvcímek leírásai jó minőségűek, kis helyen is sok információt adnak. Szerepel a leírásokban a szerző neve (a keresztnév általában egy-két szótagra rövidítve), rövid cím az eredeti nyelven, a megjelenés helye, éve, néha a kiadó is,³⁰ kötetszám, rétnagyság és az ár forintban és krajcárban kifejezve. Utal Mauss arra is, ha a könyv metszeteket tartalmaz vagy már bekötött állapotban van. Szövegkiadásoknál a kommentátor neve is megtalálható, a többnyelvű műveknél pedig a nyelvek megjelölése is.

A két könyvjegyzék hasonló felépítésű, a következő nyolc csoportban közli a tételeket:

1. teológiai könyvek, bibliák, kommentárok, egyházatyák, prédikációk, erkölcssteológiai és dogmatikai művek, áhitatos művek
2. polgárjog, kánonjog, különböző népek, államok közjoga, természetjog
3. különböző népek egyházi és világi történetírói, geográfusok; levelezések
4. filozófia és matematika
5. orátorok és költők, klasszikus szerzők
6. lexikonok, különböző nyelvek nyelvtanai
7. vegyes művek, köztük gazdaságiak is
8. orvostudományi munkák.

Az 1751-es és 1755-ös jegyzékben is közölt tételek általában ugyanabban a szakban szerepelnek, néhány kivétellel.³¹ A statisztikák készítése során ezeket a tételeket minden esetben meghagytuk abban a szakban, ahová Mauss sorolta be; néhány tétel amúgy sem befolyásolná az összképet.

A könyvkiadás-könyvkereskedelem területén legalább egy évszázaddal előttünk járó Németországban sem volt általános, hogy az egyes könyvesboltok választéká-

²⁹ Pl. a vegyes szakban szerepel néhány olyan mű, amely tévedésből maradt ki a filozófia, a jogtudomány vagy az orátorok szakból; így HEDERICH: *Anleitung vzu den philosophischen Wissenschaften*, HEIDENSTEIN: *De dignitate et officio cancellarii Regni Poloniae*, DOMMERICH: *Anweisung zur wahren Beredsamkeit*. Ugyanakkor a történelem szakba kerültek egyes gyakorlati, gazdasági célokat szolgáló levelező-könyvek, címtárak, kalendáriumok, amelyek a vegyes szakba kívánkoztak volna.

³⁰ Mauss a következő kiadókat-nyomdászokat tartotta fontosnak feltüntetni: a velencei Aldus Manutius, a lyoni Gryphius, a frankfurti Wechelius, a leideni Hackius, az antwerpeni Plantin, az amszterdami Elzevir, a párizsi Regia typographiát, ld. az 1751-es jegyzék C5a, C6b, C7a, C8a—b, D2a, D5a—b, E4b, E8b lapjait, az 1755 körüli jegyzék C8a, D6a, D7a, E3b, E4b, E6b, F1a—b, F3b, F4b, F5a, G6a—b, H1a lapjait. Itt jegyezzük meg, hogy megvolt Mauss könyvesboltjában Johann VOGT: *Catalogus historico-criticus librorum rariorum* c. művének 1738-as hamburgi kiadása is. (1751-es könyvjegyzék D8a lap.)

³¹ Más szakban szerepel pl. Augustin Calmet bibliai szótára (1751: teológia, 1755: lexikonok és nyelvtanok), vagy a *Menschliche Klugheit, oder die Kunst, wodurch ein Mensch sich und sein Glück hoch empor bringen kann* c. mű (1751: vegyes szak, 1755: történelem.)

ról katalógusok jelenjenek meg. A nagy kiadó-könyvkereskedő cégek különböző, elsősorban a frankfurti, a 17. századtól egyre inkább a lipcsei könyvvásárokon cserélték ki áruikat. Az évente kiadott frankfurti—lipcsei összesített vásári jegyzékeknek, amelyek főleg a németországi, de kisebb mértékben egyes külföldi kiadók újdonságait is felsorolták, központi jelentőségük volt a németországi könyvkereskedelemben.³² Ezekhez képest alárendelt szerepük volt és ritkábban is jelentek meg egy-egy kiadó-könyvkereskedő katalógusai a könyvesbolt választékáról vagy a saját kiadásokról. Goldfriedrich, a német könyvkereskedelem történetének monográfusa az 1650—1765 közötti időszakból összesen 33 ilyen jegyzéket sorol fel, az 1740-es, 1750-es évekből nyolcat: Hartung königsbergi (1746), Vandenhoek göttingeni (1746), Heinsius lipcsei (1748, 1760), Monath nürnbergi (1748, 1753, 1758) és Haude berlini (1753) könyvkereskedő katalógusait.³³ A sort kiegészíthetjük azokkal a külföldi könyvkereskedői katalógusokkal, amelyek Mauss 1751. évi jegyzékével kolligálva maradtak fenn: Georg Bauer bécsi—nürnbergi (1754), Heinrich Felix Bader bécsi—regensburgi (1759) és Matthaus Rieger augsburgi (1759) könyvkereskedő könyvjegyzékeivel, amelyek a pesti katalógusoknál kisebb terjedelműek, nem átfogó készlet-katalógusok.

Johann Gerhard Mauss könyvkatalógusai tehát szakmai igényességükkel a kor színvonalán állnak, a könyvek árának feltüntetése pedig kifejezetten modernnek mondható. Egységes könyvkereskedelmi árak ebben az időben még sehol nem alakultak ki: az árakat a kereslet nagymértékben befolyásolta.³⁴ Mauss — néhány külföldi példa nyomán — közölt árakat, amit annál is inkább megtehetett, mert — mint később látni fogjuk — sajátos tevékenysége miatt nem kellett tartania a magyarországi konkurenciától.

A könyvjegyzékeket összevetve miben mutatkozott nagy különbség a korabeli élenjáró németországi könyvkereskedelem és a kibontakozó pesti könyvkereskedelem között? Nyilvánvalóan a választék nagyságában. A pesti könyvesbolt 1751-es választéka: 1026 tétel, 1755-ös választéka pedig 1427: ez mintegy egytizenketted-egytizenhatod része a korabeli legfejlettebb német könyvkereskedések választékának: a lipcsei Heinsius 1748-ban pl. 16 000, a nürnbergi Monath 1758-ban 23 000, a berlini Haude 1753-ban 18 200 tételes választékkal rendelkezett. Természetesen voltak kisebb könyvkereskedések is, pl. a giesseni és marburgi Kriegernek 1725-ben volt olyan nagy választéka (1 000 tétel), mint Maussnak 1751-ben.³⁵ A pesti köny-

³² A lipcsei—frankfurti könyvjegyzékek összefoglaló modern kiadása: *Codex nundiarum Germaniae literatae bisecularis. Mess-Jahrbücher des Deutschen Buchhandels von dem... Jahre 1564 bis... 1765*. Einl. Gustav Schwetschke. Halle 1850—1877. Nachdruck: Nieuwkoop 1963.

³³ GOLDFRIEDRICH, Johann: *Geschichte des deutschen Buchhandels Bd. 2. 1648—1740*. Leipzig 1908. 309. p.

³⁴ Szakmai körökben ezért váltott ki nagy felzúdulást Theophil Georgi lipcsei könyvkereskedő vállalkozása, az *Allgemeines Europäisches Bücher-Lexicon* (Lipscse 1748—1755, 4 kötet), amely a 16. századtól nyomtatásban megjelent könyveket közölte ívterjedelmükkel és árakkal együtt. Ld. Kiesel-Münch i. m. 131. p., Goldfriedrich i. m. 321. p.

³⁵ GOLDFRIEDRICH i. m. 308. p. Ugyanakkor egy városban nemcsak egy könyvkereskedés volt, hanem pl. a legfejlettebb volt ilyen szempontból Lipscse — az 1740-es években egyidejűleg húsz könyvkereskedéssel! Uo. 387. p.

vesbolti választék egy-egy példányának összértéke 1751-ben 3212 Ft 6 krajcár, 1755-ben 4267 Ft 4 krajcár volt, tehát nem csekély értéket képviselt. (A választék szakok szerinti megoszlásáról és értékéről ld. az 1. táblázatot.)

1. táblázat

A választék megoszlása szakok szerint

1751

	cím	kötet	érték (Ft, x)
teológia	347	623	1342,50
jogtudomány	85	118	260,48
történelem	303	443	1050,21
filozófia	61	95	191,16
orátorok	80	109	122,28
lexikonok	48	49	127,31
vegyes	61	61	51,18
orvosi	41	42	65,34

összesen	1026	1540	3212,06
----------	------	------	---------

1755

	cím	kötet	érték (Ft, x)
teológia	480	838	1848,08
jogtudomány	127	161	296,30
történelem	420	578	1387,58
filozófia	87	124	191,49
orátorok	89	132	119,43
lexikonok	63	69	144,59
vegyes	26	30	25,06
orvosi	135	157	252,51

Összesen	1427	2089	4267,04
----------	------	------	---------

A könyvesbolt választéka

Tegyünk egy képzeletbeli látogatást a pesti könyvesboltban az 1750-es évek elején! Milyen benyomást szerezhetett a látogató, vásárló, milyen érdekességekre hívhatta fel Mauss a figyelmét?³⁶

A teológiai művek választéka a pesti könyvesboltban annyira gazdag volt, hogy nehéz bármit is kiemelni belőle. A legnagyobb csoportok voltak: prédikációgyűjtemények (több mint 30 szerzőtől), erkölcsteológiai művek, dogmatikák, egyházatyák művei, újabb kori teológusok összes munkái, biblia és bibliakommentárok,

³⁶ Az egyes kiadványok azonosításához legtöbbször használt forrás: Christian Gottlieb JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Bd. 1—4. Leipzig 1750—51.

egyháztörténeti művek. Mauss szinte az összes pesti és budai szerzetesrend igényeivel számolt, amit leginkább az egyes rendek számára készült breviáriumokon és misekönyveken, de más kiadványokon is le tudunk mérni. A ferenceseknek árusította pl. a *Breviarium* és a *Missale Franciscanorum*ot, Szalézi Szent Ferenc műveit, Kilian Katzenbergertől a ferencrendiek reguláit, több művet a ferencrendi terciáriusokról stb. A jezsuiták számára nemcsak kiemelkedő jezsuita teológusok (pl. Bellarmino, Gretscher) műveit árusította, hanem Loyolai Szent Ignác, Gonzaga Szent Alajos, Xavéri Szent Ferenc ájtatosságait, és számos, Szent Ignác művét követő lelkigyakorlatos könyvet, pl. Herlet *Exercitia spiritualia*ját, vagy Bourdaloue franciából németre fordított művét: *Betrachtungen oder Geistlich Einöde zum Gebrauch der Ordens-Personen* címmel. De ugyanígy volt a választékban kapucinus misekönyv és Brindisi Szent Lőrinc élete, vagy apácáknak szóló művek, pl. Bassaninótól „*Die einsame Klosterfrau*”, Szent Klára élete Katzenbergertől stb. A piaristák bizonyára megvásárolták Kalazanci Szent József életét bemutató latin nyelvű munkát, a szerviták Markel *Viri illustres Ord. Servorum B. M. V. c.* művét vagy a pálosok Pongrác Ignác művét Remete Szent Pál életéről.

Az egyháztörténeti művek közül kiemelhetjük Agricolától a németországi jezsuiták, Delbernétől az inkvizíció történetét, Corradus Pyrrhus ötkötetes összeállítását a pápai dekrétumokról, a pápák történetét több szerzőtől, ugyancsak több szerző összeállításában a tridenti zsinat történetét, valamint Serry művét a Rómában működő „*Congregatio de auxiliis divinae gratiae*”-ról és dogmatikai vitáiról. A legterjedelmesebb egyháztörténeti összefoglaló mű Mauss könyvesboltjában Noël Alexandre *Historia ecclesiastica*ja volt 18 kötetben. Tudományos szempontból azonban a francia maurinus kongregáció által gondozott kritikai kiadások voltak a legjelentősebbek: különböző egyházatyáktól, így Szent Ambrustól, Juszintól, Nagy Szent Gergelytől stb.

A pesti könyvkereskedő latin és német nyelvű prédikációgyűjteményeket árult nagyrészt német, francia, olasz szerzőktől, de spanyol, portugál, németalföldi, angol teológusoktól is (csak néhány név rövid felsorolásképpen: Bourdaloue, Calino, Caussin, Oliva, Segneri, Vieira, Heimbach, Lohner, Stapleton). A több prédikációval szereplő szerzők közül elsősorban Hieremias Drexel bajor és Abraham a Sancta Clara bécsi udvari pap prédikációit kell kiemelnünk. 1751 és 1755 között a német nyelvű prédikációgyűjtemények aránya nőtt jelentős mértékben Mauss könyvesboltjában. A kontroverzia szak, amelyet kezdetben csak Bellarmino és Bossuet, Van der Beeck és Pichler művei képviseltek, ugyancsak számos művel gyarapodott 1755-re. A bibliakommentárok nagy keresettsége is megítélhető a választék bővüléséből. Ezenkívül népszerűek lehettek a krisztológiai művek (pl. Avancini, Herlet Jézus életét bemutató művei) és a szentek életéről írottak is: itt Ribadeneira összefoglalását kell kiemelnünk, valamint a *Martyrologium Romanum*ot. Természetesen nemcsak tudományos szintű műveket árusított Mauss, hanem gyakorlati célúakat is. pl. katekizmusokat, gyóntatóknak szóló kézikönyveket, vagy olyan érdekességet is, mint Calmet művét: *Von Erscheinung der Geister und deren Wampieren in Hungarn und Mähren*.

A világi történeti munkák közül három nagy csoportot emelhetünk ki: egyetemes történeti összefoglalásokat, ókori, görög—latin történetírók és az újkori történeti-

rók egyes országokról írt munkáit. Az ókori történetírók választéka igen gazdag, a legtöbb kiadásban természetesen Tacitus műveit lehetett megtalálni Mauss könyvesboltjában, de megvolt a *Historia Romanae Scriptores* c. összeállítás is, Livius, Sallustius stb. művei.

Az újkori történetírók művei közül a legnagyobb számban a magyar ill. német vonatkozásúakat tartotta Mauss. Magyarországról: Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum*át, Bonfini, Istvánffy, Ortelius krónikáját, azonkívül jezsuita és piarista történetírók műveit: Timon Sámueltól az *Imago antiquae et novae Hungariae*, a *Chronologia Hungariae*, Desericzky Ince *De initiis ac majoribus Hungarorum* c. művét, valamint egy összeállítást *Scriptores historici antiqui et novi rerum Hungaricarum* címmel. A német történetírók hasonló sorozata is megvolt Maussnál Christianus Urstadius szerkesztésében: De lehetett könyvet kapni V. Károly császárról, a brandenburgi, a szász, a bajor választófejedelmekről, Habsburg-uralkodókról (I. Józsefről, VI. Károlyról és Mária Teréziáról), a *Chronic der Teutschen* c. művet Frankentől stb. A választékban háromnál több történeti munka szerepelt nemcsak Magyarországról és Németországról, hanem Ausztriáról, Franciaországról és Törökországról is. Ezenkívül lehetett könyvet kapni Angliáról, Dániáról, Portugáliáról, Svájeról, Csehországról, Sziléziáról, Lengyelországról.

Az egyetemes történeti összefoglalások közül Lorenz Beyerlinck *Magnum Theatrum* c. 8 kötetes és a *Historische Bildersaal oder geistliche und weltliche Histori von Anfang der Welt bis auf jetzige Zeiten* c. 13 kötetes művet emelhetjük ki, ezenkívül a *Respublicae seu historiae diversarum regionum* c. 1628—1633 között Leidenben, Elzevirnél megjelenő kis alakú sorozatot, amely külön kötetekben 15 ország történetét mutatja be. A történetírás módszertanával foglalkozik Bodini műve, bevezetést ad a történeti stúdiumokba Hederich tanulmánya, és két könyv képviseli a választékból a kronológia segédtudományát is. A numizmatika is több művel szerepel, közülük csak Jacobus a Mellen magyar vonatkozású művét emeljük ki. A történelem szakban találjuk a merkantilista gazdaságpolitika hívének, Philip Wilhelm von Hörnigknek *Österreich über alles wann es nur will* c. értekezését is.

Népszerű politikai-történelmi munkákat szintén tartott raktáron Mauss, elsősorban a fejedelmi hatalomról, a jó fejedelemről (Guevara; Saavedra, Coelestini műveit), de más politikai értekezéseket is, pl. Justus Lipsiustól. Graciannak az udvari emberről írt népszerű munkáját latin és német nyelvű kiadásban árulta a könyvkereskedő. Gracian művének ellenpárja, Causininek a katolikus keresztény ember számára írt útmutatása, a *Geistliche Hofhaltung wider die falsche Gründ der eiteln Welt-Menschen* is megvolt Pesten.

A pesti könyvesbolt választéka jogtudományi munkákból szintén gazdagnak mondható. Legnagyobb számban természetesen a magyar vonatkozású jogi munkák szerepeltek a könyvesbolt készletében: Werbőczy István *Tripartituma*, a jezsuita Prileszky János és Szegedy János három, magyar joggal foglalkozó műve, Huszty István jogi kommentárja, Bodó Mátyás *Jurisprudentia criminalis secundum constitutiones Hungaricas* c. munkája, valamint a *Manuale jurisperitorum Hungariae* és az 1715-ös, 1729-es és 1741-es pozsonyi országgyűlések artikulusai. Más országok jogalkotásáról is ajánlhatott Mauss könyveket: pl. Kaspar Beck *Specimen jurispublici Austriaci* c. művét, az osztrák Josef Myller *Corpus juris militaris*át,

vagy a *Constitutiones Polonorum* varsói kiadását. Nagyon érdekes, hogy a pesti könyvkereskedő Hugo Grotius híres művét, a *De jure belli et pacis*-t is árusította: a társadalmi szerződés gondolatát felvető nagy hatású mű magyarországi recepciójáról ugyanis csak a 18. század végéről vannak adataink. Johann Gottlieb Heineccius Grotius művéről írott tanulmánya éppúgy megvolt Maussnál, továbbá Heineccius, Samuel von Pufendorf, Reinhard Vitriarius és Christian Wolff legmodernebb szemléletű, a felvilágosodás filozófiai tanait megalapozó természetjogról és népjogról írott művei — közülük elsősorban a hallei egyetemi tanár Wolff nagy terjedelmű, nyolckötetes munkáját kell kiemelnünk. Számos, büntetőjoggal kapcsolatos tanulmányt is árusított Mauss (pl. Carpvov, Gochez, Keyser, Lopez és Martini művét). Az egyéb jogi kérdésekkel foglalkozó tanulmányok mellett természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nagyszámú egyházi jogi művet sem: Engel, Esphen, Gonzalez, Huth, Phoebei, Pichler, Reiffenstuel, Schmaltzgruber és Zoesius kánonjogi összefoglalásait. A legtöbb jogi művel szereplő szerzők mind a kor híres jogtudósai: Johann Gottlieb Heineccius, Benedict Carpvov és Johann Brunnemann.

Az 1751 után rendelt jogtudományi könyveknél már viszonylag kevesebb a kánonjogi munka és több a polgárjoggal foglalkozó (pl. Gerhard Noodt műve), és több tanulmány található a perek lefolytatásáról, több az esettanulmányok száma. Egészében véve az a benyomásunk, hogy a választék bővítése a korábbinál gyakorlatiasabb szempontok alapján történt.

A természettudomány egyes területei közül a következőket képviseli néhány könyv Maussnál: növénytan, állattan, fizika, csillagászat, kémia, matematika. Közülük csak a legjelentősebbeket emeljük ki: Gessner *Historia omnium animalium* c. művét, Pieter Muschenbroek fizikai témájú tanulmányait, Kepler levelezését, Newton és Christian Wolff matematikai összefoglaló műveit. A filozófia tudományát mintegy húsz könyv képviseli a pesti könyvesboltban: általában latin nyelvű filozófiai összefoglaló művek, egyetemi tankönyvek, egy részük pedig logikatanönyv. Többkötetes összefoglalások közülük: Corsini, du Hamel, Redelhamer, Walser, *Philosophia*ja, Arisztotelész és Bacon *Opera omnia*ja, Brucker *Opera philosophica*ja és Newton *Philosophiae naturalis principia* c. műve. Már a filozófia-tankönyvek között is akad német nyelvű: Hederich *Einleitung zu den Philosophischen Wissenschaften* c. munkája.

Az orvostudományi könyvek választéka 1755-re nagymértékben bővült és ezzel igen gazdaggá vált. A legnagyobb csoportok a pesti könyvesboltban: anatómiai, sebészeti kézikönyvek, az orvostudományt összefoglaló művek, egyetemi disszertációk, gyógyszerkönyvek. Az orvosi stúdiumokat összefoglaló művek közül Boerhave, Celsus, Hoffmann, Mathioli és Sennert munkáit emelhetjük ki, és természetesen nem maradhat ki a sorból Hypocrates sem. Megvolt Pesten Bauhinus baseli orvosprofesszor, valamint Bidloo hágai professzor anatómiaja, a híres francia sebész Garengot műve, Jancker, Purmann és mások sebészeti kézikönyvei, hat szerző szülézzettel, nőgyógyászattal foglalkozó könyve, de azonkívül is számos munka a szemészet, belgyógyászat stb. kérdéseiről. A legtöbb művel a hallei egyetemi tanár Johannes Juncker szerepelt. Jónéhány orvosi témájú egyetemi disszertáció és szerepel a választékban würzburgi, hágai, wittenbergi, ingolstadt kiadásban, valamint a *Dissertationes medicae variae* c. hatkötetes disszertációgyűjtemény. A gyógyszer-

könyvekre néhány példa: *Freiwillig aufgesprungener Granat-Apfel oder bewehrtes Artzney-Buch bestehend in Haus-Mitteln*, Schorer: *Artzney der Reisenden* stb. Bécsi, augsburgi gyógyszerrendelet is volt a pesti könyvesboltban, továbbá bécsi kiadású pestisrendelet. A zömmel latin nyelvű munkák mellett már német nyelvű orvosi munkák is találhatóak a választékban, sőt két francia nyelvű is. A német nyelvűek egy része nem tudományos szintű, hanem népszerűsítő kiadás. pl. Beynon: *Barmhertziger Samariter in allerhand Kranckheiten* 3 Theil, Oehmen: *Kunst, wodurch sich ein Frauenzimmer in ihrer Natur erkennen, bey ihren Kranckheiten selbst rathen und ihr Leben hoch bringen kann*, vagy éppen a *Sicher und vernünftiger Pferd-Artzt*.

A pesti könyvesboltban kapható középfokú tankönyvek nagy része latin, görög nyelvtan, poétika ill. retorika-tankönyv volt. Latin nyelvtan a következő szerzőktől: Alvarez, Cellarius, Dentzler, Lange, Kirsch, Noltenius, Wagner, görög nyelvtan Bayertől, Deliustól, Goliustól, Langétól, Matthaeitől, Vossiustól és Wellertől. A sort még néhány más európai nyelv nyelvtanával egészíthetjük ki: francia (Cellarius, Peplier), olasz (Veneroni), német—francia (Curas, La Roche), német (Bél Mátyás) és magyar nyelvtannal szintén Bél Mátyástól. Comenius *Orbis pictus*ának latin—német nyelvű kiadása volt meg Maussnál. A felsőbb szintet a héber ill. különböző keleti nyelvek nyelvtanai jelentették: Buxtorf, Reineccer, Xistus héber, Dantz héber és káld nyelvtana, Lange héber clavisa és Podesta arab, perzsa és török nyelvtant magában foglaló műve.

A poétikai és eloquentia-, retorika-művek gazdag választékát a latin—görög auktorok verseinek, drámáinak, orációinak latin nyelvű kiadásai egészítették ki (Cicero, Horatius, Lucretius, Ovidius, Plinius, Seneca, Vergilius, Martialis, Plautus, Sophoklés, Terentius, Homérosz). Janus Pannonius *Poemata*ját is árusította a könyvkereskedő. A latin kiadásokon túl német nyelvű szónoklétan-művek, összeállítások sem hiányoztak a könyvesbolt készletéből: Gottsched *Ausführliche Redekunst* c. kétkötetes műve, Dommerichtől az *Anweisung zur wahren Beredsamkeit* és a *Reden grosser Herren, vornehmer Ministeren und anderer berühmter Männer* c. 11 kötetes összeállítás. A középfokú tankönyvek közé sorolhatunk még be néhány földrajz tankönyvet (Hübner-től és Clüvertől), ill. matematika-bevezetést (*Aufmunterung in den mathematischen Wissenschaften*), Hederich: *Anleitung zu dem mathematischen Wissenschaften*, Euklidész *Elementorum lib. 8. c.* művét ill. Sturm *Kurze Anweisung zur Geometrie* c. tankönyvét.

A szótárak közül megvolt Pesten Calepinus többnyelvű szótára (a hétnyelvű kiadás), valamint a latin és más európai nyelvek szótárai: Veneroni francia—latin—olasz—német, Wagner latin—német—magyar—cseh, Wussin latin—német—cseh, Szenci Molnár Albert magyar—latin—német—görög, Friese latin—német, Belloszthenész latin—horvát szótára. Francia—német nyelvű útiszótárt is árusított Mauss.

A pesti könyvkereskedő több színvonalas lexikont is ajánlhatott vásárlóinak: Hübner *Reales Staat- und Zeitungs-Lexicon*át, Hederich *Reales Schul-Lexicon*át, Uhse *Geographisches und Historisches Lexicon*át, Walther *Musicalisches Lexicon*át, a *Repertorium Codicis Fridericiani oder Königliches Preussisches allgemeines Processual-Lexicon* c. munkát, Calvini kétkötetes *Lexicon Juridicum*át és Chauvini *Lexicon Philosophicum* c. művét. A lexikonok egy kivétellel németországi kiadások.

A már említett földrajz tankönyveken kívül a geográfia történetének egyik kiemelkedő alkotását, Strabo 17 kötetes földrajzát is meg lehetett találni Mauss könyvesboltjában. Reprezentatív kiadvány lehetett Gabriel Bodenehr híres augsburgi rézmetszőnek az európai városokat bemutató, kétszáz metszetből álló sorozata (*Europens Pracht und Macht*). A földrajzi művek közül még kiemelhetjük Adrianinak az ismert városokat leíró művét, Róma város topográfiáját, valamint egy *Bilder-Geographie* c. térképekkel ellátott négykötetes összeállítást. Az útleírások igen népszerűek lehetek: Angliáról, Franciaországról, Svédországról, Finnországról, Itáliáról, Spanyolországról, Portugáliáról, Törökországról és a keleti országokról, Kínáról szóló útkönyveket lehetett Pesten kapni, továbbá egy Ázsiát, Afrikát, Európát egyaránt leíró kis kötetet. Mauss árusította az Európa-szerte ismert, nürnbergi kiadású Homann-féle világtalaszokat, és természetesen Magyarország térképét is.

A gyakorlati életet szolgáló, a mindennapi életben használatos könyvek zöme olyan, amely a magyarországi könyvkiadásban még nem terjedt el. Öt könyvet tartott Mauss a helyes gazdálkodásról, hetet a kertészetéről, hármat a méhészetéről, egy kereskedők kézikönyvét (Bohn: *Woll-erfahner Kaufmann, welcher umständliche Nachricht ertheilet in was vor Waaren die vornehmste Handels-Stadt in gantz Europa handlen*) és egy *Kauffmann-Magazint*, valamint könyvelésről, pénzárszámításról, számításokról kézikönyveket, és néhány mesterséggel, iparral kapcsolatos munkát. A jómódú polgársághoz szóltak egyes könyvek a helyes életvezetésről, mindennapi bölcsességről. (Pl. *Menschliche Klugheit oder die Kunst wodurch ein Mensch sich und seyn Glück hoch empor bringen kan.*) A megfelelő társasági modorról és levélírói stílusról sem hiányoztak könyvek (ez utóbbiak egy része a gazdasági jellegű levelezés kívánalmait foglalta össze). De külföldi kiadású címtár, öröknaptár, álmoskönyv is volt raktáron, azonkívül néhány, a festészet technikájával foglalkozó munka is.

A mai szóhasználattal szépirodalminak nevezett műveket a könyvkereskedő két szakba osztotta be: a regényes elbeszéléseket a história szakba, a verseket, drámákat pedig az orátorok, poéták szakba. A korszak egyik legnépszerűbb alkotásának, Fenelonnak Telemakhosz kalandjait bemutató regényes története francia, német, olasz és latin nyelvű kiadásban volt meg a pesti könyvesboltban. De ajánlhatta Mauss a vásárlóinak Don Quijote történetét, Madame Gomez válogatott históriáit, Pitpai és Lockman indián-történeteit, Lohensteinnek Arminiusról és Thusneldáról szóló szerelmi és hősi történeteit, Suite elbeszélését egy portugál lovag és Carabella kínai császárnő küzdelméről, valamint Talander ezeregyéjszaka-feldolgozását német nyelven. Már német nyelvű verseskötetek is kaphatók voltak Pesten: Brockes, Haller, Hancke költeményei, a *Sammlung dramatischer Gedichte* c. gyűjtemény. Milton Elveszett paradicsoma német fordításban volt meg, Molière összes művei viszont eredeti francia nyelven. A szépirodalmi művek közé sorolhatjuk még Aesopus meséit (német nyelven), valamint olyan fantasztikus történeteket is, mint a *Redende Thier über menschliche Laster und Fehler* 34 Theil, vagy a *Wurmland, nach Lands-Arth Regiment, Religion und Sitten vorgestellt — im Jahr da es wurmstichig war* c. művet.

A vallásos jellegű, nagyközönségnek szánt irodalom jelentős részét nem sorolta fel Mauss, csak összefoglalóan adta meg a könyvjegyzékekben: „*Gebett Bücher allerhand deutsch, Französisch, Ungarisch und Lateinisch, in 4to, 8vo, 12mo und 18va*”. A teológia-szak néhány tételével azonban kiegészíthetjük ezt a sommás megjelölést: Kempis Tamás Krisztus követéséről írott művét német, francia és latin nyelvű kiadásban árusította a könyvkereskedő, de a legtöbb népszerű vallásos munkát német nyelvű kiadásban, pl. Du Frene: *Der schmale Weg des Lebens und der breite des Verderbens*, Hermetius Creutz über Creutz... *Trost-Wercklein, Wahre Weisheit d. i. überaus geistliche Betrachtungen die Forcht des Gottes zu erwerben auf ein jeden Tag der Wochen*, Christelius *Monatliche Seelen-Nahrung*, Huebman *Geistliches Braut-Bethlein*... , Manni *Denck-Ring der Ewigkeit*, *Der zur zehntägiger Einsamkeit bezwungene Welt-Mensch* stb.

Mivel a választék vázlatos bemutatására volt csak lehetőségünk, kiegészítésképpen megadjuk a leggyakrabban előforduló szerzők jegyzékét is. Az élen egy 17. századi és egy ókori szerző szerepel: Hieremias Drexel bajor udvari pap és Cicero 20 ill. 19 különböző kiadással. (A két catalogus librorumban felsorolt összes kiadás, és nem művek száma alapján készült a fenti összesítés.) Ezt követően további száz író, tudós nevét olvashatjuk a listán, 3—10 közötti kiadással. A legsokoldalúbb szerző — úgy tűnik — a német Benjamin Hederich öt különböző szakban (történelem, filozófia, orátorok, lexikonok, vegyes) előforduló műveivel. A „népszerűségi” listán szép számmal található latin auktorok, az újkori szerzők között a németek vannak a legnagyobb számban, de francia, olasz, spanyol, németalföldi, angol név sem ritka, magyar pedig négy van: Szegedy János, Hevenes Gábor, Timon Sámuel jezsuiták és a protestáns tudós Bél Mátyás. Ha a szerzőnek több kiadványa található a második catalogus librorumban, mint az elsőben, erre a körülményre a név mellé tett csillaggal hívtuk fel a figyelmet. A jezsuita szerzők választéka láthatóan növekedett 1751—1755 között.

Az eddig leírtak alapján is meg lehet ítélni, hogy a pesti könyvesbolt választéka az 1750-es évek első felében igen gazdag volt. Abban az időben, amikor a magyarországi könyvkiadás még mindig erősen egyházas jellegű, és csak bizonyos műfajokban (teológia, jog, történelem, népszerű vallásos irodalom, alapfokú és gimnáziumi tankönyvek) elégítette ki valamennyire az igényeket, nem csekély a jelentősége annak, hogy a pesti könyvesboltban hozzáférhetővé vált a külföldi tudományos irodalom és modern szépirodalom számos alkotása is. A könyvesbolti választékot bizonyos értelemben kettősség jellemzi. Magas volt még a vallásos művek aránya (itt azonban korábban betiltott könyvek is szerepeltek, pl. Agreda, Serry művei), de kezdtek tért hódítani a világi tudományok, a vallásos prózától függetlenedő szépirodalom is. A latin még mindig túlsúlyban van, de egyes népszerű műfajokban a nemzeti nyelv jelentősége növekedett. Már az 1750-es évek pesti könyvkereskedelmében jelen voltak olyan művek, műfajok, amelyek valójában csak később, a felvilágosodás idején terjedtek el nálunk (pl. a filozófia területén Newton, Hugo Grotius, Christian Wolff művei, szépirodalmi műfajok: regény, elbeszélések, memoár, kalandos útleírások; gyakorlati ismereteket összefoglaló közhasznú könyvek, mezőgazdasággal, iparral foglalkozó munkák, nők számára készült irodalom stb.) A hagyomány és a modernség tehát egyszerre volt jelen a pesti könyvesbolt választék-

kában, de túlsúlya még a hagyományok által meghatározott irodalomnak volt. Mauss könyvzetének további jellegzetességeiről; a kiadványok nyelvéről, származási helyéről, a feltételezett könyveladról a tanulmány második, befejező részében lesz szó.

2. táblázat

A leggyakrabban előforduló szerzők

<i>20 kiadással:</i>		<i>5 kiadással:</i>	
Drexel, Hieremias	teol.	*Amort, Eusebius	teol. tört. fil.
<i>19 kiadással</i>		*Bellarmino, Roberto	teol.
Cicero, Marcus Tullius	tört. orát	*Caesar, Caius Julius	tört.
<i>10 kiadással:</i>		Calino, Cesare	teol.
*Heineccius, Johann Gottlieb	jog, tört. filoz. lex.	Clauss, Ignaz	teol.
*Lipsius, Justus	tört.	Fleury, Claude	teol. tört. vegyes tört.
<i>9 kiadással:</i>		Horn, Friedrich	tört. fil.
*Szent Ágoston	teol.	*Kircher, Athanasius	teol.
*Katzemberger, Kilián	teol.	Lohner, Tobias	teol.
*Masenius, Jacobus	teol. tört. orát.	Purmann, Matthäus Gottfried	orv.
*Megerle, Johann Ulrich	teol.	*Siniscalchi, Liborio	teol.
(= Abraham a S. Clara)	teol.	Wolff, Christian Friedrich von	jog, fil.
Ovidius Naso, Publius	tört. orát.	<i>4 kiadással:</i>	
<i>8 kiadással:</i>		Aesopus	tört. orát.
Erasmus, Desiderius	tört. lex. vegyes	Baumeister, Friedrich Christian	fil.
*Szalézi Szent Ferenc	teol.	*Bél Mátyás	tört. lex.
Salignac de la Motte Fenelon,	tört. orát. vegyes	*Bisselius, Joannes	teol. tört.
François de		*Bossuet, Jacques Benigne	teol. tört.
<i>7 kiadással:</i>		*Bourdaloüe, Louis	teol.
*Bona, Giovanni	teol.	Brunnemann, Johann	jog
*Cellarius, Christophorus	tört. lex.	Buxtorf, Johannes	tört. lex.
*Hederich, Benjamin	tört. fil. orát. lex. vegyes	Crasset, Jean	teol.
*Szent Justin	teol. tört.	*Froelich, Erasmus	tört.
*Segneri, Paolo	teol.	Ginther, Anton	teol.
Tacitus, Publius Cornelius	tört.	*Gotti, Vincenzo Ludovico	teol.
Virgilius Maro, Publius	orát.	*Heister, Lorenz	orv.
Vossius, Gerardus	tört. orát. lex.	Hellwig, Christoph von	orv.
<i>6 kiadással:</i>		(= Kräutermann, Valentin)	
Alexandre, Noel	teol. tört.	Huebner, Johann	tört. lex.
Avancinus, Nicolaus	teol. orát	Kolb, Gregorius	teol. tört.
*Boerhaave, Herman	orvosi	*Livius, Titus	tört.
Heimbach, Matthias	teol. fil.	Luenig, Johann Christian	tört. orát.
Juncker, Johann	orv.	*Mansi, Giovanni Domenico	teol.
Kempis, Thomas a	teol.	*Morhof, Daniel Georg	tört. orát
*Schultz, Heinrich	orv.	*Nieremberg, Juan Eusebio	teol.
Stanihurst, William	teol. tört.	Oehme, August	orv.
		*Ribadeneira, Pedro de	teol. tört.
		Seneca, Lucius Annaeus	fil. orát.
		*Szegedy János	jog
		Weber, Ad. (?)	teol. tört.

3 kiadással:

*Antoine, Paul Gabriel	teol.	Maria (Fernandez Coronel)	teol.
Bacon, Francis	fil.	de Jesus de Agreda	teol.
Barclay, John	teol. tört.	Morvan de Bellegarde,	vegyes
*XIV. Benedek pápa	teol.	Jean Baptiste	
(= Lambertini, Prospero)		*Muschenbroek, Pieter van	fil.
*Cano, Francisco Melchor	teol.	*Neudecker, Sigismund	teol.
Carpzov, Benedict	jog	*Peikhart, Franciscus	teol.
Caussin, Nicolas	teol. tört.	*Philo Judaeus	tört.
Cilia, Gelasius di	teol.	*Pichler, Vitus	teol. jog
Clapmarius, Arnoldus	tört.	*Plautus, Titus Maccius	orát.
Dionysius von Luxemburg	teol.	Plinius Caecilius Secundus	
*Dufrene, Maximilian	teol.	Caius	tört. orát.
Fabricius, Joannes	tört.	*Pomey, François Antoine	tört. lex.
Fuhrmann, Mathias	tört.	Puente, Luis de la	teol.
Herlet, Friedrich	teol.	Pufendorf, Samuel von	jog, tört.
*Hevenesi Gábor	teol.	Riverius, Lazarus	orv.
Horatius Flaccus, Quintus	orát.	*Struve, Friedrich Gottlieb	jog, tört.
*Szent Jeromos	tört.	*Timon Sámuel	tört.
*Laymann, Paul	teol.	Wagner, Franz	tört. lex.
Leupold, Jacob	vegyes	*Zoesius, Henricus Jacobus	jog

Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában¹

Angliában a XVIII. század utolsó évtizedeire az egyes területek természeti adottságainak, illetve a piac diktálta igényeknek megfelelően, szinte mindenütt általánossá váltak azok a rotációs rendszerek, amelyek eredetüket tekintve a kelet-angliai Norfolkban elterjedt búza, répa, árpa, vöröshere összetételű vetésforgóra vezethetők vissza. Igazi lendületet a szigetország mezőgazdasága a XVII. századtól kapott, amikor a tulajdon szerzésének és elidegenítésének általános jogát deklarálták, s a szabaddá váló földforgalomnak köszönhetően a gazdasági élet egyéb szféráiban felhalmozódó tőkefelesleg akadálytalanul áramolhatott az angol vidékre. A vállalkozó szellemű polgárok a földet is hasznos tőkebefektetésnek tekintették, hiszen a föld kölcsönök felvételéhez is fedezetül szolgált, ami az esetenként drágább technikai újításoknak és kísérletezéseknek szintén megfelelő pénzügyi háttérrel biztosított. Egyidejűleg a kedvező vámpolitika, s a rohamosan gyarapodó népesség is a termelés fokozására, a művelt területek növelésére ösztönzött. Ekkor teljesedett ki a bekerítések, az „enclosure” állandó folyamata, amikor is az angol falvak közföldjei, illetve a műveletlen területek jelentős része fokozatosan magánkézbe került. Kiépült a mezőgazdasági bérlő — vállalkozások rendszere, ami még inkább a profitorientált termelést szolgálta.²

Ugyanakkor a kontinensen, a korábban Anglia számára is példát adó Németalföldet leszámítva, még feudális viszonyok kötötték gúzsba a mezőgazdaságot. A jobbágyi robotmunka, a tőkehiány, a rossz hitelviszonyok, a birtokforgalom merevsége, illetőleg az elmaradott agrotechnika következtében rendkívüli különbség mutatkozott Anglia és Európa többi országának agrártermelése között. A szigetország gyakorlata iránti széles körű elismerés, az angol agrárirodalom kibontakozása révén, a század utolsó harmadától vált általánossá. Hogy a korban a mezőgazdaság megújításával próbálkozó felvilágosult uralkodók miért nem a szintén régóta kiemelkedő gazdálkodást folytató Németalföldet választották példa gyanánt, főként

¹ Jóllehet ma már Helikon Könyvtár néven ismeretes az egykori családi könyvgyűjtemény, azonban a témából adódóan a „Festetics családi könyvtár” megjelölés használata célszerű.

² A korszakra vonatkozó óriási irodalomból csupán az alábbi műveket szeretném kiemelni: B. R. MITCHELL—P. DEANE: *Abstract of British Historical Statistics*. Cambridge, 1962., B. H. SLICHER VAN BATH: *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500—1850*. London, 1966., E. KERRIDGE: *Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After*. London, 1969., *Change in the Countryside: Essays on Rural England*. Eds H. S. FOX—R. A. Butlin. London, 1979., *The Agrarian History of England and Wales V/2*. Ed. J. Thirsk. Cambridge, 1985.

azzal magyarázható, hogy az agrártermelés valamennyi területét felölelő szakkönyvek sora, amelyek megalapozottságát az angliai mezőgazdaság élenjáró volta is igazolt, túlnyomórészt angol szerzők tollából került ki.³

E művek jó része, s a bennük hirdetett elvek, módszerek Magyarországon sem maradtak ismeretlenek, ami azonban nem a központi politikának tulajdonítható, hanem az I. Ferenc császár türelmetlen abszolutizmusával szembeni ellenálláshoz új utakat kereső gróf Festetics György határozott kultúrpolitikai tevékenységének. Az európai mértékkel is úttörő jelentőségű Georgikon, a Festetics által 1797-ben Keszthelyen létrehozott felsőfokú gazdasági tanintézet, a hazai feudális keretekhez képest új alapokon, kapitalisztikus gazdálkodási elvek alkalmazásával igyekezett enyhíteni a feudális kötöttségek mellett még szakemberhiánnyal küszködő magyar mezőgazdaság gondjain.⁴ Az angliai minta a tangazdaságban, az angol mezőgazdaságról személyes tapasztalatokkal is rendelkező tanár, Kisszántói Pethe Ferenc közreműködésével került felhasználásra.⁵ Az „anglus raison” szerint általa kialakított vetésforgóban, illetőleg a csekély értékű jobbágyi robotmunka helyett alkalmazott mezőgazdasági bérmunka gyakorlatában a hagyományos gazdálkodási elvekkel való szakítás szándéka testesült meg. Mindemellett az angliai viszonyok folyamatos megismerését célzó törekvésekre vall az is, hogy ágensei útján Festetics egyre több angol szakíró munkáját szerezte be könyvtára számára. Richard Bright orvos, aki a bécsi kongresszus idején járt Magyarországon, maga is elismeréssel jegyzi meg könyvében, hogy Festetics még nála is nagyobb tájékozottsággal bírt a szigetország dolgaiban. A gróf könyvtáráról pedig úgy emlékezett meg, hogy ott szinte minden nyelven, rendkívül nagy számban lehetett találni különféle könyveket.⁶

A Georgikon gazdálkodási rendszere alapján tehát egyértelműen nagy hatással voltak Festeticsre a korszak angol mezőgazdaságának eredményei, de e tekintetben több, Magyarországon eddig még nem kutatott kérdés is felmerül. Mindenekelőtt az, hogy az egykori családi könyvtár anyagában fellelhető, a „new agriculture” gyakorlatát bemutató szakkönyvek milyen összetételt mutatnak, illetőleg milyen tárgyköröket ölelnek fel. Nem elhanyagolható a szerzők személye sem, amely a kor ítéletére nézve is adalékokkal szolgálhat, de e tanulmány terjedelmi korlátai miatt csak a legnagyobb hatású írók pályájára van mód röviden kitérni.⁷ Lényeges szempontnak látszik ugyanakkor annak vizsgálata, hogy az egyes művek milyen értéket képviseltek, illetőleg milyen vonatkozásban tarthattak igényt a korabeli magyar olvasó figyelmére.

³ B. H. SLICHER VAN BATH szerint Németalföldön a bevált módszerek generációkon keresztül öröklődtek vagy alkalmazkodtak az új igényekhez. Angliában viszont, ahol csak a XVIII. század folyamán tűntek el fokozatosan a hagyományos gazdálkodási keretek maradványai, igen élénk agrárirodalmi tevékenység alakult ki, s a „new agriculture” fogalma ezért kötődik oly szervesen a szigetországhoz, jöllehet az angolok csupán remek tanítványoknak bizonyultak. SLISCHER VAN BATH: *i. m.* 239. p.

⁴ A Georgikon történetére nézve lásd: SULE Sándor: *A keszthelyi Georgikon*. Bp., 1967., Georgikon 175. Szerk. SÁGI Károly Bp., 1972.

⁵ Pethe Ferenc életútjának részletes feldolgozását lásd: SULE Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc*. Bp., 1964.

⁶ R. BRIGHT: *Travels from Vienna through Lower Hungary*. London, 1818. 449. p.

⁷ Az angol agrárirók életrajzi gyűjteményét lásd: J. DONALDSON: *Agricultural Biography*. London, 1854.

E kérdések megválaszolása után természetesen még további kutatás tárgyát képezheti, hogy a Keszthelyen fellelhető munkák milyen arányt képviselnek az érintett időszak angol szakirodalmának egészéhez képest, de igen fontos lenne a német közvetítés szerepének alaposabb megvilágítása is.⁸

Megyei felmérések

Műfajilag, bár esetenként adódhatnak átfedések, az egyes műveket alapvetően három fő csoportba lehet sorolni. Közülük azonban mindenképpen az élre kívánkozik az angliai agrárviszonyokról készített igen alapos felmérések sora, amelyek a Board of Agriculture, a Földművelésügyi Hivatal kezdeményezésére íródtak. Az 1793-ban felállított intézmény az új vívmányok terjesztése, az agrárirodalom széles körű művelése érdekében szállt síkra. Az ekkor megindított sorozat is ezt a célt szolgálta, s az általános szerkesztési elveket valamennyi felmérés bevezetőjében újból közölték. Eszerint a „hivatal a mezőgazdaság állapotának mindenre kiterjedő feltárása, s egy erőteljes birodalom belső fejlődését elősegítő eszközök vizsgálata végett felállítván, a különféle fontos sajátosságok mellett szükségszerűen figyelemmel kell hogy legyen a közjó összetevőit illetően”.⁹

E sorok lényegében két kiváló szakíró, Arthur Young és John Sinclair munkásságának „ars poeticaiként” is felfoghatók, akik a szigetország agrártudományosságának meghatározó alakjai voltak. Young (1741—1820)¹⁰ alig huszonhárom évesen jelentette meg korai mezőgazdasági tárgyú cikkeit a *Museum Rusticum et Commerciale* című első agrárszaklapban, majd pár évvel később, igen népszerűvé lett munkáját, *The Farmer's Letters to the People of England*, amellyel már az egész országban nevet szerzett magának.¹¹ Bár a suffolki Bradfieldben maga is gazdálkodott, mégis sok helyen megfordult, s észak-, illetve dél-angliai tapasztalatait 1768-ban és 1770-ben két újabb munkában örökítette meg.¹² Egyik, a kortársak és az utókor által egyaránt sokat idézett agrárgazdasági értekezése szintén a hetvenes években látott napvilágot, amelyek megjelenése az angliai mezőgazdaságban bekövetkező természetszerű változásokkal is egybeesett.¹³ Az 1770-es évtizedtől

⁸ A jeles német szakíró, Albrecht Thaer magyarországi hatására vonatkozóan lásd: Ifj. BARTA János—OROSZ István: *Albrecht Thaer hatása a magyarországi agrártudományra*. Agrártörténeti Szemle 21. 1979. 365—377. p.

⁹ „A board established for the purpose of making every essential enquiry into the agricultural State, and the means of promoting the internal improvement of a powerful Empire, will necessarily have it in view, to examine the sources of public prosperity, in regard to various important particulars.” N. KENT: *General View of the Agriculture of the County of Norfolk*. London, 1813. IV. p.

¹⁰ Young összefoglaló életrajzát a rendkívül termékeny munkásságot illusztráló válogatás kíséretében lásd: G. E. Mingay: *Arthur Young and His Times*. London, 1975.

¹¹ A YOUNG: *The Farmer's Letters to the People of England* . . . London, 1767.

¹² A. YOUNG: *A Six Weeks' Tour through the Southern Counties of England and Wales*. London, 1768., A. YOUNG: *Six Months' Tour through the North of England*. London, 1770.

¹³ A. YOUNG: *Political Arithmetic, Containing Observations on the Present State of Great Britain and the Principles of Her Policy in the Encouragement of Agriculture*. London, 1774., *Political Arithmetic, Part II. Containing Considerations on the Means of Raising the Supplies within the Year*. Occasioned by Mr Pulteney's Pamphlet on that Subject. London, 1779.

ugyanis az angol gabonaforgalom export-import értékkülönbözete évi átlagban csaknem 300 000 fontos veszteséget mutatott, s a korábbi alacsony belföldi gabonaár-színvonal következtében az állattenyésztés, illetőleg az állati termékek forgalmazása került előtérbe.¹⁴

Mindamellet Young szakírói vállalkozásainak talán legjelentősebb darabját az *Annals of Agriculture* című folyóirat képezte. Az 1784 és 1815 közt általa szerkesztett lapban a kor valamennyi neves angol mezőgazdája jelentetett meg cikket, ami igencsak ellentmond a Youngot utólag ért bírálatoknak, miszerint sok tekintetben felületes és járatlan lett volna, s a gyakorlati gazdálkodók valójában figyelemre se méltatták.¹⁵ Cáfolja ezt a tényt az is, hogy a Földművelődésügyi Hivatal létrehozásakor, az elnök Sir John Sinclair mellett, Youngot választották meg titkárnak. A skót származású Sinclair (1754—1835),¹⁶ aki Edinburghban, Glasgowban, majd pedig Oxfordban folytatott jogi tanulmányokat, végül is nem az ügyvédi pályát választotta, hanem 1780-tól kezdve csaknem harminc éven át parlamenti képviselőként és közíróként tevékenykedett az agrárérdekek védelmében. A *History of the Public Revenue of the British Empire* című, 1784-ben Londonban kiadott közgazdasági értekezése hozta meg számára az általános elismerést,¹⁷ de igen sokat munkálkodott a brit gyapjú minőségének javítására létrehozott edinburghi társaság alapító tagjaként is. Sinclair és Young közt azonban alapvető különbségnek számított, hogy míg az előbbi inkább egy szintetizálásra hajlamos, az idősebb Pitt köréhez tartozó politikus alkat volt, addig az utóbbi, jöllehet nemegyszer intuitív módon, de a legkülönfélébb részletek fáradhatatlan kutatójának számított. Young volt az, aki folyamatosan jelentette meg írásait, s ha éppen nem írt vagy lapot szerkesztett, akkor az országot járta.

Nem lehet véletlen, hogy kettőjük közül csak Young készített felméréseket a Board of Agriculture számára, mégpedig összesen hetet. Essex, Lincolnshire, Norfolk, Oxfordshire, Hertfordshire gazdálkodásának ismertetése mellett 1794-ben, illetve 1813-ban két könyvet is megjelentetett Suffolk mezőgazdaságáról. E két munka közül az utóbbi, az 1813. évi átdolgozás, megtalálható az egykori Fesztetics könyvtár anyagában, s ennek értékét feltétlenül növeli, hogy a korábbi állapotokkal való egybeesés révén e jelentős kelet-angliai megye mezőgazdaságának fejlődéséről sokkal átfogóbb képet lehet nyerni.¹⁸ Young ugyanis közel húsz év távlatában végzett megfigyeléseit is számításba vette, s állításait, feltételezéseit — főként az agrárgazdasági folyamatok értékelésekor — a legobjektívebb módon igyekezett mérlegre tenni. Ezt a törekvést szolgálja a fejezetek beosztása, amely egyúttal a szempontok összetettségét is jól érzékelteti.

¹⁴ C. WILSON: *The British Isles*. In: An Introduction to the Sources of European Economic History 1500—188. Eds C. WILSON—G. PARKER. New York, 1977. 121. p., J. D. CHAMBERS—G. E. MINGAY: *The Agricultural Revolution 1750—1880* London, 1966. 39—42. p.

¹⁵ MINGAY: i. m. 5—8. p.

¹⁶ Sinclair életének feldolgozását lásd: R. MITCHISON: *Agricultural Sir John. The Life of Sir John Sinclair of Ulster, 1754—1835*. London, 1962. Sinclairról egyébként már a Pethe Ferenc által szerkesztett első magyar agrárszaklapban, a *Visszaforduló Magyar Gazda* 1797. évi 22-es számában is található egy rövid írás.

¹⁷ E mű 1803—1804-es harmadik kiadása szintén megtalálható Keszthelyen.

¹⁸ A. YOUNG: *General View of the Agriculture of the County of Suffolk*. London, 1813.

Az első fejezetben a földrajzi és az ökológiai adottságok ismertetésén kívül Suffolk közigazgatási viszonyairól is szó esik. A következő fejezetben kerül tárgyalásra a birtokviszonyokkal, a birtokigazgatással, valamint a földbérlettel kapcsolatos tulajdonjogi és pénzügyi kérdések sora. Ezután következik a bekerítések pozitív vagy negatív hatásának vizsgálata, majd pedig a szántóföldi művelés során alkalmazott munkaeszközök és módszerek ismertetése. Ugyanakkor az adott időszak legmodernebbnek számító s egyes talajfajtákhoz megfelelően kialakított vetésforgók részletes leírásán túl, magában a vetésforgóban alkalmazott növények termesztésével kapcsolatos helyi módszerek feltárása sem maradt el. A rét- és legelő gazdálkodás gyakorlatának ismertetése után az állattenyésztést, és az állati termékek hasznosítását egyaránt átfogó fejezet tárgyalja. A mezőgazdasági bér munkával kapcsolatos vizsgálódáshoz még egy „politikai gazdaságtani” fejezet is járul, amelyben a közlekedés, szállítás, értékesítés és népesség alakulásáról lehet olvasni. Külön fejezet foglalkozik azonban az állami agrárpolitika helyi hatásával, az esetleg meglévő mezőgazdasági társaságok működésével. A függelék is rendkívül fontos adalékokat tartalmaz a megyében termesztett növények árszínvonaláról, a mezőgazdaságban fizetett bérek, illetőleg az élelmiszerek árának változásairól. Összességében tehát megállapítható, hogy a Young által készített felmérés igen alapos ismereteket nyújt a XVIII—XIX. század fordulójának suffolki gazdálkodásáról.

A Suffolk északi határán fekvő Norfolkrol két mű is található a gyűjteményben, s közülük az egyik nem a Földművelésügyi Hivatal megbízásából készült. Young kortársa, William Marshall még az 1780-as években kétkötetes munkát adott közre annak az angol megyének a mezőgazdaságáról, amely vetésforgói révén szerte ismertté vált Európában. Marshallnak ez az írása egyébként német fordításban jutott el Keszthelyre.¹⁹ A könyv igen alapos ismertetést ad mind a földbérleti viszonyokról, mind pedig a könnyű norfolki talajon alkalmazott agrotechnikai módszerekről. Marshall műve mellett azonban igen fontos kiegészítéssel szolgál Nathaniel Kent munkája is, melyet 1813-ban jelentetett meg a Board of Agriculture.²⁰ E mű szerkezetileg Young már ismertetett suffolki felméréséhez igazodik, bár a szerző közel sem tanúskodik olyan problémaérzékenységről, mint a Földművelésügyi Hivatal titkára. Nem retrospektív módon vizsgálja a termelékenység alakulását, mint ahogy eltekint a bérleti díj, a bérlet időtartama, s a bérleti feltételek közelmúltbeli változásának ábrázolásától is. Kimondottan egy időszak jellemzőit, az 1800-as évek elejének norfolki agrárhelyzetét rögzíti, anélkül, hogy részletesebb adatsorokat közölné, vagy az agrárgazdasági folyamatok mélyebb összetevőit boncolgatná. Összességében tehát Nathaniel Kent könyvét csak Marshall német fordításával együtt hasznosíthatta igazán az érdeklődő magyar olvasó. Kent egyébként a birtokviszonyok tekintetében mindig is a kis bérletek kialakítása mellett érvelt. Már első nagyobb művében, a *Hints to Gentlemen of Landed Property*

¹⁹ W. MARSHALL: *The Rural Economy of Norfolk I—II*. London, 1787., Német címe: *Beschreibung der Landwirtschaft in der Graffschaft Norfolk I—II*. Berlin, 1797—1798. Marshall munkásságát lásd: P. HORN: *William Marshall (1745—1813) and the Georgian Countryside*. Abingdon, 1982.

²⁰ N. KENT: *General View of the Agriculture of the County of Norfolk*. London, 1813. Kent első felmérése 1796-ban jelent meg Norfolkrol. Életét lásd: P. HORN: *An Eighteenth Century Land Agent: The Career of Nathaniel Kent (1737—1810)*. *Agricultural History Review* 30. 1982. 1—16. p.

lapjaiban is a nagy birtokok kis bérlőgazdaságokra osztásáért szállt síkra,²¹ míg Marshall inkább a nagybani termelés hívének mutatkozott. Az angol bérleti rendszer propagálására, illetőleg a magyar viszonyokhoz való alkalmazására, Magyarországon csak Pethe Ferenc, a Georgikon egykori tanára tett kísérletet második szaklapjában, a *Nemzeti Gazdában*.

Az elsősorban szántóföldi növénytermesztésük és modern agrotechnikai módszereik révén ismert Norfolk és Suffolk mellett, az állattenyésztése, valamint legelő- és rétgazdálkodása miatt élenjáró angol megyéről, Leicestershire-ről is található felmérés Keszthelyen.²² A wolverhamptoni William Pitt, aki csak névrokona volt a politikusnak, rendkívül alapos ismertetést készített. Nathaniel Kenthez képest igyekezett a korábbi időszakok agrárgazdasági folyamataira is rávilágítani, sőt esetenként más megyék viszonyaival is egybevetette a leicestershire-i állapotokat. Igen érdekes adalékokkal szolgált például a földbérleti díjak változásának vizsgálata során, amelyből kiderült, hogy amíg az 1700-as évek elején a megyében átlagosan 5 shilling volt egy acrenyi (0,4 ha) terület bérleti díja, addig 1805-ben már 5 font.²³ Száz év alatt tehát hússzorosára emelkedett! Ez pedig mindenképpen az egyre hatékonyabb módszerek alkalmazását jelentette, hiszen a földbérleti díj nagysága mindig is a földből kihozható profithoz igazodott. Norfolkban és Suffolkban természetesen más volt a helyzet, mivel ott már a XVII. századra visszamenően eredményesebb gazdálkodást folytattak. Mindamellett igen figyelemre méltó a megyében alkalmazott vetésforgókat tárgyaló fejezet is. A norfolki négyes vetésforgó elemeit ugyanis továbbfejlesztett formában, többnyire hatszakaszos rendszerben alkalmazták.²⁴ Elterjedt volt a bükköny, s a szalastakarmányok közt nagy szerepet játszottak a fűfélék. Ez utóbbiak közül főként az angol perje.

Kelet-Angliához képest azonban Leicestershire-ben, jóval nagyobb területet foglaltak el a rétek és a legelők. Csatornázással, öntözéssel, rendszeres trágyázással javították a minőségüket.²⁵ E tekintetben egyébként Robert Bakewell és a Culley fivérek, a kor neves állattenyésztői jártak elől jó példával. A Bakewell által kitegyesztett Dishley-juhok valószínűleg nem értek volna el olyan jelentős súlygyarapodást, ha nem kiváló minőségű legelőkön és takarmányon tartják őket.²⁶ A magyar olvasó számára azonban csábító lehetett a tejtermelésről íródott fejezet is. Előfordult ugyanis, hogy egy-egy leicestershire-i tehenészetben 11 font 10 shilling évi jövedelemmel számolhattak tehenenként.²⁷ A nyugat-európai mintára ekkoriban létrehozott magyar „svájcerájok” viszont eleve kudarca voltak ítélve, hiszen nálunk nem voltak olyan városok, amelyek állandó felvevő piacot jelentettek volna a tejtermékeknek.

²¹ N. KENT: *Hints to Gentlemen of landed Property*. London, 1775. 217—218. p.

²² W. PITT: *A General View of the Agriculture of the County of Leicester*. London, 1809.

²³ PITT: *i. m.* 45. p.

²⁴ PITT: *i. m.* 92—93. p.

²⁵ A. YOUNG: *A Ten Days' Tour to Mr Bakewells' Annals of Agriculture* 1786. 472—478. p.

²⁶ J. D. CHAMBERS—G. E. MINGAY: *The Agricultural Revolution 1750—1880*. London, 1966. 65—68. p.

²⁷ PITT: *i. m.* 218—219. p. 10—14. p.

Az 1805-ben Northumberland gazdálkodásáról kiadott felmérés két szerző, John Bailey és George Culley munkája.²⁸ Bailey, aki Lord Tankerville szolgálatában működött jó ideig a megyében, korántsem volt olyan elismert szakember mint George Culley, aki gyakorlati gazdaként és agráríróként egyaránt sokat tett a hatékony módszerek terjesztéséért.²⁹ Még az 1760-as évek elején került bátyjával Bakewell mellé, ahol mesterüktől átvették azt az alapelvet, hogy tenyésztésre kizárólag a legjobban fejlett, s a legegészségesebb állatokat választották ki. Néhány év elmúltával az észak-angliai Northumberlandbe költöztek, ahol meglehetősen nagy farmokat lehetett bérelni, s a bérleti díjak is igen méltányosak voltak. Ekkoriban igen maradi módon gazdálkodtak a megyében, s csakis a Culley-fivérek hatására kezdték egyre többen alkalmazni a norfolki vetésforgó módosított változatait. Kezdetben hétszakos forgók terjedtek el, mígnem a századfordulóra az ötszakasos rotációk váltak általánossá, ahol a cereáliák és a különféle takarmánynövények mellett, az ötödik szakaszt legelő számára tartották fenn. Egyébként a Culley testvérek, Matthew és George voltak azok a bérlők, akik a megyében meghonosították a répa sorvetését. Mégis elsősorban állattenyésztésük révén váltak híressé. A Bakewell nevéhez fűződő Dishley-fajtának a Teeswaterrel való keresztezése nyomán alakult ki a Border Leicester, vagy más néven a Culley-fajta, amely sokkal ellenállóbb volt a finom csontozatú Dishleyhez képest. Mindamellett George Culley igen jó író is volt, s 1786-ban Londonban publikált *Observations on Livestock* című művével országosan elismertté vált szakírói körökben. Egykori tanítója, Bakewell, soha nem jelentetett meg önálló munkát, s tevékenységéről csakis a kortárs agráríróknak köszönhetően maradtak fenn pontos leírások.

A Board of Agriculture ösztönzésére íródott northumberlandi felmérést egyébként Arthur Young és William Marshall is nagyra tartotta. A szerkezetében és a tárgyalt mezőgazdasági problémák vizsgálatában a többi felméréshez igazodó mű értékét azonban — magyar szempontból nem elhanyagolható módon — még két dolog is növelte. Mindenekelőtt a gépeknek, eszközöknek és az agrotechnikai módszereknek a többi felméréstől eltérően sokkal részletesebb, metszetekkel is illusztrált ismertetése, ami már-már kézikönyv jellegűvé tette ezt a munkát. A másik igen fontos jellemzője volt az állattenyésztést tárgyaló fejezetek pontossága és szakszerűsége. Itt főként a juhtenyésztéssel foglalkozó részek figyelemreméltóak, annál is inkább, mivel a francia háborúk lezárulásával a gypajjú lépett elő konjunkturális exportcikké.

Talán ezzel is magyarázható, hogy James Robertson skót szerzőnek Inverness mezőgazdaságáról összeállított műve is megtalálható Keszthelyen, hiszen az erdős, hegyes skóciai megyében a legfőbb jövedelemforrást a juh- és a kecsketartás jelentette.³⁰ E terjedelmében és színvonalában jelentéktelennek tűnő könyv, mintegy jelezve a megye mezőgazdaságának súlyát, ha önmagában nem is mérhető az eddig

²⁸ J. BAILEY—G. CULLEY: *General View of the Agriculture of the County of Northumberland*. London, 1805.

²⁹ D. J. ROWE: *The Culleys, Northumberland Farmers, 1767—1813. Agricultural History Review* 19. 1971. 156—174. p.

³⁰ J. ROBERTSON: *General View of the Agriculture of the County of Inverness*. London, 1808.

tárgyalt felmérésekhez, mégis a szigetország állattartásának összképéről további fontos adalékokkal szolgálhatott.

Végezetül, John Middleton könyve Middlesex mezőgazdaságáról, valószínűleg a megye élelmiszertermelése, — közelebről, egy nagy város igényeinek kielégítésére specializálódott régió — általános jellemzőinek összefoglalása miatt kelthette fel Festetics érdeklődését.³¹ Bár ez a megye volt Rutlandshire után Anglia második legkisebb megyéje, a London körül elterülő gazdaságok a legvirágzóbbak közé számítottak az országban. Itt már az 5—600 acres farmokat a tekintélyesebbek közé sorolták, hiszen az átlagos nagyság 100 acre volt.³² Ugyanakkor Suffolkban vagy Leicestershire-ben nem volt ritka az 1000—3000 acres bérlet sem.³³ A bérleti díj nagyságát egyébként más területekhez képest feltűnően befolyásolta a piactól, azaz ebben az esetben a fővárostól való távolság. A bérleti időtartam is eltért a kelet-angliai szokásos 7—21 éves periódustól, mivel itt az évenkénti meghosszabbítás, vagy a meghatározatlan időre szóló szerződések voltak igen gyakoriak. A rövidebb bérleti idő természetesen gyakrabban tette lehetővé a tulajdonos számára, hogy emelje a bérleti díj összegét. Mindemellett London közelségére vallanak az itt alkalmazott egyedi vetésforgók is, amelyekben a népelelmezési cikként és takarmányként egyaránt jól hasznosítható burgonya is helyet kapott. Az ún. stratfordi vetésforgóban három szakaszban, a búzával és a vörösherével, míg a kensingtoni rotációban káposztával és vörösherével termesztették.³⁴

Az egykori családi könyvtárban meglévő felmérésekről összességében tehát megállapítható, hogy az invernessi kivételével mindegyik Anglia egy-egy jellegzetes agrárregióját képviseli. Közülük kiemelkednek a Norfolkról és Suffolkról szóló írások, amely megyék a kor ismert angol szakíróinak véleményével összhangban főként a növénytermesztésben, míg a Leicestershire-ről és Northumberlandról írott munkák az állattenyésztésben élenjáró megyéket mutatták be. Valamennyi jóval Festetics György halála, azaz 1819 előtt jelent meg, így igen valószínű hogy e munkák nem utóbb, hanem mint azt a Georgikonban megvalósított elvek és módszerek is bizonyítják, az alapító szándékait tükröző módon, az iskola első két évtizedében kerültek Keszthelyre.

Kézikönyvek és összefoglalások

Festetics György tudatos gyűjtőtevékenységére vall a szakkönyvek második csoportja is, amelyek vagy a szigetország mezőgazdaságának egészére nézve, tematikus rendszerben nyújtanak eligazítást, vagy pedig egy-egy szakterület ismeretanyagáról tájékoztatják az olvasót. Az e műfajokat képviselő munkák nagy száma miatt azonban csak a legjelentősebbek ismertetésére vállalkozhatunk.

E csoportban kétségkívül R. W. Dickson kézikönyvei tekinthetők a legimpozánsabb daraboknak. Kétkötetes átfogó műve, a *The Farmer's Companion* 1813-as

³¹ J. MIDDLETON: *General View of the Agriculture of the County of Middlesex*. London, 1813.

³² MIDDLETON: *i. m.* 53. p.

³³ YOUNG: *Suffolk i. m.* 14. p., *Pitt*: *i. m.* 28—29. p.

³⁴ MIDDLETON: *i. m.* 190. p.

Londonban megjelent második kiadása mellett megtalálható e könyv korábbi változatának német nyelvű berlini kiadása is, amelyet az angol mezőgazdaság nagy hatású német szakértője, Albrecht Thaeer rendezett sajtó alá.³⁵ Az említett második kiadás egyébként összesen 946 oldalon 103 metszet kíséretében tárgyalja az angol mezőgazdaság jellemzőit. A címszavakra épülő fejezetekben a különféle növénytermesztési eljárásoktól kezdve, a gazdasági épületek tervezési módján át, gyümölcsfák telepítéséig mindenről lehet olvasni. Különösen figyelemre méltó a gépeket, munkaeszközöket tárgyaló fejezet, amely a sorvetőgépek, ekék, boronák, lókapák stb. gazdagon illusztrált ismertetését tartalmazza. Mindemellett a szerző pontosságára jellemző, hogy az állattenyésztési részben még a különböző juhajtáktól nyerhető gyapjú súlya is táblázatokban van feltüntetve. A könyvben azonban található olyan fejezet is, amely kizárólag a bekerítések technikai kérdéseivel foglalkozik, szervesen kapcsolódva a konkrét termesztéstechnikai vagy egyéb gyakorlati ismereteket taglaló fejezetekhez. Ez a rész a modern vetésforgók alkalmazását lehetővé tevő közösségi gazdálkodási keretek kritikáját is magában foglalja, utalva arra, hogy csakis az elkülönített, egy tagban lévő területeken lehet eredményeket elérni. E könyvek csoportjában igen átfogó műnek tekinthető Robert Brown *A Treatise on Agriculture and Rural Affairs* címmel 1811-ben Edinburghban megjelent írása is. A növénytermesztésről, talajművelésről, trágyázásról, öntözésről, állattenyésztésről stb. szóló fejezetek kellő részletezettséggel, s megfelelő gyakorlati ismeretekkel íródtak. Megtalálható ezen kívül még John Mills az idő tájt már elavultnak számító, *A New and Complete System of Practikal Husbandary* című munkája, igen korai német fordításban.³⁶

Culley már említett első nagyobb írása, az *Observations on Livestock* 1804-es német nyelvű kiadása is Keszthelyen található.³⁷ A könyv számos angliai, illetőleg idegen nyelven való megjelentetése is jelzi megbecsültségét, valamint külföldi elismerését. Ez mindenekeelőtt annak tulajdonítható, hogy a szerző mint gyakorló állattenyésztő, az állatok minden jellemzőjét, azaz színt, arányokat, csontozatot stb. a legrészletesebben igyekezett leírni. A korban egyébként nem voltak még meghatározott szakirodalmi normák, így e könyv, rendszerezettsége folytán úttörő jelentőségűnek számít. Ráadásul Culley még az egyes fajták eredetéről is megpróbált tájékoztatást adni. Igen érdekes például a lótenyésztésről írott fejezet, amelyben megemlíti, hogy Bakewell Hollandiából hozatott méneket a helyi állomány felfrissítésére.³⁸ A legrészletesebben azonban a juhtenyésztéssel foglalkozott, amelynek során összesen tizennégy juhajtája tulajdonságait elemezte.³⁹ Megtudhatjuk, hogy a legtöbb gyapjút a Lincolnshire-fajta adta, átlagosan 11 fontot, azaz kb. 5,5 kg-ot. Utána következett a Teeswater, s a Dartmore 9-9 fonttal (kb. 4,5 kg). A

³⁵ R. W. DICKSON: *Der Praktische Ackerbau I—II*. Berlin, 1808.

³⁶ J. MILLS: *Vollständiger Lehrbegriff von der praktischen Feldwirtschaft, nach der alten und neuen Einrichtung, soweit sie sich auf die Erfahrung gründet I—V*. Leipzig, 1764—66.

³⁷ G. CULLEY: *Über die Veredlung und Auswahl der vorzüglichsten Hausthiere*. Berlin, 1804.

³⁸ CULLEY: *i. m.* 27. p.

³⁹ A leírások fejlődésének problémájáról lásd: M. L. RYDER: *The History of Sheep Breeds in Britain*. *Agricultural History Review* 12. 1964. 1—12. p.

legkevesebbet adta a Dunface, és a kimondottan jó minőségű gyapjáért tenyésztett Shetland, azaz átlagosan 1,5-1,5 fontot (0,75 kg-ot).

A juhtenyésztéssel, illetőleg a juhok tartásával és gyógyításával kapcsolatban még több önálló munka található a gyűjteményben angol és német nyelven egyaránt. John Luccock tekintélyes értekezése például nemcsak az Angliában előforduló juhajták tenyésztési gyakorlatát dolgozta fel, hanem a gyapjú minőségével, kezelésével és értékesítésével kapcsolatban is nélkülözhetetlen ismereteket közölt.⁴⁰ Mégis talán e mű legfontosabb vonása, hogy a befektetések és költségek alakulásáról sem feledkezett meg a szerző. A teljesen más feltételek mellett működő magyar tenyésztő számára viszont természetszerűleg inkább hasznosabbak lehettek azok a számítások, amelyek a földterület nagyságának és az eltartott állatok számának arányaival foglalkoztak. A Dishley-juhok megfelelő tartásához például nyolc acrenyi földet vett alapul tizenegy állat éves legelő- és takarmányszükségeit megelőteremtéséhez.⁴¹ Luccock egyébként a kor legnevesebb angol állattenyésztőire hivatkozott, s nem feledkezett meg Young közvetítői tevékenységéről sem. Figyelemre méltó munka még Hunt és Lasteyrie írása a spanyol merinó juhok hasznosításáról, amelyeket kimondottan királyi rendeletre kezdtek el tenyészteni Angliában.⁴² Három szerző, Redhead—Laing—Marshall 1792-ben Edinburghban *Observations on the Different Breeds of Sheep* címmel kiadott művét is meg kell említenünk, amelynek függelékében még további szakkönyvek listája szerepel. Feltehetően ennek nyomán került kiválasztásra később John Plaw *Ferme ornée, or Rural Improvements* című írása.⁴³ Az új mezőgazdaság német autoritásától, Thaertől is található még juhtenyésztési kézikönyv Keszthelyen, amely 1811-ben jelent meg Berlinben.⁴⁴ Állatgyógyászati szempontból viszont George Mackenzie értekezése emelkedik ki, amely az Edinburgh Society ösztönzésére készült.⁴⁵ Említést érdemel még ezen kívül Thomas Boardman 1805-ben Londonban kiadott állatorvosi szótára.⁴⁶

Végezetül szólni kell egy olyan műről is, amely ekkor még viszonylag fiatalnak számító tudományterülettel, az agrokémia tárgykörével foglalkozott. Humphrey Davy *Elements of Agricultural Chemistry* című könyve 1813-ban Londonban látott napvilágot, amelyet Pethe Ferenc — két évvel az angliai kiadás után — második szaklapja, a *Nemzeti Gazda* mellékleteként bocsátott magyarul a hazai olvasók elé.⁴⁷ Davy közel tíz éven át tartott előadásokat a Board of Agriculture tagjai számára, mígnem előadásainak anyagát könyvben is megjelentette. E munka lefordítása egyébként mind szakmai, mind nyelvi szempontból újszerű vállalkozásnak számított, hiszen az egykori georgikoni tanár az 1810-es évek magyar nyelvújító törekvéseinek megfelelően próbálta közérthető formában értelmezni az angol szerző megál-

⁴⁰ J. LUCCOCK: *An Essay on Wool, Containing a Particular Account of the English Fleece*. London, 1809.

⁴¹ LUCCOCK: i. m. 206. p.

⁴² C. HUNT: *A Practical Treatise on the Merino and Anglo-Merino Breeds of Sheep*. London, 1809. P. LASTEYRIE: *An Account of the Introduction of Merino Sheep*. London, 1810.

⁴³ J. PLAW: *Ferme ornée, or Rural Improvements*. London, 1796.

⁴⁴ A. THAER: *Handbuch für die feinwollige Schaafzucht*. Berlin, 1811.

⁴⁵ G. MACKENZIE: *A Treatise on the Diseases and Management of Sheep*. Edinburgh, 1809.

⁴⁶ T. BOARDMAN: *A Dictionary of the Veterinary Art*. London, 1805.

⁴⁷ H. DAVY: *A földművelési Kémia gyökerei*. Ford. Pethe Ferenc. Bécs, 1815.

lapításait. Természetesen Davy és magyar nyelvű fordítója, a kor színvonalának megfelelően, sok bizonytalanságot árul el, de a vetésforgók szükségességét igazoló tápanyag tartalékolási kísérletek ismertetése komoly gyakorlati jelentőséggel bír. Ráadásul a legmodernebbnek számító forrásból magyar nyelven addig még nem jelent meg hasonló írás.

A fenti művekkel csupán szűk keresztmetszetet adhattunk az érintett műfajokat reprezentáló szakmunkákból. A sokszínűség azonban mindenképpen érezhető, amelyhez képest jóval szerényebbnek mutatkozik a szigetországi szerzőktől származó könyvek harmadik csoportja.

Népszerűsítő munkák, kalendáriumok

Egyedinek tekinthető a Földművelésügyi Hivatal levelező tagjainak értekezéseiből és tudósításaiból összeállított kötet, amely *Communications to the Board of Agriculture* címmel, közel hatszáz oldalas kiadványként jelent meg Londonban, 1806-ban. A szerzők jobbára gyakorlati gazdák voltak, így nevük kevésbé, vagy egyáltalán nem jelentős a kor angol szakirodalmának szempontjából. Érthető módon tehát az egyes írások színvonala is igen eltérő. Tematikailag viszont a kötet igazán átfogó, hiszen az agrárszféra szinte valamennyi kérdéséről tartalmaz hasznos elemzéseket, leírásokat. Így például, a tejtermelésről, a tejtermékek forgalmazásában rejlő anyagi lehetőségekről éppen úgy olvashatunk, mint a növényvédelem különböző módjairól, vagy az angliai gabonatermelés és fogyasztás alakulásáról. Mindemellett érdekes adaléknak számít még a Board of Agriculture szerepére nézve, hogy egy bizonyos John Wright kimondottan a Hivatal felhívására folytatott kísérleteket a különböző trágyafajtákkal.⁴⁸

A fiatal Young szakírói próbálkozásának első darabjai szintén a tudósítások csoportjához tartoznak. Még a suffolki Bradfieldben volt bérlő, mikor a *The Farmer's Letters* első sorait, főként gyakorlati tapasztalatai nyomán, papírra vetette. Művének 1767-es londoni megjelenését több kiadás is követte, amelyek közül az 1771-es található a könyvtárban. Az ismeretgyűjtő utak eredményeképpen ekkoriban íródott munkái közül megtalálható még *A Six Months' Tour through the North of England 1771—75*-ös lipcei kiadású német fordítása is.⁴⁹

Mint már korábban utaltunk rá, Young tevékenységében meghatározó volt az idegen területek gazdasági-társadalmi körülményeinek megismerése és feldolgozása, még ha e korai könyvek nem is érik el későbbi írásai színvonalát.⁵⁰ Mindazonáltal a konkrét agrotechnikai eljárások regisztrálásán túlmenően, már ekkor igyekezett üzemszervezési, sőt általános agrárgazdasági összefüggésekre rávilágítani.

⁴⁸ J. WRIGHT: *Experiments Made at the Request of the Board*. In: *Communications ... i. m.* 175—208. p.

⁴⁹ A. YOUNG: *Sechsmoatliche Reise durch die nördlichen Provinzen von England I—IV*. Leipzig, 1772—75.

⁵⁰ Young említett művei sorrendben a következők: *A Six Weeks's Tour through the Southern Counties of England and Wales*. London, 1768., *A Six Months' Tour through the North of England*. London, 1770., *The Farmer's Tour through the East of England*. London, 1771.

Az észak-norfolki Holkham gazdálkodása sem maradt azonban ismeretlen Keszthelyen. A Coke család birtoka ugyanis szinte a kor mezőgazdászainak zarándokhelyévé vált, hogy még az angliai mértékkel is egyedülálló eredményeket a helyszínen tanulmányozhassák.⁵¹ Rigby 1818-as leírása szerint Holkhamben a vetésforgókkal, az intenzív talajműveléssel és növényvédelemmel folytatott állandó kísérletek nyomán nem volt ritka a megye acrenkénti termésátlagának kétszerese, vagy az országos termésátlagok háromszorosa sem!⁵² A szerző említést tesz még a Holkham Hallban július 7-én évenként megrendezett ünnepségekről és versenyekről is, amikor a legjobb juhászok mutatták be állataikat, vagy a környék gazdáit mérték össze tudásukat szántásban. Hasonló jellegű bemutatókra Magyarországon csak később, gróf Széchenyi István kezdeményezésére került sor.

Egy ekkoriban már túlhaladottnak számító műfaj reprezentánsaiként a kalendáriumok is megtalálhatók, amelyek a mindennapi feladatok, az évszakok változásával összefüggő gyakorlati teendők leírásával voltak hivatva szolgálni az eredményesebb gazdálkodást. A szerző feltüntetése nélkül 1809-ben Londonban kiadott *The New Farmer's Calendar*, valamint *The Farmer's Pocket Calendar* mellett Youngnak *The Farmer's Calendar* címmel számos kiadást megért munkája emelkedik ki.⁵³ A kontinens országainak kalendárium irodalmával egybevetve — természetesen a műfaj kötöttségéből adódóan — ezek a munkák szerkezetileg alig mutatnak eltérést. Ugyanakkor nem elhanyagolható, hogy Európa más részeihez képest magasabb agrotechnikai szinthez igazodva, kapitalista viszonyok alapján szabták meg a mezőgazdaság valamennyi termelési ágához kapcsolódó teendőket. Didaktikus hangvétel sem jellemzi ezeket az írásokat, hanem sokkal inkább egy kézikönyv tárgyilagossága vagy szabatossága. Young közel hétszáz oldalas művének alaposságát jól érzékelteti, hogy a függelékben például éppúgy közöl összehasonlító adatokat a különböző mértékegységekről, mint a korszerűbb talajtani vizsgálatokról. Mindezeket túl olvashatunk még a vízminőség meghatározását célzó vizsgálatokról is, valamint a különböző bérleti szerződések megkötésének feltételeiről.

A „new agriculture” irodalmi anyagának jelentősége

Klempa Károlynak, a család utolsó könyvtárosa által készített könyvtártörténeti ismertetője is csak becézésekre hagyatkozik a korábbi idők könyvállományát illetően.⁵⁴ Feltehetően 20 000 kötetet foglalhatott magában a gyűjtemény gróf Festetics György halálakor. Ma az „Oeconomica” szakban, a majd két évszázad alatt egybegyűjtött mezőgazdasági témájú munkák közül körülbelül száz sorolható az újkori angol agrárforradalom tárgyköréhez. A szám szerinti pontos meghatározás azért bizonytalan, mivel a vizsgálódást nem lehet csakis agrotechnikai, természettechnikai vagy egyéb, kizárólag mezőgazdasági témájú művekre korlátozni. A

⁵¹ P. A. C. PARKER: *Coke of Norfolk*. Oxford, 1975.

⁵² E. RIGBY: *Holkham, Its Agriculture*. Norwich, 1818. 2. p.

⁵³ A. YOUNG: *The Farmer's Calendar*. London, 1771.

⁵⁴ KLEMPA Károly: *A keszthelyi Festetics könyvtár*. Keszthely, é. n.

rendszer egészét részleteiben feltáró agrárgazdasági, pénzügyi, politikai gazdaságtani stb. tárgyú írásokat is ide sorolhatnánk, hiszen a szigetország mezőgazdaságának eredményessége nem pusztán az agrotechnika milyenségétől függött. E felismerést egyébként a korszak kiemelkedő angol szakíróinak életműve is tükrözi.

A fenti áttekintés remélhetően vázlatosságában is kellőképpen érzékelteti, hogy az új mezőgazdaság irodalmának különböző darabjai miért is lehettek a sikeres gyakorlat nagy hatású közvetítői. Igaz, nálunk a Georgikon és az alapító könyvtára csak sziget volt, s csak 1848 teremtette meg a lehetőséget az e könyvekben hirdetett gyakorlati és közgazdasági elvek országos megvalósításához. A Georgikon, s Festetich könyvei azonban a legmodernebb forrásokból nyert szellemiség és ismeretek befogadásának egyedülálló hazai példáját képviselik.

KURUCZ GYÖRGY

Die Literatur der "Neuen Landwirtschaft" ("New Agriculture") im Material der ehemaligen Festetich-Bibliothek

Die Abhandlung untersucht, in welcher Zusammensetzung und in welchen Themenkreisen die die Resultate der englischen Landwirtschaft der 17—18. Jahrhunderte enthaltenden und die Praxis der sogenannten "new agriculture" darstellenden Fachbücher im Material der Keszthelyer Bibliothek von Georg Festetich vorhanden waren. Der Verfasser beabsichtigt zu erhellen, in welcher Beziehung diese Werke auf die Beachtung der zeitgenössischen Leser Anspruch machen konnten. Er teilt die Werke in drei Hauptgruppen ein: und zwar 1) Vermessungen, die vom Amte für Landwirtschaft (Board of Agriculture) über die englischen Agrarverhältnissen verfertigt wurden, 2) Handbücher und zusammenfassende Werke, 3) populärwissenschaftliche Werke, Kalender.

LENGYEL ANDRÁS

A Szeged története (1920—1925)

II.

3. Az „igazi” Szeged

A fordulat s a lap menedzselésének átszervezése a *Délmagyarország* egykori laptulajdonos-főszerkesztője, Pásztor József nevéhez fűződik. Ő a maga nemében egyedülálló alakja volt a szegedi sajtó 1919. utáni történetének. Újságíróból lett nyomda- és laptulajdonos, s ezt az indulást tulajdonosként sem feledte el teljesen; egy-egy cikket, kritikát mindvégig írt. De ekkoriban már elsődlegesen üzletember volt, aki — mert ehhez értett — nem a kereskedelembe vagy az iparba, hanem a sajtóba fektette be tőkét. Ebből akart — s lehetőleg jól — megélni. Üzleti szempontjai azonban, bár elsődlegesek voltak, nem nyomták el, nem semmisítették meg liberális, kurzusellenes beállítódottságát. „Ellenzékiségét” ugyan a napi politika erőviszonyai s személyes üzleti érdekei mindenkor behatárolták, de egészében tagadhatatlanul a liberális polgársághoz tartozott: szemben állt a kurzussal. Így sajátos ellentmondás jellemezte: már egyértelműen üzletember volt s nem — legalább gondolataiban „szabad” — intellektuel, de a politikai és üzleti lehetőségek határain belül, márcsak saját hosszú távú érdekei védelmében is, teret engedett eme intellektuelek törekvéseinek is. Ő volt az, aki üzletileg megalapozta a Szegedet. Nincs róla egyetlen baráti hangú vagy rokonszenvező emlékezés sem, de a szerep, amelynek betöltésére vállalkozott, nélkülözhetetlen volt a szegedi sajtó történetében.⁴⁹

(*A Délmagyarország Rt. létrehozása*). A Szeged átszervezésének gondolata 1923 szeptemberében kezdett alakot öltetni. Szeptember 10-én Pásztor József s a kiadóhivatal vezetője, Balla Jenő „Részvényalírási felhívást” hozott forgalomba.⁵⁰ A felhívás, mint kiderül szövegéből, egy új részvénytársaság megszervezését célozta:

„A Délmagyarország hirlap- és nyomdavállalat részvénytársaság” bejegyzett cég alatt Szegeden részvénytársaságot alapítunk s az alapítandó részvénytársaság tervezetét, valamint a részvényalírási feltételeit következőkben közöljük:

1. A vállalat tárgya: a Pásztor József szegedi lakos tulajdonát képező Délmagyarország hirlap- és nyomdavállalat összesen gép- és berendezési tárgyainak, felszereléseinek és ingóságainak megvétele és

⁴⁹ Pásztor jellemzéséhez I. PÉTER László nekrológiáját: *Pásztor József halálára*. = Dm, 1962. febr. 2., valamint: LENGYEL András: *A laptulajdonos-főszerkesztő. Vázlat Pásztor Józsefről*. Kézirat.

⁵⁰ A Délmagyarország Rt. iratanyagát, így a Részvényalírási felhívás-t is a szegedi bíróság őrzi az ún. cégbírói iratok között. Az anyagra Tolnai József hívta föl figyelmemet; szívességét ezúton is köszönöm.

a vállalatnak tovább folytatása, — illetve a könyv- és hírlapkiadás, úgy egyáltalában a könyvkiadó és nyomdavállalat üzletkörébe eső mindennemű ügyletek létesítése. —

2. A részvénytársaság székhelye: Szeged.

3. A részvénytársaság határozatlan időre alakul.

4. Az alaptőke 90.000.000, — azaz kilencven millió korona, mely 1800 darab egyenként 50.000, — azaz ötvenezer korona névértékű bemutatóra szóló részvényből áll. —

5. A részvénytársaság meg- és átveszi a Pásztor József tulajdonát képező Délmagyarország hírlap és nyomdavállalat összes gép- és berendezési tárgyait, felszerelési tárgyait, ingóságait, tehát összes aktívait tehermentesen, tehát a passivák átvállalása nélkül. — Az aktívák meg- és átvétele a szakértőileg felvett és megbecsült leltár szerinti 97.000.000,— kor. becserkék alapján megállapított 66.000.000,— kor. vételára fejében 1200 drb. összesen 66.000.000 kor. névértékű részvényt kap, a fennmaradó 6.000.000,— kor vételár pedig készpénzben lesz részére kifizetendő. —

6. A fentiek szerint Pásztor József részére adandó 60.000.000,— kor. névértékű részvényen felüli 30.000.000,— kor. alaptőke lesz ezen részvénykibocsátási felhívás alapján jegyzendő és biztosítandó akként, hogy az aláírt részvények 50%-a vagyis részvényenként 25.000 korona részvényjegyzéskor azonnal, — további 50%-a vagyis részvényenként 25.000 kor. pedig az alakuló közgyűlés előtt 3 nappal lesz a szegedi Kereskedelmi és Iparbanknál befizetendő. — A részvénykibocsátási illeték a részvényjegyzőket terheli, — valamint az alapítási költség is.

7. Alulírt alapítók fenttartják maguknak a jogot, hogy az első igazgatóságot a Keresk. Törv. 183. §-ának értelmében 3 évre maguk nevezhetik ki. —

8. A részvényaláírás zárhatárideje: 1923 évi október hó 28. napja.

Kelt Szegeden, 1923. évi szeptember hó 10-én.

Az alapítók:

Balla Jenő
hírlapíró Szegeden
Attila ucca 30. sz.

Pásztor József
nyomdatulajdonos, Szeged,
Kazinczy ucca 6. sz.

E terv üzleti oldala — a bonyolult fogalmazás ellenére — egyértelmű: Pásztor József, nyomdája tulajdonjoga fejében, a megalakuló új részvénytársaság főrésztvényese, meghatározó embere kívánt lenni, ugyanakkor a cég működéséhez még 30 millió korona pótlólagos alaptőkét kívánt bevonni.

A siker biztosnak látszhatott, mert szeptember 23-án a szerkesztőség és a kiadóhivatal a Próféta szállóban bérelt helyiségeiből a Deák Ferenc u. 2. szám alatti épületbe költözött át.⁵¹ S a remény be is teljesedett; a 30 millió korona október 31-ére összejött, a részvénytársaság megalakulhatott. Részvényt a cég iratai között fennmaradt részvénybefizetési számla szerint — időrendben — a következők jegyezték:⁵²

1. Domán Mátvás	500.000 korona
2. Pick Jenő	2.000.000 korona
3. Wimmer Fülöp	2.000.000 korona
4. Ottovay Károly	1.000.000 korona
5. Winkler testvérek	1.000.000 korona
6. Varga Mihály	1.000.000 korona
7. Böhm Sándor	500.000 korona
8. Popper Ferenc	500.000 korona
9. Grosz Marcell	250.000 korona
10. Fischhof Gyula	250.000 korona
11. Barta Dezső	250.000 korona

⁵¹ A Délmagyarország fél évszázada, 81.

⁵² A Délmagyarország Rt iratanyaga. Cégbírósági iratok.

12. Kelen Hugó	250.000 korona
13. Dr. Varsa József	100.000 korona
14. Schwarcz Béla	500.000 korona
15. Agrária rt.	500.000 korona
16. Perl Pál	500.000 korona
17. Pollák testvérek	250.000 korona
18. Eidus Bentján	120.000 korona
19. Glüestahl Lajos	250.000 korona
20. Dr. Tonelli Sándor	200.000 korona
21. Szegedi[...]bank rt.	100.000 korona
22. Faragó Lajos	250.000 korona
23. Weisz Zsigmond	250.000 korona
24. Wolf Endre	200.000 korona
25. Schorr Ottó	200.000 korona
26. Ker. és Gazd. rt.	100.000 korona
27. Kálmán Márton	200.000 korona
28. Dr. Erdélyi Jenő	200.000 korona
29. Rózsa Béla	1.000.000 korona
30. Kertész és Ujhelyi cég	1.000.000 korona
31. Berger Henrik	500.000 korona
32. Kurusev Sándor	500.000 korona
33. Cimmer szalámigyár rt.	200.000 korona
34. Belvárosi Bank rt.	250.000 korona
35. Varga Dezső	100.000 korona
36. Jenei Ferenc	200.000 korona
37. Geizler Jenő	100.000 korona
38. Vértés Miksa	500.000 korona
39. Kumwerth és Behr	250.000 korona
40. Hazai fatermelő rt.	500.000 korona
41. Ker. és Gazd. rt.	400.000 korona
42. Dr. Nagy Samu	100.000 korona
43. Szakáts József	500.000 korona
44. Eisner Manó	50.000 korona
45. Kertész Béla	100.000 korona
46. Berger Henrik	500.000 korona
47. Schorr Ottó	300.000 korona
48. Geizler Jenő	150.000 korona
49. Eidus Bentján	130.000 korona
50. Tausszig Ármin	200.000 korona
51. Reitzer Lipót	100.000 korona
52. Dr. Szivesy Lehel	100.000 korona
53. Wiesner Salamon	250.000 korona
54. Dr. Barta Dezső	500.000 korona
55. Rosenfeld Nándor	100.000 korona
56. Robitsek Rezső	250.000 korona
57. Back Bernáth	3.000.000 korona
58. Holtzer Tivadar	2.000.000 korona
59. Beregi Lajos	1.000.000 korona
60. Szekulesz József	1.000.000 korona

Az alakuló közgyűlésre így a tervezett időben, 1923. október 31-én sor is kerülhetett a szegedi Kereskedelmi és Iparkamara székházában. A közgyűlésen — 1265 részvény képviselőjében — Ottovay Károly, Rózsa Béla, dr. Tonelli Sándor, dr.

Kertész Béla, Rosenfeld Nándor, dr. Barta Dezső, dr. Nagy Samu, dr. Erdélyi Jenő, dr. Eisner Manó és, természetesen Pásztor József vett részt. Az alakuló értekezlet Ottovay Károly elnökletével folyt le, s kimondta a Délmagyarország Hírlap- és Nyomdavállalat Rt. megalakulását. Pásztor József nyomdája így az új részvénytársaság tulajdonába ment át, Pásztor azonban — 1200 részvényével — főrészvényes lett. S mivel a döntés így de facto az ő kezébe került, az ügyvezető igazgató is ő lett. (E minőségében történő javadalmazásáról külön szerződés intézkedett; ezt sajnos nem ismerjük.) A hat tagú igazgatóság, amelyet az alapszabály értelmében 3 évre Balla Jenő és Pásztor József jelölt ki, szintén megalakult. Ennek tagjai a következők lettek: Ottovay Károly vaskereskedő, bátyjai Holtzer Tivadar nagykereskedő, Pick Jenő gyáros, dr. Erdélyi Jenő orvos, Balla Jenő hírlapíró és Pásztor József ügyvezető igazgató.⁵³ A felügyelő bizottság pedig, mely szintén megalakult, a következőkből került ki: Domán Mátyás kereskedő, Szekulesz József bankigazgató és Varga Mihály kötélgyáros. Mandátumuk egy évre szólt. A céget az ügyvezető igazgató és egy igazgatósági tag együttesen volt jogosult jegyezni.⁵⁴

A Délmagyarország Rt. célja, mint az alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabály kimondja, „a könyv- és hírlapkiadás, úgy egyáltalán a könyvkiadó és nyomdavállalat üzletkörébe eső mindennemű ügyletek létesítése” lett.⁵⁵

Ezzel — Pásztor József irányításával — egy, immár stabil kiadóvállalat jött létre, melynek legfontosabb feladata a Szeged kiadása lett.

(A szerkesztőség megerősítése.) A cégbíróság — a szegedi kir. törvényszék — csak 1923. november 19-én jegyezte be a cégek közé az új részvénytársaságot (Cg. 665/1923/1. szám alatt), de az alakuló közgyűlés másnapján, november 1-én a Szeged már új impresszummal jelent meg. A felelős szerkesztő ugyan rövid ideig még Lovik Károly maradt, de kiadóként már a Délmagyarország Hírlap- és Nyomdavállalat Rt. szerepelt, a felelős kiadó pedig — immár az impresszumban is — Balla Jenő lett, az előállító nyomda pedig most már a részvénytársaság saját nyomdájaként említődik.⁵⁶ S hamarost, még a cég hivatalos bejegyzése előtt, szerkesztőcserére is sor került. November 18-án Lovik Károly neve lekerült a lapról (visszaköltözött a fővárosba, ahol újra a *Világ* munkatársa lett), Frank József neve pedig ismét fölkerült az impresszumba: „a szerkesztésért ideiglenesen felelős” megjegyzéssel. Hogy e megszorításra miért volt szükség, s Frank miért csak 1 év múlva, 1924. november 5-étől lett formálisan is felelős szerkesztő, nem tudjuk. Nagy jelentősége a dolognak nem volt, mert — az „ideiglenesség” ellenére — a lapot Lovik távozása után ő szerkesztette.

Frank József személyében rutinos és nagy helyismeretű, az ellenzéki újságírásnak régtől fogva elkötelezett szerkesztője lett a *Szeged*nek. 1875. március 12-én született

⁵³ A Délmagyarország Rt 1923. okt. 31-i alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve, valamint a részvénytársaság bejegyzési kérelme a szegedi kir. törvényszékhez. Cégbírósi iratok.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A Délmagyarország Rt. alapszabálya, Cégbírósi iratok.

⁵⁶ Vö. *A Délmagyarország fél évszázada*, 81.

Baján, zsidó kispolgári családban. Középiskolai tanulmányait (1885—1894) a szegedi piarista gimnáziumban végezte, majd Budapesten orvosi, utóbb pedig bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Az egyetem után Németországba került egy Groedel báró nevelőjének. Göggingeni éveiről kevés tudható, de azt tudjuk, már akkor újságírónak készült. Hazatérve, 1907-ben a *Szegedi Napló* munkatársa lett, ahol akkor többek között Tömörkény Istvánnal, Móra Ferencel és Békefi Antallal dolgozott együtt. Innen hamarost mégis a *Szegedi Híradó* szerkesztőségébe, majd 1908-ban a liberális, ellenzéki *Szeged és Vidéke*hez lépett át. Itt 1918-ig maradt, s munkatársból hamarosan helyettes szerkesztővé, majd felelős szerkesztővé lépett elő. Ha volt lap Szegeden 1914 előtt, amely a polgári radikalizmus törekvéseit szolgáltatta meg, a *Szeged és Vidéke* volt az; Jászi Oszkár és párthívei leginkább e lap hasábjain remélhettek támogatást. Frank mint szerkesztő maga is ennek az irány-
nak az elkötelezettje lett, s itt, a *Szeged és Vidéke* szerkesztőségében kötött életrevaló barátságot a lapba rendszeresen dolgozó Juhász Gyulával is. 1918-ban, szembe-kerülve a laptulajdonos Balassa Arminnal, együtt léptek át a *Délmagyarországhoz*, s ott együtt csinálták végig a forradalmakat, egészen a lap 1920-i megszűnéséig. Utóbb is Juhász a *Szegednek* mindig akkor dolgozott, amikor a lapot Frank szerkesztette.⁵⁷

Frank József visszatérése a *Szeged*hez, mint várható volt, megint a laphoz vonta Juhász Gyulát is. Így Juhász, aki 1922. július 30-ától nem dolgozott a *Szeged*be, most hamarosan, már 1923. december 22-étől a lap sokat foglalkoztatott vezető munkatársa lett.⁵⁸

Időközben — 1923. nov. 13-át követően — a *Szeged* szerkesztőségébe került Erdélyi Jenő főorvos kulturált, zeneértő felesége, a szegedi feministák hajdani titkára, Lengyel Vilma (1893—1983) is.⁵⁹ Majd, szerződötetett cikkíróként föltűnt a lapban a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara széleskörűen művelt, jótollú titkára, Tonelli Sándor,⁶⁰ valamint a rutinos újságíró-író, Sz. Szigethy Vilmos⁶¹ is.

E személyi változások nagy jelentőségűeknek bizonyultak. Kialakult egy létszámában is, intellektuális súlyában is, összetételében is számottevő szerkesztőség, amely — kiegészülve alkalmi külső munkatársakkal — képes volt arra, hogy folyamatosan magas színvonalú, harcossan ellenzéki, egyes munkatársai révén irodalomtörténetileg is jelentékeny lapot csináljon. Olyat, amely méltóan tudta képviselni a város és a régió érdekeit, ugyanakkor ellátta a hatalmat kontrolláló és fékező nyilvánosság helyi kulcsintézményének nehéz, de igen fontos szerepét is.

⁵⁷ Frankról: LENGYEL András: *Frank József emlékezete*. Kézirat.

⁵⁸ Vö. Ilia Mihály jegyzetével: JGYÖM 7 : 360.

⁵⁹ Lengyel Vilmáról I. PÉTER László: *Egy újságírói életmű. Lengyel Vilmáról*. = Csongrád Megyei Hírlap, 1982. márc. 21. = P.L.: *A szerette város*. Bp. 1986. 433—438. [Apró Ferenc] A.F.: *Lengyel Vilma köszöntése*. = Dm, 1983. jun. 9. 5., [Apró Ferenc] A.F.: *Lengyel Vilma halálára*. = Dm, 1983. okt. 27. 5. Vö. még: M. CSANYI Piroska: *Budapesti levél*. = Dm, 1980. márc. 23.

⁶⁰ Tonelliről I. [PÉTER László] P. L.: *Tonelli Sándor centenáriuma*. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1982. 69—71.

⁶¹ Sz. Szigethyről I. PÉTER László: *Sz. Szigethy Vilmos centenáriuma*. = Dm, 1977. márc. 8. = P.L.: *A szerette város*, Bp. 1986. 377—381., LENGYEL András: *Sz. Szigethy Vilmos emlékezete*. In: Sz. SZIGETHY Vilmos: *Régi szegedi kocsák*. Sajtó alá rend. APRÓ Ferenc és LENGYEL András. Szeged, 1988. 225—240.

Az „újakból” és a „régiekből” ugyanis egy sajátos, s tartósan igen jól működő munkamegosztási rendszer jött létre a szerkesztőségben. A *Szeged* helyi hírelátását, e nem látványos, de nagyon fontos aprómunkát — megtevézve egy-egy fontosabb riporttal, nagyobb cikkel, szabadabb szárnyalást megengedő színes írással — a „fiatalok” látták el. Mindketten: Magyar László is, Vér György is húszas éveie elején járt; Magyar 23, Vér 20 éves volt. Életkoruknak is „megfelelt” a mozgékonyt, sőt esetenként talpalást is igénylő hírbegyűjtő munka. De mindketten jól is írtak. Magyar, akiben regényírói ambíciók is munkáltak, precíz, tárgyias, de mégis olvasmányos stílusban írt; az általa fogalmazott hírek is, a nevével vagy szignójával jegyzett riportjai is pontos, tárgyyszerű tájékoztatást nyújtanak — a helytörténeti kutató ma is nyugodt szívvel hagyatkozhat rájuk. Vér impulzívabb egyéniség volt; a színesség, s leginkább a harcosság, az ütközéseket, sőt a sajtópöröket is vállaló bátorság jellemezte. Riporteri mozgékonyt párosult harcossága, mely jó pár leleplező cikket is eredményezett, nélkülözhetetlen volt egy olyan ellenzéki szerepet vállaló lapnál, mint az ekkori *Szeged*. (Jellemző, hogy egyetlen könyvét, amely ugyan később, 1928-ban jelent meg, olyan börtönművek alapján írta, amelyeket ekkori leleplező riportjaiért, a nevezetes csongrádi bombamerénylet világgá kürtöléséért⁶² szabtak ki rá). A munkamegosztásban némileg hozzájuk kapcsolódott a náluk idősebb, de még újságírói rutin nélküli Lengyel Vilma is. Ő azonban elsősorban kulturális „anyagokat” írt, s elsődleges feladata a zenei események, színházi bemutatók recenzálása, kulturális vonatkozású, zömmel művészeti tárgyú cikkek megírása volt. Professzionális szintű zeneértése, műveltsége azonban messze a szokásos vidéki átlag fölé emelte ilyen vonatkozású munkásságát. Bartókról, Kodályról írott cikkeit, hangversenykritikáit ma is számon tartja a zenetörténeti kutatás.⁶³

Más, látványosabb, ugyanakkor nagy intellektuális képességeket megmozgató s a lap egész profilját meghatározó szerepköre volt Móra Ferencnek és Juhász Gyulának. Ők ketten írták a — névtelen — vezércikkek zömét. Sajnos, bár a kutatás mára igen sok ilyen cikküket azonosította már,⁶⁴ e politikai és kulturális tárgyú, zömmel irodalmi igényességgel megfogalmazott cikkek ma még alapos esztétörténeti elemzésre várnak. Jelentőségüket azonban már fölismerhettük; e nemben Szegeden a legmagasabb szintet jelentették a Horthy-korszakban. Móra elemző okossága, írni tudása, fanyar humora, mely oldott, „csevegő” írásaiába is mindig csöpp keserűséget vitt, vezércikkeit rangos teljesítménnyé emelte. Írásai a közmentális változásainak, belső mozgásainak érzékeny szeizmográfjai. A „szelid” költő (s harcos publicista) Juhász Gyula pedig ezekben a vezércikkekben mutatta meg jó ügyekkel vállalt szolidaritását. Vezércikkeit sajtó alá rendezőjük, legalaposabb ismerőjük Ilia Mihály így jellemezte: „bátor szembeszállás az ellenforradalmi rendszerrel, Ady örökének vállalása, erős szociális hang, a magyar irodalom és művészet igazi értékeinek

⁶² Vö. APRÓ Ferenc: *Vér György ébresztése*. = Dm, 1980. aug. 10.

⁶³ Lengyel Vilma Bartókról írott cikkeit legutóbb újraközölte PÉTER László: *Bartók Szegeden*. Szeged, 1981. 62—65., 70—71., 75—76., 83—85.

⁶⁴ Vö. VAJDA László: *Móra Ferenc vezércikkei. Bibliográfia*. Szeged, 1961. 51—58. és ILIA Mihály anyagföltárása: JGYÖM 7:60. skk.

(Ady, Bartók, Kodály, Ruday Gyula, Babits, Szabó Dezső) propagálása és védelme az ellenforradalmi rendszer elsekélyesedett irodalmi és kulturális közéletével és intézkedéseivel szemben. Mindebben alig található párja a korabeli magyar újságírásban.”⁶⁵ Ők ketten, Móra és Juhász írta a lap irodalmi igényű anyagainak (tárcák, versek, jelenetek stb.) jelentős részét is, olvasókat szerezve és megtartva ezzel a lapnak. Alkalmilag, kivált Juhász, persze más egyebet is írtak; újságíró szokás szerint még rövid hírfelek, alkalmi kritikák stb. is kikerültek tolluk alól.

A lap nagy, elemző-komentáló cikkeinek írása, esszészámba menő politikai, társadalmi és kulturális publicisztikájának művelése volt a feladata Tonelli Sándornak és, részben, Sz. Szigethy Vilmosnak. Tonelli nemcsak gyakorló gazdaságpolitikus volt, de elismert elméleti közgazda is; Szeged gazdasági és társadalmi viszonyainak talán legjobb ismerője. Széles körű műveltséggel, nagy judíciummal megírt cikkei publicisztikai teljesítmények voltak. Sz. Szigethy Vilmos, aki korábban a *Szegedi Naplónak* (kétszer is), majd a *Szeged és Vidékének* volt sokoldalú munkatársa, s aki a *Naplót* és a *Szegedi Híradót* maga is szerkesztette egy-egy periódusban, minden újságírói munkakörben otthonosan mozgott. A *Szegednek* színes, érdekes, a Móra tárcáival sok szempontból rokon cikkeket, irodalmi igényű publicisztikát, sőt szépprózát is írt. Regényét folytatásokban közölte a lap. Ő elsősorban olvasmányt adott az olvasóknak, a lap színességéhez, érdekességéhez járult hozzá.

A szürke eminenciás nehezen megfogható, de nagyon fontos szerepkörét Frank József látta el. Ő, nevével jegyzett cikket talán egyet sem írt ekkoriban, csak föltételezhetjük, hogy a névtelen vezércikkek egy része tőle származik. Egy mikrófilológiai technikájú sajtótörténeti elemzés ezeket valószínűleg, ha sok munkával is, de ki tudja majd mutatni. Igazi jelentőségét azonban nem ezek a csak föltételezhető írások adják, hanem szerkesztői munkája, mely a *Szegedet* a város két világháború közötti legjelentősebb lapjává, országos mércével mérhető zsnalasztikai teljesítménnyé tette. A megírandó témák kiválasztása, az anyagok megválogatása, elhelyezése, csoportosítása, a lap egységes egészé formálása, a társadalmi és politikai érzékenység folyamatos és következetes biztosítása a lapban — ez volt igazi munkája. Keze nyomán a *Szegedet* széles körű helyi nyilvánosság, radikális rendszerkritika, bátor szókimondás, színvonalas kulturális és irodalmi anyag jellemezte.

Sajátos, csak részben megragadható szerepköre volt az ügyvezető igazgatónak, Pásztor Józsefnek, aki az újságírás iránti vonzalmát megőrizte. Ő, helyzeténél fogva, azt írt, amit akart s akkor, amikor akarta. Kézai Simon néven vagy *k.s.* szignóval jelzett írásai zöme színházi kritika, esetleg valami más kulturális anyag volt — szerepe tehát kiegészítő szerepnek tekinthető. De tévednénk, ha csak ezek alapján ítélnénk meg. Több jel szerint nehéz s kritikus helyzetekben volt egy szűrő, mondjuk ki nyíltan, belső cenzori szerepe is. A főrésztvevő ügyvezető igazgató, ha érdekei megkívánták alighanem bele-beleszólt a szerkesztésbe is. Más kérdés, hogy Frank József kemény szerkesztő volt, s míg ő szerkesztette a *Szegedet*, Pásztor fékező, visszahúzó szerepe nemigen érvényesülhetett.

Egy lap arculatát alapvetően szerkesztősege, rendszeresen dolgozó belső munkatársi gárdája határozza meg. A *Szegedet* is a főtebb jellemzett munkatársak

⁶⁵ Vö. ILIA Mihály jegyzetével: JGYÖM 7:333.

formálták elsődlegesen. De volt szerepük másoknak, az alkalmilag jelentkező külső munkatársaknak is. A *Szeged* 1923. utáni megerősödésének bizonyítéka, hogy a lapnak ez a kiegészítő, csak alkalmilag jelentkező gárdája is jelentős szerzőkből állt. Írt a *Szeged*-be például Móra múzeumi helyettese, az etnográfus-művelődéstörténész Cs. Sebestyén Károly, a művelődéstörténész és színházi szakíró Lugosi Döme, a történész Czimmer Károly stb. S — igaz, már az utolsó periódusban — az akkor Szegeden egyetemistáskodó József Attila is, aki itt közölte olyan fontos versét is, mint a *Tiszta szívvel* címűt.⁶⁶

1925 márciusában tovább erősödött a lap munkatársi gárdája. Ekkor — ideiglenesen Szegedre költözve — Szabó Dezső is a *Szeged* munkatársa lett.⁶⁷ Ő természetesen nem szerkesztőségi aprómunkát végzett, de rendszeresen dolgozott a lapba; amíg a városban élt, nagy cikkei rendre itt jelentek meg. Itteni szereplése, persze, némileg meglepő, hisz aligha nevezhető liberális vonzalmú publicistának. De — s ez a személyes esetlegességeknél, pl. Juhász Gyula iránti rokonszenvénél is fontosabb ide kötő mozzanat volt — ekkor ő is élesen rendszerbíráló volt. S bár kritikája a liberalizmust is illette ekkoriban (is), érvelése elsősorban a kurzus ellen irányult. Így részben természetes szövetségese lehetett a lapnak, részben pedig — nagy híre révén — üzleti vonzerőt is képviselt. Jelenléte fölpezsdítette a város szellemi életét s a lapra is ráirányította a figyelmet.

(*A lap beosztása, szerkezete.*) A szerkesztőség személyi megerősítése a lap megerősítését (s természetesen: nyereségessé tételét) célozta. Ez az erősítési igyekezet félreérthetetlenül kiderül Ottovay Károlynak, a részvénytársaság igazgatósága elnökének az I. évi rendes közgyűlésen tartott beszámolójából.

„A város kiadásunkban megjelenő egyetlen liberális napilapjának, a «Szeged»-nek elterjesztésére, szellemi és pénzügyi megerősítésére minden tőlünk telhetőt elkövertünk — mondotta ekkor —. Ennek érdekében felemeltük a terjedelmet az eddigi hétköznapi 6, a vasár- és ünnepnap 8 oldalról hétköznapi 8, vasár- és ünnepnap 14—16 oldalra, jelentékenyen kibővítettük a szerkesztőséget, tökéletesítettük a technikai előállítást s különösen annak érdekében, hogy a *Szeged* olvasói tájékozást nyerjenek az ellenzéki pártok mozgalmairól is, berendezkedtünk jelentékeny költséggel önálló tudósításra, holott megelőzően a «Szeged» kizárólag az egységes párt és a fajvédők érdekeit szolgáló M.T.I. híreire volt utalva. Az ilyen szellemi fegyverek mellett a «Szeged» természetesen folyton javult és tökéletesedett.”⁶⁸

A lap külalakja mindazonáltal változatlan maradt. Megmaradt a címfej, a háromhasábos szedéstükör stb. A terjedelembővítés s a szerkesztői szándék azonban módosította a lap belső arányait, szerkezetét. Egy átlagos hétköznapi szám beosztása például a következő volt 1923 novemberét követően:

1. oldal: Vezércikk, átlagban 1 és ½ hasáb, esetleg valamivel hosszabb vagy rövidebb. Ezt követően, a 2. és 3. hasáiban magyar és külföldi politikai tudósítások jöttek, 3–4 darab.

2. oldal: magyar politikai és gazdaságpolitikai tudósítások, kisebb cikkek, számuk átlagosan 4; ezek egy része már helyi, szegedi vonatkozású.

⁶⁶ PÉTER László: *József Attila Szegeden*, 45.

⁶⁷ PÉTER László: *Szabó Dezső Szegeden*. = ItK, 1963. 1. sz. P. L.: *A szerette városa*. Bp. 1986. 263—295.

⁶⁸ Ottovay Károly beszámolója a Délmagyarország Rt. 1925. márc. 28-i közgyűlésén. Cégbíróági iratok.

3. oldal: tudósítások, cikkek, zömmel szegedi vonatkozásúak.
4. oldal: Hírek (ebben napi program, hírfej, vegyes politikai és kulturális híryanag rövid, tömör megfogalmazásban, esetenként akár csak 1–2 mondatban.) Ezen az oldalon tűnik föl egy-egy reklám is.
5. oldal: az előző oldalról áthúzódo hírek, valamint reklám, keretes hirdetés. Ezen az oldalon jelentkezett a *Színház és Művészet* rovat, amely a heti műsort, színikritikákat, fizetett színházi híreket, színlapot tartalmazta.
6. oldal: reklám, valamint — kb. 1 hasáb terjedelemben — folytatásos regény.
7. oldal: reklám, Tözsde rovat, árfolyamtáblázat.
8. oldal: reklám, hirdetések.

A vasárnapi számok alapbeosztása lényegében megegyezett a hétköznapiéval, de részben gazdagabb anyagú volt, részben plusz rovatokat is tartalmazott. Több (részben kulturális vonatkozású) hosszabb cikket adtak ilyenkor, bővebb volt a híryanag és több oldalra rúgott a hirdetés is (amely, közismert, komoly bevételi forrás volt). Pluszként jelentkező rovat volt a tárcarovat, amely a „vonat alatt” szépirodalmi igényű és jellegű prózát adott, esetleg — alkalmilag — rövid jelenetet, szatírárt vagy verset (pl. Juhász Gyulától, aki kedvelte ezeket az alkalmi műfajokat). Vasárnaponként jelentkezett a Sport, a Rádió és a Közgazdaság rovat, ezek azonban viszonylag szerény terjedelmet kaptak. Vers az újságban ekkoriban csak kiegészítő, színező anyag volt, gyakorta csupán a Hírek rovatban hozták (itt, ilyen helyen jelent meg a *Tiszta szívvel* is).

4. A lap irányultsága

Az igazi sajtótörténeti kérdés az volna, mit közvetített olvasóihoz a *Szeged*? Ez azonban egyelőre túl nagy feladatot jelentene; ehhez olyan közönségtörténeti kutatások kellenének, melyeknek egyelőre lehetősége sem kínálkozik megfelelő források híján. Így, kényszermegoldásként, magára a lap közleményeire vagyunk utalva,⁶⁹ s legfőljebb csak azt tekinthetjük át, milyen jellegzetes tendencia, milyen irányultság fedezhető föl a lapban. Ez mintegy ideáltipikus képét adja csak a *Szeged* közvetítette információknak — olvasói ennél lényegesen többet is, kevesebbet is kiolvashattak belőle.

Mint minden újság, a *Szeged* is benne élt az őt körülvevő társadalom mindennapi életében, s nem valamiféle irányzati tervet valósított meg, hanem a folyó élet eseményeit rögzítette s azokról mondott ítéletet. „Tartalma” tehát szinte kimeríthetetlenül gazdag — ezt a helytörténet kutatói, kik forrásként használják, jól tudják. A lap anyagának valamiféle tematikai leltárát adni tehát nem is lehet. De néhány — a hírek megválogatásából és minősítéséből adódó — sajátossága mégis érzékelhető.

A lap funkciója szükségszerűen kettős volt: az információ-ellátás, s az ezeknek az információknak az értelmezése, minősítése. Nekünk is e kettősségre érdemes figyel-nünk.

⁶⁹ A lap irányultságának jellemzésekor szakirodalom híján csak magára a lap szövegeire támaszkodhatunk: az egyes cikkekre a könnyebbség kedvéért nem jegyzetben, hanem szövegközi megjegyzéssel utalunk.

Milyen híreket közölt a *Szeged*? Másképpen kérdezve: mi bírt hírértékkel számunkra? Egyszerűsítve azt mondhatjuk: a politika s a szűken vett társadalom élete. Politikai napilapról lévén szó, a híryananyagban s a tudósításokban a politika három szférája, három területe is rendszeresen jelen volt: 1. a „világpolitika”, de ebből igazában csak az, ami magyar szempontból is aktuális volt; 2. a „magaspolitika”, az országos események mindenkit, így a szegedieket is érintő vetületei és vonatkozásai; s 3. a helyi politika fejleményei, a várospolitika. Az első kettő, de kivált az első természetesen nem vetekedhetett a pesti nagy lapok anyagával; csak hozzávetőleges képet, hozzávetőleges tájékoztatást adott. A lapnak sem karakterét, sem súlyát nem ez adta meg, ám ez az információadás így sem volt jellegtelen vagy szürke. (Más kérdés — a még tárgyalandó — vezércikkek területe; ebben az értelmező, átvilágító műfajban az országos politika pl. rendszeresen értelmezett, megvilágosító példaként szerepelt.) A politika vonatkozású hírek közül karakterizáló erejűnek a harmadik típus tekinthető. A helyi közélet, a várospolitika a *Szeged*ben mennyiségében is, pontosságában is, információértékében is jelentős volt, noha azt az olykor már fásaszó részletezettséget, jelentéktelen részletekbe tévedést, amelyet a korábbi évtizedek szegedi sajtója mutatott, a *Szeged* híryanagát már nem jellemezte. A helyi közélet lényeges eseményei, összefüggései rendre fölbukkantak a lapban. A város tanácsának ülései, rendeletei, a vezető tisztségviselők ténykedése, a közélet „devianciái”, botrányos vagy éppen ígéretes fejleményei rendre hírértékkel bírtak, gyakorta hosszabb-rövidebb tudósítások és riportok tárgyai is lettek. E híryanag, nem véletlenül ma is egyik legfőbb forrása a helytörténeti kutatásnak.

A híryananyagban azonban a politika e területei nem voltak kizárólagosak. Súlyukat és arányukat megközelítette a szegedi polgári élet eseményeinek szerepeltetése. Személyi hírek, különféle rendezvények hírei, az üzleti élet eseményei és fejleményei, a polgári élet elkerülhetetlen devianciái, a kulturális élet aktualitásai mind rendre regisztráltak a lapban. A kultúra mint külön szféra, önmagában is fontos területnek számított: az irodalom, képzőművészet, színház és mozi helyi hírei folyamatosan nyilvánosságot kaptak itt. Egy szisztematikus tartalomelemzés tisztázhatná csak, persze, hogy e hírek mennyire fogták át *Szeged* város teljes társadalmát. Ennek híján csak hozzávetőlegesen mondhatjuk, hogy a hírek anyagát, legfőbb forrását a város polgársága, az ipari-kereskedelmi szféra adta. Ezt a megállapítást, persze, azonnal árnyalnunk kell. Részben azért, mert a *Szeged* a szervezett munkásság szervezeti és kulturális életét is figyelemmel kísérte (a Munkásotthon programját pl. leginkább a *Szeged* híradásaiból lehet rekonstruálni); részben pedig azért, mert ebbe az érdeklődési körbe a keresztny középosztály egyleti élete (pl. a Katolikus Kör működése) nem tartozott bele. Ez utóbbi eseményeire a *Szeged* nem figyelt, ez az ellenlap, a jobboldali *Szegedi Új Nemzedék* területe volt. A *Szeged* azonban — a *Szegedi Új Nemzedék* gyakori vádjaival ellentétben — nem volt „zsidó lap”; bár kiadásában is, megírásában is, olvasásában is jelentős részesedése volt a zsidóságnak, ez nem adott a lapnak valamiféle speciális „zsidós” karaktert. (Az viszont igaz, a zsidóság felekezeti életének legfontosabb — többnyire szűkszavú — hírei itt kaptak nyilvánosságot.)

A *Szeged* hírszolgálatának sajátos területe volt a tanyavilág életének bemutatása. Ezt a feladatot a lap nem kerülte meg (a város lakosságának egyharmada élt a

tanyákon!), de e speciális gondokkal küzdő terület mindenképpen alulreprezentált volt a Szegedben. Ez is azt erősíti, hogy a Szeged elsősorban a szorosabb értelemben vett „városiasság”, a polgárosult szféra lapja volt.

A híranyag ilyen szerveződése önmagában is jelez bizonyos preferenciákat, bizonyos — politikailag is értelmezhető — irányultságot. A lap explicit irányát, eszméletörténeti funkcióját igazában mégis hosszabb cikkei, elsősorban „direkten” politikáló vezércikkei mutatják meg.

A Szeged vezércikkei — nagy általánosságban mondhatjuk ezt — jelenségértelmezések. Azaz, nem valamely ideológia értekezésszerű kifejtései, eszmehirdető deklarációi, hanem az aktualitásokból kiinduló, azokra reagáló, azokat értelmező-átvilágító reflexiók (amelyek persze tartalmazzák a „viszonyulás” elemeit, az állásfoglalást). E műfaj elsőrendű feladata a Szegedben a közérzetkifejezés, a kurzusmentalitás elutasítása volt.

A lap eme — részben a politika, részben a mentalitás szférájában megnyilatkozó — irányultsága természetesen társadalmilag kötött volt: a liberális polgárság, s a vele akkoriban harci szövetséget alkotó szervezett munkásság közérzete, közmentalitása kereste benne kifejeződését. Az a közmentalitás, amelyet a világháború, az összeomlás, a forradalmak s Trianon szétziláltak, de amely ekkor már újrendeződőben volt, s elsődlegesen konszolidált viszonyokat igényelt. A legfőbb értékek így, persze, mindvégig a konszolidációt megtestesítő értékek voltak: a béke, a rend s a biztonság, amelyek még ekkor is annyira hiányoztak. Ez a vágy plasztikusan rajzolódik ki pl. a *Pedagógia?* című, 1925. április 4-i vezércikkből, amelyben — egyebek mellett — ez is olvasható:

„... immár jelentkezik a legújabb nemzedék is, amely a nagy jégverés és tűzkár, a vér és könnyű özöne után sarjadt ki és amelynek már csak távoli legenda és mese a régi boldog béke, a rend, a biztonság és nyugalom, amely volt, valóság volt és azt hittük, hogy örökké megmarad, mint ahogy a csillagok is állandó rendszerben kerengenek. De jött az üstökös és kilódította ezt a szerencsétlen csillagot megszkott pályája köréből s lón romlás és pusztulás, halál és örület, milliók kínja és ez így megy több mint egy évtizede és ki tudja, hol áll meg és mikor?”

Ez a biztonságvágy, ez az alapigény persze szükségképpen diskrepanciában volt a kurzus napi politikájával. S bár a konszolidáció valamiképpen az egész társadalom érdekében állt, a konszolidáció elképzelt s kívánt formája, értékrendje és módja irányatonként más és más volt. A Szeged ezért — a mögötte álló liberális polgárság reális szükségleteinek megfelelően — csak mint a hivatalos politika korrigálója, sőt alkalmanként ellenzéke léphetett föl. Irányultságát így egy kettős magatartás határozta meg: rendszerkritika és érdekvédelem.

A húszas évek magyar társadalmá s közléte sok szempontból a viszonyok brutalizálódását mutatta; kegyetlenebb, agresszívebb világ volt ez, mint az 1914. előtti ún. békeévek. E viszonyoknak tüneteit és fejleményeit a Szeged vezércikkei rendre tollhegyre tűzték. Egy gyilkossági hírt kommentálva például a *Gyilkos* című vezércikkben (1924. dec. 24.) arról írtak, hogy a bűnözés miként függött össze a társadalom mély válságával.

„A büntető igazságszolgáltatás számára — olvashatjuk a cikkben — mindig probléma volt, hogy milyen körülmények tenyésztik ki egy többé-kevésbé civilizált, békés természetű polgári társadalomból az ilyen pathológikus természetű gyilkosokat. Amíg azonban máskor tapogatózni kellett, most a körülmények egész tömege szolgáltatja a kulcsot a lelki berendezkedésüknek a megértéséhez. A háborúban olcsó lett az emberélet és egy-két embernek az eltűnése nem váltotta ki azt a nyomozó törekvést az esetleges bünténynek a felderítésére, mint azelőtt. Az embereknek viharos hányódása, a mindenkit számon tartó polgári nyilvántartásoknak a meglazulása kedvezőbbé tette az előfeltételeket a társadalom ellenségei számára. A nyomorúság felfokozódása egész seregét szülte az olyan kétes egzisztenciáknak, amelyekről senki sem tudta és nem is kereste, hogy miből élnek. Szegény, elnyomorodott emberek akaratlan bűntársaivá, orgazdáivá, bűnpártolóivá szegődtek sötét gonosztevőknek.”

Ugyanezt a gondolatot folytatta a *Times* egy cikkét kommentálva *Az Afrikai Vérszövetség* című cikk is (1924. dec. 30.), de ez tovább is ment. A militáns negritud mozgalom föllépésében meglátták az értékrend negatív irányú átrendeződését is. Az Afrikai vérszövetség titkai, írta a soros vezércikkíró,

„valóban rémületes dolgok lettek volna tíz esztendővel ezelőtt. A világháború után azonban már nem igen leli ki a hideg az embereket az embervértől és egy-egy nagy hadvezérhez mérve a legkiválóbb szerencsen gyilkos se tud többé imponálni. Az Afrikai Vérszövetségben tudniillik erről van szó: vérben és vasban dolgozó szerencsen hazafiakról, akiket a régi világban közönséges gyilkosoknak neveztek volna. Most azonban aktív politikusoknak nevezik őket, mégpedig a »néger fajvédelem« politikusaiknak.”

De az értékrend eme fölborulását, elembertelenedését nemcsak a távoli világ eseményeiben fedezték föl, meglátták a magyar közéletben is. Bandi Benjámint Budapesten szolgáló közlegény „esetében”, aki egy kétnapos igazolatlan kimaradását úgy próbálta menteni felettesei előtt, hogy magára vett egy meg sem történt gyilkosságot, jó érzékkel vették észre, mily keveset ér az ember a kurzus viszonyai között.

„Az embernek — olvashatjuk a *Logika* című vezércikkben (1925. márc. 28.) — megállana az esze ilyen logika hallatára, de az embernek ma már nem olyan könnyen áll meg az esze, mióta a modern pokol minden gonoszsága és szenvedése reánk szakadt és mióta odalett az emberek vetése. Bandi Benjámint úgy nevelték ezek a zord idők, ezek a szörnyű események, hogy az emberi élet értéke felől meglehetősen alacsony fogalmak támadtak. Bandi Benjamin lelkében a tízparancsolat ötödike egy kissé elfakult, annyi vér és annyi gyász láttára, amelyet körülötte hosszú évek óta produkál az ördögi leleményességű grandguignol-szerző, az Élet. Bandi Benjamin megérte már a nagy háborút, Bandi Benjamin eleget hallhatott orgoványi hőstettekről, brittaniás kalandokról, Márffyról és Lédererről, Pötörről és pogromról, az ő szűk agya és kerges szíve megbarátkozott az emberölés gondolatával és készséggel vallotta, hogy ölt, hogy embertestvére életét oltotta ki, mert azt vélte, hogy ezért majd könnyebben lehet felelnie, mint azért, hogy két napig engedelem nélkül elmaradt.”

Nem véletlen hát, hogy a *Szeged* írói már-már a bűnösség korát látták saját korukban. S így még az 1924. december 25-i, karácsonyi vezércikk (*Békesség földön az embernek . . .*) is, még e hagyományosan szeretetet földéző ünnepen is keserű hangot ütött meg.

„Az angyali üzenet — írta az ünnepi cikk szerzője —, mely Betlehem mezőin adatott a csordapásztoroknak, nem egészen így szólt. Az dicsőséget hirdetett mennyben az Istennek és békességet a földön a *Jóakarátú* embereknek. De kétezer év messze elsodort bennünket betlehemi mezőktől [...] — ma nem szabad olyan szigorúknak lennünk, mint voltak Isten zengő harsonásai, akik csak a jóakarátú emberek hirdették a békességet. Mi lenne e világtalan világból, ha a betlehemi jászolból a Kisdéd csak azokra ragyogtatná a csillagok fölül hozott mosolyát, akiknek szívében jóakarát találtak?”

Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy a *Szeged* csak ilyen elvont általános-ságban mondott kritikát a kurzus fölött. Direkt politikai bírálatot is gyakorolt a lap. A *Karácsonyi tizenkét pont* című vezércikk (1924. dec. 28.) például a liberális eszmények jegyében tételesen is elmarasztalta az uralkodó politikát.

„... jaj volna ma Kossuth Lajosnak — olvashatjuk e cikkben —, ha föltámadna és megkísérelne propagandát csinálni az eszméinek! Eszünk ágában sincs Bethlen Istvánt Metternich Kelemen herceghez hasonlítani, aki igen nagy ember volt a maga idejében, de azért kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy az a Kossuth Lajos, aki Metternich idejében a magyar nemzet vezérévé tudott válni, Bethlen István idejében nem vinné többre, mint amennyit egy szám jelent a bűnügyi statisztikában. Mert józan ész szerint nem lehet föltenni, hogy Kossuth Lajos Wolf Károlyival, az udvarnagyi bíróság elnökével és Héjjas Ivánnal, konstruktív korunk másik reprezentáns alakjával volna egy párton. Kossuth Lajos a demokratikus Szövetség tagja volna, sőt nyilván vezérük volna azoknak, akik a demokratikus Magyarorszáért harcolnak. Ez pedig annyit jelent, hogy Bethlen István Kossuth Lajost a tizenkét pontjával együtt kidobatta volna a nemzetgyűlésből. Aztán nem engedélyezett volna olyan nyilvános gyűlést, amelyiken Kossuth Lajos is szerepelne. Aztán megvonta volna a Kossuth lapjától a kolportázsjogot, aztán megvonta volna Kossuthtól az újságot és utójára nyilván megvonná magát Kossuth Lajost is a nemzettől —, nem jó azt találgatni sem, hogy milyen formában.”

A *Szeged* e kritikáját fokozta, hogy a lap elsődlegesen nemcsak Bethlen Istvánt bírálta — kimondta azt is, itt egy retrográd társadalmi fordulat is bekövetkezett már.

„... legyünk őszinték: Bethlen István nem reakciósabb koránál. Bethlen István nem engedné meg a Demokratikus Szövetségnek, hogy plakátokon közölje a nemzettel, mit kíván a magyar nemzet. [...] De ha véletlenül nem tenné, akkor a nemzet — nem olvasná el a plakátokat. Hiszen olyan ártatlan, jámbor, szürke követelések azok a tizenkét pontok, amiket már mindenki megszokott, meg is ünt Európában. Bizony azokért nem érdemes az utcasarkon álldogálni ebben a cudar időben. Egészen más volna, ha például Héjjas Iván fenyegetné meg a falragaszokon a kormányt. Azt elolvasná a szittya nemzet és arra azt mondaná, hogy ez már döfi, kutya gyerek ez az Iván...”⁷⁰

Egy-egy alkalomkor, például év végén, politikai számvetést is végzett a *Szeged*. Az 1924. december 31-én megjelent *Szilveszteri mérleg* például áttekintette az év politikai tanulságait. Ebben nemcsak azt állapították meg — mértékadó tárgyias-sággal, hitelesen —, hogy az esztendő „a szanálásnak a jegyében állott”. A főbb tendenciákat is fölrajzolták, vagy legalábbis fölvillantották.

„Amint visszatekintünk az elmúlt tizenkét hónapra — olvasható a cikkben —, nehéz politikai és gazdasági válságok emlékei gomolyognak az idő végtelenségébe merült napok ködfelhőjében. Pénzügyi és gazdasági összeomlásnak a tünetei, azután reménykedések, szanálási akció, utána üzlettelenség, gyenge termés, de ezzel szemben stabilizálódás a pénzpiacon és néha-néha a normális állapotokra való visszatérés reményének a felvillanása. A politikában a sötét reakciónak tünetei, pörök, amelyek rávilágítottak egy levitéztlőben levő rendszernek erkölcsi zuhlottságára, a másik oldalon pedig a lelkeknek a tisztulása és a felfogásoknak kétségtelen eltolódása a demokratikus elvek és tisztább törekvések irányá-ban.”

⁷⁰ A lap természetesen a helyi harcokban is részt vett. Juhász Gyula például egy névtelen vezércikkében (*Nem akarunk többé...*) 1924. szept. 17-én a kurzus helyi korifeusait szerkesztette ki, vállalva ezzel a sajtópört is. Vö. PÉTER László: *Juhász Gyula védőügyvédje. Bojta Béla arcképehez.* = Dm, 1970. máj. 27. = P.L.: *A szerette város.* Bp. 1986. 458.

A konszolidáció vágya még markánsabban fejeződött ki ugyanennek a cikknek a zárásában:

„Állapítsuk meg: gazdasági szempontból az esztendő nagyon válságos volt. Kevesebb munkaalkalma talán sohasem volt az iparnak és nagyobb pangás sohasem uralkodott a kereskedelemben. Tegyük hozzá: politikailag ez az egész ország vigasztalanabb képet sohasem mutatott, mint az ide-oda kacsingató és jogrendet hirdető hipokritizmusnak az idejében. Szögezzük le: szociális tekintetben sohasem volt kevesebb öröme okunk, mint a fokozódó munkanélküliségnek és az önszegély megvonásának ebben a korában. De az emberi lélekben élő és jogait követelő optimizmussal hihetjük, hogy ami volt s ami van, múltfélben van és nem a kedvezőtlen, hanem kedvező jelenségek lesznek azok, amelyek állandósulni fognak. Bizonyára így lesz, ha mindazok, akik a javulást szeretnék, azt akarni is merik és amit akarnak, meg is merik valósítani.”

Szabó Dezső pedig 1925 márciusában — erős rendszerkritikával párosítva — eszményeit is vázolta, s *Ellenforradalom* című nagy cikkében már a harmincas évek bizonyos törekvéseit előlegezte.

„Én a magyarság életét, jövőjének biztosítását az emberi igazság megteljesedésében látom — írta —. Egy olyan demokrácia megvalósulásában, mely minden kiváltságra halált, minden munkára védelmet, szabad fejlődést, megélésre érdemes életet jelent, és senki számára nem jelent igazságtalan elnyomást. Mélyen hiszem, hogy a magyarság európai jólétét az biztosítja, ha Közép-Európa és a Balkán nép-bábeljében a magyarság jelenti az emberibb jövőt.” (1925. márc. 29.)

S a *Szeged* a viszonyok brutalizáltságával szemben máskor is szembeszegezte humanus eszményeit. Évfordulók, más alkalmak rendre ilyen vezércikkeket is szültek. A lap 1925. március 25-én például — nagyon jellemző ez! — vezércikkben ünnepelte Vernét. E cikk — *A látnok* — jellemző módon így indult: „A gyűlölködésnek ezekben a sötét napjaiban merjünk megemlékezni egy szelíd és békés emberről, aki író volt és ma húsz esztendeje hunyt el a franciaországi Nantes városában”. Majd, folytatásképpen, egy humanista embert, egy viszonyainkat humanizáló írókat mutatott be. S 1925. március 27-én vezércikkben védte meg a lap a „destruktív Jókait” is *A Szív* című hitvédelmi folyóirattal szemben. Alapmagatartásuk e vonatkozásban az volt, amit *A látnok*ban Vernéről olvashattunk: „Higyjék el, hogy Klebelsberg Kunó gróf már régen nem lesz kultuszminiszter, egy rakás tankerületi főigazgató is vissza fog hullani a megérdemelt ismeretlenség homályába, de Verne Gyula még akkor is fogalom marad.” Általában: az igazi kultúrának a szembeszegzése a kurzus kultúrpolitikájával a lap egyik rendre visszatérő gyakorlata volt.

A *Szeged*, persze, földhözragadtabb dolgokat is művelt, egyféle gazdasági-szociális érdekvédelmet is ellátott. Védte a mögéje olvasóként, előfizetőként fősorakozó liberális polgárság érdekeit, az ipart s a kereskedelmet. A már idézett *Szilveszteri mérlegben* (1924. dec. 31.) például ilyen passzusok is olvashatók:

„... a szanalási tervet abszolút igazságtalanságokat tartalmaz, mikor a mezőgazdaságot, mely mindenét aranyértékben tudta átmenteni az új időkbe, sokkal kevésbé terheli meg, mint az értelmiséget, ipart és kereskedelmet. Ma már következményeiben is láthatjuk ennek a rendszernek egészségtelen és szociális szempontból veszedelmes voltát. A túlságosan megterhelt ipar és kereskedelem a reá rótt terheket nem bírja elviselni, az egyenes adók távolról sem folynak be olyan mértékben, mint azt az előírások kontempláltak, ezzel szemben azonban óriási emelkedés mutatkozik a fogyasztási adók-

nál, vámoknál és forgalmi adóknál, szóval azoknál az adónemeknél, melyek a teherviselési képességre való tekintet nélkül mindenkire egyformán nehezednek. Szinte megfordított szociálpolitika az, amit a magyar kormány az ország háztartásának helyrebillentése érdekében produkált.”

Ez az érdekvédelem bizonyos értelemben rejtett szembenállást is jelentett az agrárszférával. *A kereskedelem válsága* című, 1925. március 24-i vezércikk erre reflektált is, némileg védekezve:

„Bűn volna, sőt rosszabb: ostobaság volna rosszakarattal lekisebbiteni a gazdákat, főleg a kisgazdákat az osztályát; mert semmi bizonyítékra sem szorul, hogy ez az osztály az ország legnagyobb ereje, amelynek csorbulását tűrni, gyarapodását elő nem mozdítani — a keserves tapasztalatok után — bűne és meg nem bocsájtható éhletelensége volna a kormánynak. De ha Magyarország még agrárabb agrárország volna is, mint amilyen, akkor is esztelenység az agrárpolitika »javára« a kereskedelmet tönkretenni az adók súlyosabb részének rájuk háritásával és nyilvánvalóan kereskedelemellenes intézkedésekkel. Ám dédelgessék a falut, de ne vessék meg a várost sem, amelynek a kereskedelem és az ipar az éltetői. Kultúra is kell s annak a tanya meg a falu sohasem voltak és sohasem lesznek megbízhatóbb és erősebb támasztékai a városoknál.”

Nagy kérdés: azt jelenti ez a város-falu szembeállítás, hogy a *Szeged* — ha alkalmilag és óvatosan is — szembefordult a parasztsággal, ill. annak érdekeivel? Ez Szegeden, a nagy parasztvárosban, melynek lakossága jelentős részben agrárérdekelttségű volt, meglehetősen problematikus magatartás lett volna. A *Szeged* azonban, bár egyértelmű, hogy az ipari és kereskedelmi szféra érdekeit szolgálta, megszorításokkal, méghozzá lényeges megszorításokkal képviselte az agrárágazat kritikáját. Igazában a nagybirtok érdekeivel szállt szembe a lap, de azt is óvatosan tette. *A kereskedelem válsága* egyik passzusa ki is mondja: „A szociális szempontok csak a kereskedők felé kacsintanak olyan barátiatlanul, a *nagybirtok* iránt nem olyan szigorúak.” A lényeg mindenképpen itt van. S egy másik cikkből, Magyar László tudósításából (1925. márc. 29.6.), melyet a tanyai kisvasút körüli vitákról írt, az is kiderül, a nincstelen zsellérek iránt szimpátiával viseltettek. Magyar gúnyval szólt a tanyai nagygazdák maradiságáról, konzervativizmusáról, a zselléreket azonban pátosszal teli szavakkal emlegette. „A polgármester érvei — írta a vitáról — nem győzték meg a tanyát. [tudniillik a tanyai gazdák politizáló rétegét, L.A.] A tanyának nem kell a vasút, mert az örökföldtulajdonosok sajnálják azt a koronás hozzájárulást? De mi lenne akkor, ha felvonulna az a harmincezer alsótanyai zsellér, akinek emberi sorsot hoz a mostani jobbagyosor ellen a kisvasút?”

Az ilyesféle kritikák a rendszerről még sorolhatók volnának; a *Szeged* irányultságának illusztrálására szánt szemelvények nem egyedi- esetleg megnyilatkozások voltak. Bár természetesen a *Szeged*nek is akadtak gyöngébb vagy érdektelembb közleményei, így vezércikkei is, a nagy átlagot a föntiekhez hasonló attitűdű írások alkották. S így bizvást elmondhatjuk, a *Szeged* nemcsak frissen reagált az aktualitásokra s nemcsak ellenzéki hangot ütött meg, de ezt az oppozíciót színvonalasan képviselte is. Mind a problémalátás mélysége és élessége, mind a megírás minősége jelentős súlyt adott a lapnak. Hol állt a *Szeged* ezzel az irányultsággal a magyar sajtóban? A húszas évek magyar sajtótörténete egészében még nincs föltárva, nehéz volna tehát „végleges” ítéletet alkotni e tekintetben. De azt már most ki lehet jelenteni, a húszas évek kevészámú egyértelműen és következetesen baloldali lapjai közé tartozott, s helye leginkább a *Világ* közelében jelölhető ki.

5. A lap üzleti eredményei; elterjedtsége

A lapkiadás, nem lehet tagadni, mindenkor üzlet is. A lap anyagi és szellemi előállítására, de még terjesztése is pénzbe kerül; ugyanakkor s ez sem feledhető, e munkából emberek sora él meg valamilyen szinten. A pénzügyi tényező a társadalmi nyilvánosság önkorlátozásának talán legfontosabb „külső”, objektív tényezője, melynek szűkössége a jogi kereteket spontánul leszűkíti. Az anyagi bázis földerítése tehát mindenképpen szükséges, ha egy lap valódi lehetőségeit ismerni akarjuk.

A *Szeged* esetében a legfontosabb adatokat ismerjük. A Délmagyarországi Rt. nyilvános elszámolásra kötelezett cég volt, s így évi beszámoló közgyűléseinek dokumentációja tartalmaz egy sor ide vonatkozó adatot is. Szerencsénkre mind az 1923. november 1-től 1924. december 31-ig, mind az 1925. január 1-től december 31-ig terjedő beszámolási időszak anyaga meg is maradt a szegedi cégbíróság iratai között.⁷¹ Ezek az adatsorok természetesen nemcsak a *Szeged* szerkesztésére, kiadására és terjesztésére vonatkozó adatokat tartalmazzák; a részvénytársaság nyomdájára más munkákat is végzett, s e munkáknak költsége is, bevétele is volt. E két üzletág — ti. a lap és a nyomda — azonban oly szorosan összefüggött, sőt egymásra volt utalva, hogy a *Szeged* története szempontjából az adatok csak együtt, egységes adatsorként értelmezhetők helyesen.

1. Az első, egy évnél valamivel hosszabb periódus gazdasági eredményei így alakultak:

<i>Kiadások</i>	
Alapítási költségek	6.715.000 korona
Felhasznált anyagok — lapnyomásnál	10.378.509 korona
— nyomdában	2.538.153 korona
Bankkamat (Szegedi ker. és iparbank)	17.186 korona
Jutalékok — lapszámlán	21.440.940 korona
— nyomdászamlán	67.500 korona
Különféle költségek — lapnál	106.438.409 korona
— nyomdánál	86.570.239 korona
Személyzetfizetés — lapszámlán	230.514.447 korona
— nyomdászamlán	140.477.552 korona
— lapnyomási költség számlán	349.104.282 korona
Forgalmi adó — lapszámlán	26.452.588 korona
— nyomdászamlán	5.841.066 korona
<i>Bevételek:</i>	
Lapelőfizetésből	315.912.297 korona
Laphirdetésből	408.690.927 korona
Lapárusításból	92.209.410 korona
Nyomdai bevétel	172.837.535 korona
Ellátási kamatok	5.225.355 korona
	<hr/>
	994.875.524 korona

Ezek az adatok — s az üzleti *Mérleg*-ben foglalt, itt most nem reprodukált egyéb adatok — lehetővé teszik annak megválaszolását is, milyen eredménnyel zárta az évet a részvénytársaság, azaz milyen nyereséget könyvelhetett el. S az is kiderül, e

⁷¹ Vö. a részvénytársaság ún. üzleti mérlegeivel. Cégbírósági iratok.

nyereség felosztása miként történt meg. A Mérleg, ill. a közgyűlési jegyzőkönyv szerint az 1924. évi nyereség 8.319.653 korona volt. Ebből az öttagú igazgatóság díjazására 1.000.000, a háromtagú felügyelő bizottság díjazására 450.000, a részvényesek osztalékára 5.400.000 koronát osztottak szét. A fönymaradó 1.469.653 koronát adótartalékként „reserválták”. (Pásztor József ügyvezető igazgatói fizetése nem a nyereséget, hanem a költségeket terhelte, akárcsak a szerkesztő s a munkatársak fizetése is. Jövedelme azonban nemcsak ebből állt; mint igazgatósági tag is kapott a nyereségből, s részvényei alapján az osztalékból is jutott neki. Bár ügyvezető igazgatói fizetésének összegét, sajnos, nem ismerjük, úgy tetszik, nem járt rosszul.)

A Mérleg nyers adatai, Pásztor József fizetésétől függetlenül is, némi értelmesebb igényelnének. Sajnos, nem rendelkezünk ezeknek az adatoknak a bontásával. Így csak annyit állapíthatunk meg, hogy a személyzetnek a lapszámlán szereplő fizetése tulajdonképpen a szerkesztőség tagjainak fizetését is fedi. Azaz Frank, Juhász, Móra, Sz. Szigethy, Tonelli, Lengyel, Magyar, Vér és Pásztor (esetleg még Balla is) együtt maximum 230 és félmillió korona fizetést kaphatott volna. De tudjuk, ennél kevesebbet kaptak, a lapszemélyzet velük együtt kb. 60 főből állott, a fenti összeg tehát ennyifelé oszlott (de nem egyenlő arányban). Az újságírók tényleges fizetését tehát gyakorlatilag nem tudjuk megmondani. (Külön bonyolító tényező, hogy az sem biztos, vajon a lapban alkalmilag szereplők honoráriumai is ezt a „rovatot” terhelte-e, vagy a „különféle” lapköltségben számolták el.)

Érdekes a lapelőfizetésből, ill. lapárusításból származó bevétel aránya is. Kiderül a Mérlegből, a *Szeged*et még nagyrészt előfizetői (és hirdetői) tartották el, nem pedig utcai vásárlói — az előfizetők majdnem négyszer annyian lehettek, mint az utcán vásárlók. Sajnos, az előfizetési és eladási ár évközi változásai miatt e bevételekből nem lehet kiszámítani az olvasókhöz eljutó példányok számát. Bizonyos — később még hivatkozott — adatok alapján mégis valószínűsíthető a példányszám, s így a *Szeged*nek kb. 3000 példányos megjelenésével számolhatunk. Ez természetesen a mai terjesztési adatokhoz mérten nagyon szerény elterjedtségre vall. De tudni kell, e kb. 3000 példány helyi viszonylatban már magas példányszámnak számított, csak a krajcáros *Szegedi Friss Újság* jelent meg több példányban. S ez a 3000 példány alighanem legalább háromszor-négyszer annyi olvasót jelentett.

2. A következő, 1925. év a részvénytársaság szempontjából teljes év volt. A rendelkezésünkre álló adatok is az egész évre vonatkoznak, a *Szeged* azonban — legalábbis e néven — csak április 4-éig jelent meg. Akkor — mint lesz még róla szó — betiltották, s a lap csak hosszabb szünet után, megváltozott névvel jelenhetett meg újra. Az „új” lap tárgyalása pedig már egy másik tanulmány feladata lesz. Mégis, mivel a két név tulajdonképpen azonos lapot takar, érdemes a teljes évi adatsort számbavennünk; ebből a *Szegedre* arányosan eső rész az egésznek kb. egynegyede.

A kiadások, melyek ez évben részletesebb bontásúak, így alakultak:

	Koronában	Pengőben (átszámítva)
Alapítási költségek	582.000	46,56
Felhasznált anyagok, lapnyomásnál	11.798.710	943,90
nyomdában	1.662.775	132,96
Felhasznált papír, lapnyomásnál	258.098.648	20.647,84
nyomdában	68.936.697	5.504,88
Bankkamatok	11.509.200	920,72
Jutalék, lapnál	10.361.036	828,88
nyomdában	1.950.000	156,—
Személyzetfizetés, lapnyomásnál	586.363.187	46.909,04
nyomdában	209.633.019	16.770,64
Személyzetfizetés, szerk. és kiad. hiv.	467.194.300	37.375,12
Forgalmi adó, lapnál	44.019.755	3.591,52
nyomdában	9.902.057	792,16
Fűtés és világítás, lapnál	41.067.319	3.185,36
nyomda	9.704.491	776,32
Fuvardíjak	17.246.800	1.379,68
Munkásbiztosítás	33.345.204	2.667,60
Biztosítás	1.684.650	144,72
Házbér, lapnál	47.293.017	3.783,44
nyomdában	7.551.426	604,08
Költség, lapnál	207.239.056	16.579,12
nyomdában	61.942.441	4.955,36
<i>Bevételek:</i>		
Lapelőfizetés	868.177.150	69.454,16
Laphirdetés	797.018.585	63.761,01
Lapárusítás	121.003.890	9.680,24
Nyomdai bevétel	305.992.500	24.479,36
Kölesszönyvtár bevétele	14.750.250	1.180,—
Jegyiroda jutalék	6.226.620	498,08

A tiszta nyereség ebben az évben 4.083.207 korona (pengőben átszámítva: 326,65 pengő) volt. Ezt nem osztották föl, hanem teljes egészében a tartalékalap bővítésére fordították.

Pontosan nem lehet megállapítani, e mérlegben mekkora részesedéssel szerepelt a *Szeged*, s mekkorával az utódlap. Az azonban bizonyosra vehető — az igazgatóság jelentése is utal rá —, hogy a nyereség minimalizálódása a betiltás miatti kiesésekből adódott. A szüneteltetés miatt azt is eredménynek tekintették, hogy a lap megőrizte rentabilitását.

A *Szeged* példányszámára most is csak következtethetünk, de ehhez az igazgatóság jelentésének egyik adata egészen jó alapot ad. „Örömmel jelentjük [...] — olvasható a jelentésben —, hogy a lap példányszáma az újból való megjelenés után is állandóan emelkedett, úgy, hogy 1925. december 31-én a példányszám 3220 volt, olyan mennyiség, aminőben Szegeden politikai napilap, a Friss Újságot kivéve, soha meg nem jelent.”⁷² A *Szeged* tehát április 4-e előtt e példányszám alatt, de valószínűleg ehhez közelítve jelent meg.

⁷² Az igazgatóság beszámolója az 1926. ápr. 7-i közgyűlésen. Cégbírósi iratok.

Kik, a társadalom mely rétegei olvasták a lapot? E vonatkozásban csak valószínűségeket mondhatunk. A lap bizonyos utalásaiból, olvasóira tett megjegyzéseiből s egész irányultságából arra következtethetünk, a Szegedet elsősorban a város polgársága, iparosok, kereskedők olvasták. Olvasói között voltak a szervezett munkások is. Arányuk, pontos megoszlásuk azonban nem ismert. A lap egyféle olvasói elismerését jelentette, hogy — nem tudni, hány példányban — de még a tanyákra is eljutott. Az ellenlap, a *Szegedi Új Nemzedék* munkatársa, Puskás Jenő egy vádaskodó cikkben legalábbis ezt állította.⁷³

6. Harc a fönmaradásért; betiltás és újraindulás

A Szeged — a Délmagyarország Rt. megalakulását követően, a konszolidáció előrehaladása biztosította lehetőségekkel élve — folyamatos átalakulásban, fejlődésben volt. Ez a lap „hátszágának” erősödésében is megmutatkozott. 1924. április 1-jével a Szegedbe olvadt be a megszűnt *Makói Reggeli Újság*, magával hozta tőkéjét és — talán — olvasóit is.⁷⁴ 1925 elején megkezdtek a cég két új üzletágának, a kölcsönkönyvtárnak és a jegyirodának az előkészítését.⁷⁵ A jegyiroda, amely különböző színházi és sportrendezvények jegyeit árulta, s nem annyira nyereségszerzés reményében, mint inkább a közönségkapcsolatok ápolása, a közönségnek a laphoz szoktatása végett szervezték meg, 1925. március 1-jén meg is nyílt.⁷⁶ A kölcsönkönyvtár — némi nehézség árán, a nyitási időpont többszöri megváltoztatása után — 1925. április 1-jén ugyancsak megkezdte működését.⁷⁷ Korábban, még január végén a szerkesztőség is új helyiségbe költözött, ezzel is lehetőségeik javítását keresve (1925. jan. 15. 6.). De maga a lap is változott, új rovatok születtek. 1925. február 1-jén a Rádió-rovat debütált⁷⁸, március 1-jén pedig regényrovatot indítottak, amely folytatásos regényeket akart közölni.⁷⁹ Az igazgatóság lapfejlesztési törekvéseinek sorába tartozott Szabó Dezsőnek már említett megnyerése is; ő 1925. márc. 8-ától lett a lap munkatársa.

A lap egészében a folyamatos erősödés képét mutatta, hangja is erősödött, élesedett. A lap mozgásterét megadó viszonyok azonban meglehetősen ellentmondásosak voltak; maga a konszolidáció sem valami egyenesvonalú és zökkenőmentes folyamatként ment végbe. A Szeged mindvégig konfliktusok, sőt támadások közepette jelent meg. A vele diametrálisan ellentétes pozíciót elfoglaló, következetesen szélsőjobboldali *Szegedi Új Nemzedék* is támadta, a helyi hatalom sem dédelgette, sőt — ahol lehetett — akadályozta működését. Az 1924. szeptember 20-i szám A „Szeged” éjjeli látogatói címmel arról adott hírt, hogy az előző éjszaka megtámadták a szerkesztőséget. S bár igazi „atrocitássá” ez az incidens nem vált, ekkor már nem

⁷³ Vö. JGYÖM 7: 335.

⁷⁴ A *Makói Reggeli Újság* beolvadt a Szegedbe. = Sz, 1924. ápr. 1. 3.

⁷⁵ *Kölcsönkönyvtárát és jegyirodát nyit a Szeged.* = Sz, 1925. jan. 11. 5.

⁷⁶ A Szeged jegyirodája. = Sz, 1925. febr. 28. 5., vö. még: márc. 1. 8.

⁷⁷ Vö. A Szeged kölcsönkönyvtára = Sz, 1925. ápr. 2. 5., valamint: ápr. 3. 5.

⁷⁸ A Szeged új rovata. = Sz, 1925. febr. 1. 9.

⁷⁹ A „Szeged” regényrovata. = Sz, 1925. márc. 1. 5.

válhatott, azt ez az eset is jól jelzi, meglehetősen nagy nyomás alatt lehetett a lap még ekkor is. S bár a szociáldemokraták a lap mellé álltak, 1924. október 5-én pl. Lájer Dezső párttitkár Nyilatkozatban állt ki a *Szeged* mellett, ez csak viszonylagos védelem lehetett. A lapot sajtópörök is fékeztek, 1924. december elején, föllebbezés után, például Budapesten is elítélték Vér Györgyöt, aki 1923 decemberében nagy riportban leplezte le az Alföldi Brigád gyilkos csongrádi merényletét.⁸⁰ Több minden jelezte, adminisztratív beavatkozás is fenyegette a lapot. Erre 1925. január 8-án sor is került. Ekkor a belügyminiszter megvonta a *Szegedtől* az utcai árusítás jogát, ami már előrevetítette a lap sorsát.

A *Szeged*, persze, tiltakozott, s cikkek sorában próbálta érdekeit megvédeni. 1925. január 10-én nagy cikkben tudatta olvasóival a hírt, e — jellemző — címmel: *Lecsavart lámpával... Megvonta a kormány a „Szeged” kolportázsjogát*. Másnap, január 11-én *Az erőszak útja* címmel tiltakoztak. De ugyane napon arról is be kellett számolniuk, hogy: „A polgármester a Szeged röpcéduláinak sem ad kolportázsjogot” — azaz elzárta a vásárlók ily módon való tájékoztatásának útját is. A lap január 14-i számából tudjuk, Peidl Gyula a Szeged érdekében felszólalt a miniszterelnöknél — ám eredményt ez sem hozott.⁸¹ A huzavona folyt tovább, folyt „a labdajáték a Szeged kolportázsjogával”.⁸² Január végén a város tanácsülésen is foglalkozott a *Szegeddel* (1925. jan. 27. 3—4). Január 28-án a lap, immár vészkiáltásként, a város polgárságához és a munkássághoz fordult.⁸³ A január 29-i *Szeged* szerint pedig a városi közgyűlésre is bekerült a lap ügye: a közgyűlés — állítólag — „lelkesen tüntetett” a *Szeged* mellett.

A tiltó rendelet visszavonására mégsem került sor. Sőt, április 4-én a belügyminiszter távirati úton betiltotta a *Szegedet*. „A betiltó rendelet indoklása három vezércikkre és egy riportra hivatkozott” — mondja erről a részvénytársaság jelentése.⁸⁴ Pásztor József emlékezése szerint e cikkekből kettőt Juhász Gyula írt⁸⁵, más források pedig a betiltás okaként Szabó Dezső cikkeit jelölik meg.⁸⁶ Mindkettőben lehet igazság — Szabó Dezső mint jelenség is irritálólag hathatott. Talán igaza van Péter Lászlónak is, aki szerint József Attila *Tiszta szívvel* című verse is hozzájárult a betiltáshoz.⁸⁷ A döntő azonban — s ez a lap ismeretében nem lehet kétséges — a *Szeged* egész „vonala”, irányultsága lehetett. E tendencia, minőséggel párosulva, már „zavarhatta” a kormányzatot, ugyanakkor — kisebb társadalmi bázisa lévén, mint a rokon *Világ*-nak — könnyebben megfojtható volt, mint a pesti lap.

A betiltás híre gyorsan elterjedt. „Szombat reggel [április 4-én] érkezett a belügyminiszter távirata, amely elnémította Szeged liberális közönségének egyetlen napilapját, de délre már híre ment az egész városban és a délutáni budapesti lapok útján

⁸⁰ Az Alföldi Brigádról írt cikke miatt elítélték egy hírlapíróit. = Sz, 1924. dec. 3. 3—4.

⁸¹ Peidl Gyula válaszol a miniszterelnöknek. = Sz, 1925. jan. 14. 1—2.

⁸² Sz, 1925. jan. 14. 3.

⁸³ Az üldözött „Szeged” a polgársághoz és a munkássághoz. = Sz, 1925. jan. 28. 5.

⁸⁴ A Délmagyarország Rt. igazgatóságának beszámolója az 1926. ápr. 7-i közgyűlésen. Cégbírósági iratok.

⁸⁵ Pásztor József emlékezése: Az újságíróról. In: JGYE, 360—362.

⁸⁶ Péter László: *Krúdy Szegeden*. In: P. L.: *Szegedi örökség*. Bp. 1983. 309.

⁸⁷ Uo.

megtudta a fővárosi közönség is.”⁸⁸ A lapok, persze, pártállás szerint reagáltak. A helyi ellentábor orgánuma, a *Szegedi Új Nemzedék* április 5-i száma az első oldalon reagált a hírre, e — meglehetősen demagóg — címmel: „*A bűnnek bűnhődnie kell! A belügyminiszter betiltotta a »Szeged«-et. — A távirati rendelet városszerte általános megnyugvást keltett.*” A pesti *Világ*, mely irányultságában a legközelebb állt a Szegedhez, 5-i számában két cikkben is reagált az eseményre. A *Szeged* betiltása kapcsán vezércikket közöltek a *Sajtószabadságról*, a 9. oldalon pedig — *A belügyminiszter indoklás nélkül betiltotta a Szeged megjelenését* címmel — tudósítást adott az eseményről. A *Népszava* ugyancsak már 5-én hírt adott a betiltásról, a tudósítás címében föltéve a kérdést: „Megtorlás Szabó Dezső cikkei miatt?” S hírt adott a fejleményekről a *Pesti Napló* is.

De az események nemcsak az újságok lapjain zajlottak. „Vasárnap reggel [azaz 5-én] valósággal ostrom alá fogta a közönség a *Szeged* szerkesztőségének és kiadóhivatalának helyiségeit és telefonjait, a betiltás okát és tartalmát tudakolták, persze eredménytelenül, mert ez iránt természetesen a *Szeged* sincs tájékoztatva. Sokan tüntetőleg befizették a lap előfizetési díját áprilisra és kijelentették, hogy fizetni fogják azt a szünetelés ideje alatt, bármeddig fog is az tartani.”⁸⁹ A szegedi munkásság körében is megdöbbenést keltett a hír, a szervezett munkások még vasárnap délután tiltakozó népgyűlést tartottak; 38 felsővárosi munkás pedig változatlanul befizette az előfizetési díjat. Szervezkedni kezdett a szociáldemokrata párt szegedi vezetősége, valamint a Szegedi Könyvnyomdászok Szakegyesülete is.⁹⁰

A legjelentősebb kiállás a szegedi újságírók nevéhez fűződik. A Szegedi Újságírók Egyesülete 5-én délután 2 órakor Sz. Szigethy Vilmos elnöklete alatt rendkívüli közgyűlést tartott, melynek egyetlen tárgya a *Szeged* törvényellenes betiltása volt.⁹¹ A közgyűlésen ugyan a *Szegedi Új Nemzedék* munkatársai nem vettek részt, a megjelentek azonban egyöntetűen kiálltak a *Szeged* mellett, s tiltakoztak a betiltás ellen. Az egyesület Sz. Szigethy Vilmos ajánlatára határozatot fogadott el. Ennek szövege a következő:

„A Szegedi Újságírók Egyesülete megdöbbenéssel vette tudomásul a belügyminiszter úrnak a Szeged című politikai napilap betiltására vonatkozó rendeletét, amely az 1914. XIV. t.c.-ben biztosított sajtószabadság pregnáns megsértésével egyszerű közigazgatási úton, minden bírói eljárás mellőzésével megtiltotta a politikai napilap további megjelenését. Amikor felemeli tiltakozó szavát a sajtószabadságot megsűfoló rendelkezés ellen, szükségesnek tartja, hogy a magyar alkotmány ezen sarkalatos törvényét ismét teljes egészében érvényesítsék.

A belügyminiszter rendelete gazdasági szempontból is súlyosan érinti hatvan szegény szellemi és kétkezi munkás családját és ezzel is növeli az amúgy is veszedelmesen szaporodó munkanélküliek számát.

A Szegedi Újságírók Egyesülete egyben kimondja, hogy táviratilag tiltakozik a belügyminiszter sérelmes rendelete ellen a miniszterelnöknél, a miniszterelnökség sajtóosztályánál és a történetek tudomására hozza a Magyarországi Újságírók Egyesületének, értesíti állásfoglalásáról, csatlakozásra és közbenjárásra kéri fel, hogy a sérelmes rendeletet mielőbb visszavonassák.”⁹²

⁸⁸ Országszerte tárgyalják a „Szeged” betiltását. = Hétfői Rendkívüli Újság, 1925. ápr. 6. 1.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

A tiltakozás ezt követően is tovább tartott. A *Szegedi Új Nemzedék* április 7-én ugyan több cikkben is uszított a *Szeged* ellen, több más lap azonban a *Szeged* mellett állt ki. Április 7-én a *Világ* tudósítást közölt az addigi fejleményekről, *Felháborodás fogadta a Szeged betiltását* címmel. Április 8-án a *Pesti Napló* a szegedi nyomdászok tiltakozó közgyűléséről tudósította olvasóit. Ugyanaznap a *Világ* ismét visszatért az ügyre s hírt adott a szegedi munkásság tiltakozásáról, valamint a Magyarországi Újságírók Egyesülete tiltakozásáról is. Április 9-én a *Népszava* a nyomdászszervezet tiltakozásáról, a *Világ* pedig az „ellenzéki blokk és a nyomdászszakszervezet tiltakozásáról” írt. Április 10-én ugyancsak a *Világ* számolt be arról is, hogy a *Szeged* betiltása miatt immár az erdélyi újságírók is protestáltak. Április 12-én ismét a *Népszava* tájékoztatta olvasóit a tiltakozó megmozdulásokról, szintén kiemelve „az elszakított országrészek sajtójának” véleményét. A *Világ* pedig, némi csalódottsággal, azt mondta el (nyilvánvaló célzattal), hogy: „még mindig nem vonták vissza a Szeged betiltását.”

A tiltakozás érdemi része persze — bár a *Szegedet* támogató hírlapi küzdelem tovább folytatódott — nem a sajtóban zajlott. A *Szeged* vezetői maguk is akcióba léptek. A részvénytársaság igazgatósága utóbb, visszatekintő jelentésében erről így számolt be:

„Nyomban a betiltó rendelet kézhezvétele után akcióba léptünk, hogy a rendelkezés mielőbb visszavonassék és engedélyt kapjunk az újból való megjelenésre. Ebben a munkában Pásztor Józsefnek fáradságot és költséget nem kímélve segítettek Ottovay Károly úr, igazgatóságunk elnöke és Wimmer Fülöp úr, lapbizottságunk elnöke. Négy ízben jártunk Ángyán Béla sajtófőnöknél, de fáradozásunk eredménye csak akkor mutatkozott, amikor hatékony fellépésre sikerült rávenni a Magyarországi Újságírók Egyesületét, amelynek egy tisztagú küldöttsége tisztelegget úgy a sajtófőnöknél, mint a belügy-miniszternél és a miniszterelnöknél. Végre május 14-én leérkezett hozzánk a miniszterelnök 4578/M.E. számú rendelete, amely engedélyt adott arra, hogy Délmagyarország címen újból megjelenhessünk. A Délmagyarország első száma május 17-én jelent meg.”⁹³

E jelentés, természetéből adódóan, némileg leegyszerűsíti a folyamatot; az újraindulás nem ment ilyen könnyen. A *Szegedi Új Nemzedék* már május 3-án arról cikkezett, hogy a „Szeged rövidesen meg akar indulni” — s bizonyos, hogy e híre nem volt alap nélküli. De az egyszerű újraindulás mégsem következett be. Bár a kormányzat végül csakugyan engedett merevségéből, a lap csak kompromisszum árán jelenhetett meg: a *Szeged* nevet föl kellett adniuk. Így az eseményekre gyorsan reagáló, már a miniszterelnök rendeletének kiadása előtt is tájékozott *Világ* május 14-én kénytelen volt megírni: „Délmagyarország címmel jelenik meg újból a Szeged.” Ma már egyértelmű: a konszolidáció ekkor már, letagadhatatlanul kifejlődőben volt ugyan, de ezt a folyamatot Bethlen István erősen kézbe tartotta, s egyebek mellett a nyilvánosság struktúráját is úgy alakította, ahogy kormányzati tervei megkövetelték. S a *Szegednek Délmagyarországgá* való átkeresztelése tulajdonképpen már főpróba volt a *Világ* betiltásához, majd *Magyar Hírlap*ként való újraindításához.

⁹³ A Délmagyarország Rt. igazgatóságának beszámolója az 1926. ápr. 7-i közgyűlésen. Cégbírószági iratok

7. Summa

A *Délmagyarország* névhez való visszatérés — Pásztor József szubjektív szempontjaitól függetlenül — szerencsés választás volt. Egy jelentékeny baloldali lap végül is így válhatott szerves hagyománnyá, az újrainduló s máig élő lap így integrálhatta magába előzményeit, így tehetette alkalmi epizóddá a *Szeged* első, nem igazán „szerencsés” időszakát. Sőt, e váltás végső soron olyan jól sikerült, hogy a kényszerből fölvetett név lett az általánosan ismert és megbecsült — a *Szeged* csak néhány kutató figyelmének körében él ma.

Ez méltánytalan fintora a sajtótörténetnek. Nem a *Délmagyarország*, hanem a Frank József szerkesztette *Szeged* alakította ki ugyanis azt az irányultságot, amely a *Délmagyarországot* az 1925-ös újraindulás után méltán tette jelentős lappá, s amelyet a régi-új néven megjelenő lapnak már csak lemásolnia, folytatnia kellett.

LENGYEL ANDRÁS

L'histoire du journal Szeged (1920—1925). I—II.

Le journal *Délmagyarország* (la Hongrie du Sud), journal de la plus longue durée de la ville Szeged (fondé en 1910) parut entre 1920 et 1925 sous le titre *Szeged*; l'étude analyse cette période du journal. La découverte de cette période moins connue de l'un des journaux de province les plus importants de la Hongrie se motive par le fait que, à proprement parler, ce n'est pas le *Délmagyarország*, mais le journal *Szeged*, rédigée par József Frank, qui créa ce caractère de journal et cette tendance qui, après son renouvellement rendront *Délmagyarország* à juste titre un journal important. L'étude qui se divise en deux parties, s'occupe à fond de l'histoire du début et de la première période du journal, de l'influence du journal libéral *Világ*, de la réorganisation du journal *Szeged*, du rôle de József Frank et du rapport du journal avec les écrivains. Elle analyse les problèmes de la structure et de la tendance du journal, elle publie des données sur le nombre des exemplaires et des lecteurs, et traite à fond l'histoire de l'interdiction de *Szeged*.

KÖZLEMÉNYEK

Mikor jelent meg a »Laubáni Biblia«? Már a 13. században város volt az alsó-sziléziai Lauban (a mai lengyel Lubán). Régi gimnáziumának épülete 1591-ben, a városházáé 1541-ben készült el. Lakói nagyobb részben Luther követői voltak, így a hazai evangélikusok is természetesen találhattak kapcsolatot a magyarázatos Újszövetség kinyomtatására a 18. században, mikor ez itthon egyházpolitikailag megvalósíthatatlannak látszott.¹

A magyarázatos fordítás három neves szerzője nem nevezte meg magát. Szenicei Bárány György (1682—1757)², Sartorius Szabó János (1695—1756)³ és Szenicei Bárány János (1716—1758)⁴ végezte el a szerkesztést, sajtó alá rendezést, szervezést, és írta az előszót is — szintén névtelenül.

Azt jelenthetné a címlapon olvasható nyomtatási év, 1754, hogy a püspök atya vezetésével elkészült kötet még élete utolsó éveiben megörvendeztette a jeles pietista lelkész kör legnevesebb tagját. Ez a magától értetődő adat azonban a kötet önbizonyosága szerint megérett a helyesbítésre.

„*Strachowsky filius sculpsit Vratislaviae, 1758*” — olvassuk a rézmetszetes díszcímlapon, és ugyanígy az Apostolok Cselekedetei mellé csatolt térképen; s úgy látszik, a szakirodalom nem méltatta ezt a tényít figyelemre az elmúlt két évszázad folyamán.⁵

¹ A Komáromi Csipkés György fordításának kinyomtatása, majd itthoni sorsa eléggé szemlélteti a Türelmi rendelet előtti időben a hazai protestantizmus lehetőségeit. Debrecenben ugyan nyomtattak Újszövetséget a század közepétől, a teljes magyar Bibliát viszont változatlanul németalföldi és svájci protestáns kapcsolatok segítségével lehetett nyomtatniuk és forgalmazniuk. E mellett az anticalvinista irányzat hatása is gyanítható ama törekvés mögött, hogy külföldön nyomtatott, a reformátusoktól független, teljes Biblia készüljön a hazai Luther-követők használatára, ennek jegyében igyekezett már Torkos András is, noha a jeles tanultságú pásztor számára egykori tanulmányai színhelyén, az affiliatio jeleként nyomtatott kötet magától értetődött. A Carolina Resolutio után még inkább fölerősödött cenzúra árnyékában mindezek a kérdések létfontosságúak voltak a hazai protestantizmus számára; de még a hitvalló munkák hamis impresszummal megjelentetett kiadásainak teljes áttekintésével sem rendelkezünk. Még inkább késik a bibliafordítás új kutatási adatokkal frissített, valóban mai szempontú és teljességre törekvő áttekintése.

² Mindmáig egyetlen alapos feldolgozásunk van, SCHMIDT János: *Szenicei Bárány György, a nagy pietista élete és munkássága*. . . [Paks] 1940; ezen túl csak a kétszázados megemlékezést regisztrálhatjuk (Lelkipásztor 1957. 234—237); ld. még SZINNYEI I. 547—548 és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, Bp. 1977. 48.

³ SZINNYEI XII. 233—235, ThSz 1940. 570—574 és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, Bp. 1977. 525—526 — egyéb részletek Schmidt előbb említett munkájában.

⁴ SZINNYEI I. 552 — valamint az előző két jegyzetben megnevezett korábbi irodalom.

⁵ Az eddig látott példányok között, ha címükük ép volt, s nem hiányzott a térkép, nem sikerült tipográfiai vagy más eltérést észrevennem. Használtam (több magángyűjteményben őrzött példány mellett) az OSZK 820.623 (korábban *Bibl 788j*) jelzetű, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, Sz 275 (Erdős Károly példánya) és Sz 1437 jelzetű példányait.

A cseh származású Bartolomeaus Strachovszky Boroszlóban volt rézmetsző.⁶ Okkal vélhetjük úgy, hogy a nyomtatás előrehaladtával kapta a megbízást, hogy készítse el a befejezéshez közeledő nyomtatás elé a címlapot és a szemléltető térképet. Találunk erre az előszóban is némi utalást.⁷

Mindebből a nyomtatási év helyesbítése következik. Elkezdődött a nyomtatás valóban még 1754-ben, de a munkálatok akadozva haladtak. Már csak a triász legfiatalabb tagja érte meg a befejezést. Szintén püspöki tisztséget viselt az atyai örökségben Szenicei Bárány János, aki két évvel korábban eltemette Szabó (Sartorius) Jánost, mikor az ő életének végén elkészült, talán forgalomba is került a kötet.

Elképzelhető ugyan az is, hogy voltak olyan példányok, amelyeket térkép és rézmetszetes címlap nélkül forgalmaztak. Azaz, a voltaképpeni megjelenés előtt jó egy esztendővel. S ha ezt valakinek sikerül egykorú adatok és ép példányok által igazolnia, akkor legalább specimennek tekinthető, vagy valóban variáns kiadás is helyet kaphat a bibliográfiai számontartásban, valamint az értékelő szakirodalomban.

Addig azonban, míg a kiadásváltozat megléte nem igazolható, el kell fogadnunk, hogy a megjelenés nem lehet korábbi a rézmetszetes térképlap és címlap elkészülténél. A »Laubáni Biblia« tehát 1758-ban jelent meg. Impresszuma: Laubán 1754 [1758], N. Schill ny.

FEKETE CSABA

Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz. Péteri Takáts József (1767—1821) után mindössze két nyomtatott mű maradt az utókorra¹, a teljes életmű azonban rejtve marad, minthogy fiának, a történetíró Takáts Sándornak a halála után az apa gazdag kéziratok irói hagyatéka, egyes kevés kivételektől eltekintve, elkallódik. Éppen száz éves az a kisebb monográfia is, amelyben Takáts Sándor megpróbálja apjának irói pályafutását felvázolni.² Ebből tudjuk, hogy Péteri Takáts József gróf Festetich László nevelőjeként 1798-ban kockázatos vállalkozása kezd: *Magyar Minerva* cím alatt akarja kiadni a magyar írók értékes kiadatlan kézirateit. Kezdetben a grófi család anyagi támogatását is élvezve, levélben fordul a kortárs magyar írókhoz és kiadható kéziratokat kér. A felkérésre — fia vallomása szerint — 102 levél érkezik, s e levelek is csaknem kivétel nélkül elvesztek. A Péteri Takáts József által írott levelek egy részének több szerencse jutott osztályrészül, s így az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasághoz, Aranka Györgyhöz írott levelekből 5 maradt meg, ezek közül egyet Csúry Bálint adott ki.³

A Péteri Takáts-Aranka levelezés nem véletlenül jött létre: Erdélyben Aranka szorgalmazta a könyvkiadást, Bécsben és Pesten Péteri Takáts. A *Magyar Minerva* vállalkozásának sikere nem lett tartós, mint ahogy a grófi pártfogás sem: miután Péteri Takáts József lemond a nevelői pályáról, elmarad az évi 1000 forintos főúri támogatás. Az első kötetek mérsékelt anyagi sikere viszont nem tette lehetővé a vállalkozás tartós folytatását. Aranka Erdélyben kiadja a Társaság első darabját, és csaknem készen áll megszerkesztve a második kötet is. Létre is jött a kezdeti megegyezés a két különböző vállalkozás között: Erdélyből olyan kéziratokat vártak, amelyek „átettek” a session (azaz a társaság megvitatta az ülésein) és alkalmasak a kiadásra, Péteri Takáts József pedig verseket küldött és egy értekező, úttörő hangvételű írást *A hazai utazásról*. Ez utóbbi eséllyel pályázott volna az erdélyi megjelenésre, ha Aranka 1798 közepén nem vonul vissza a társaság irányításától, s ha sikerül végül is megoldani a folyamatos könyvkiadást. Sajnos a társaság megszerkesztett második kötete is kéziratban maradt.

Hányatott sors jutott osztályrészül az Erdélybe került Péteri Takáts kéziratoknak is. *A hazai utazásról* című írás a kolozsvári római katolikus főgimnázium Aranka-gyűjteményébe került (jelzet

⁶ U. THIEME—F. BECKER: *Allgemeines Lexikon der Bildender Künstler*. Leipzig 1938, XXXII. 151. (Strachowszky magyar kapcsolataira nem rendelkezem adatokkal).

⁷ „... a' magyarázatok a' két első Evagyélistákra ritkábban estenek. Mert mikor azokban fáradoztunk; nem-is gondoltuk, hogy ennyire fakadjunk, és a' könyv-nyomtató a' munkát siettette-is. Az után pedig, hogy a' nyomtatás meg-tsökkent, és azon kívül-is más dolgok adták elől magokat, több időnk lévén, a' két utolsó Evagyélistákat, és az Apostoli tselekedeteket még egyszer által olvastuk, és sok helyekhez bővebb magyarázatot ragasztottunk... Végtere a' nyomtatás mind tsak késedelmesebben folyván, az Apostoli levelekre sokkal több fejtő jegyzeteket rakhatánk...” (b_{2b} - b_{3a} levél)

¹ *Költeményes Munkái*. Béts. 1796. — *Erköltsi Oktatások* melyeket Tolnai gr. Festetich László kedves tanítványának szívére kötött Péteri Takáts Josef. (1799.)

² TAKÁTS Sándor: *Péteri Takáts József*. Bp. 1890. 165. l.

³ CSÚRY Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek*. ItK 1935. 52—54. (Béts, 1798. november 2.)

nélkül) — s innen próbálta közölni Jancsó Elemér a *Pásztortűz* 1944-es évfolyamában.⁴ A folyóirat második — február 15-i — számában jelent meg az első rész „Befejező rész a következő számban” megjegyzéssel, de a háborús események miatt a második számot nem követi újabb, így nyomtatásban torzó maradt ez az írás. Az általunk ismert öt Péteri Takáts levélből 3 (az 1798. április 17-i, 1800. január 14-i és június 18-i) az Endes Családi levéltárba került, s ez a gyűjtemény az Országos Levéltárban elpusztult, szerencsére Erdélyben másolatban fennmaradtak. A Csűry által közölt levél (1798. november 2.) és az 1799. április 29-i levél az Erdélyi Múzeum családi levéltárában volt található. S az utalásokból tudjuk, hogy eredetileg ez a levelezés több darabból állt.

Az itt közlésre kerülő 4 levél a már megjelent ötödikkkel bevilágítanak a XVIII. század utolsó éveinek könyvkiadási törekvéseibe. Nem Arankán és nem Péteri Takáts Józsefen múltott, hogy mindkét helyen a könyvkiadási vállalkozás csak szerény eredménnyel járt.

Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz

I.

Méltóságos Ur,
Nagy érdemű Hazafi, drága Barátom Uram!

Sokkal tsekélyebb volt a Nyelv Mivelő Társaságnak bé mutatott áldozatunk, hogy sem azért méltóknak ítélnetünk magunkat azon betses köszönő levelekre, melyekkel a Társaság méltóztatott bennünket megtisztelni. Tudom, tsak hazafiai szivből fakadó szándékunkat vette kegyes tekintetbe, melynek egyenes buzgóságában, ígérjük, nem leszen soha tsorbulás.

Részemről különösen — hálaadó köszönettel veszem azon Betsületet, melyet reám ruházott a Társaság, munkás Társai közé méltóztatván fogadni személyemet. A mennyire tsekély erőm s rendes tisztet engedik, szivesen elkívánok jární azon édes kötelességben, melyet magával hoz a nagyra betsültt meghívás. Ez uttal mindnyárt megküldöm a hazai Utazásról kikért gondolatimat. Örvendeni fogok, ha helyben hagyást fognak érdemelhetni. A többi tzikkelre mind terhes hivatalom mind tartós betegeskedésem miatt kéntelen vagyok másszorra hagyni az értekeződést.

A mi azon Igyekzeteket illeti, mely szerint Méltóságos Grófom a Magyar Literaturát elő-segélenni szándékozik, mást nem írhatok, mint hogy esztendőnként ezer forint bizonyos fundusunk vagyon, melyből némely jobb munkát folyvást kifognak nyomtathatni, a Szerzőnek némi-némű hasznával. Az egész Planum a harmadik kötetben meg fog talántán jelenni. Addig tanátsosnak tartjuk a halgatást. Azon munkákra nézve, melyek a Nyelv Mivelő Társasághoz küldettettek a kiadás végett, ezeket írta a napokban M(éltóságos) Grófom: „Ha olyan munkát íté a Társaság méltónak a kinyomtatásra, mely a Társaság Sessiojában előfordult, tehát, ha mi nálunk leszsz annyi költség, igen is ki fog nyomtattatni, olyan megjegyzéssel: hogy, ha a munka eredeti, egy fele haszon rész, a költségnek leszámllásával, ha pedig fordítás, egy harmad rész adatik jutalmul; ugy hogy azon adománynak fele a Szerzőjé vagy Authoré, fele pedig az Erdélyi Nyelv Mivelő Társaságé légyen. De ha tsak maga az Author különösen [privative] kívánnya munkájának kinyomtatását, a nélkül hogy a Társaság ajánllyá, akkor az October hónapban esztendőnként tartandó Revisiotol fog függni, vallyon jöhet e reája a sor a könyvek kiadásiban.

Méltóságos Gróf Teleki Domokos⁵ Urat alázatosan tiszteljük. Nagyságodnak is mély tisztelétét üzeni az ifjú Grófom; én magamat tapasztaltt szivességébe ajánlván, és uri tudósítást várván, szünet nélkül vagyok.
Nagyságodnak

alázatos Szolgája
Takáts József

Bétsben, April 17^{dikén} 1798.

⁴ *Pásztortűz* 1944. 81—86. 1.

⁵ Teleki Domokos (1773—1798), a társaság tagja.

Aranka írása:

1. Juny. Válasz-küszönet, köszöntés az Urfihoz
2. Vette a Társ(aság) az *Utazást* és Moháts mezei verseket
3. Mohácsban mit teszen az *Arány, harsány -áddás?*
4. Mi az oka hogy a *Mercurius* nem küldi a Foglalatot?
5. A gondolt fortély leírása. Takáts.

2.

Bétsben, apr. 29^{dikén} 1799.

Méltóságos Ur,

Drága Jóakaró Uram!

Magam is sokallom, hogy Nagyságodnak februárius 8^{dikén} irott Uri levelére olly igen elkésett a válasz. Fájdalommal mondom, hogy Nagyságodnak ismeretes buzgóságu hazafi szivét akartam megkimélni — azért nem irtam. De már kifakasztom; mivel eltűnik minden reménységem, hogy bátor eleget iparkodtam, jobbra váltoozanak a szomoru környüállások. Ugy tetszik mintha átok fekünnék a leg szebb igyekezeteken Hazánkban. Alig kezd a jó remény tsilámlani: mindgyárt megint komor fellegek boritytyák-el a tiszta eget. — Ime Minervánk — is közelitt a sirhoz! Midőn én tehetségem szerint dolgozom gyarapodásán, egyszersmind olly értelmü levelet veszek Keszthelyről, hogy Metzenásunk Lipszky Hadnagy M[agyar] Országi Mappáira 2000 forintot szánván, nem segítheti a M[agyar] Minerva folytatását. Szörnyü tsapás volt ez az én jó szándékomnak; annyival-is inkább, hogy én általam estek-meg az igéreték néhány munkás Férjfiaknak írásaik kinyomtatása iránt. Melly hirtelen, melly tsufos változások ezek! Oda néki: Én ugyan még minden erőmet megvetem, hogy fordulást tegyek a rossz dolgon; nem kiméllem a szép, a nyomos kérést: de ha ez nem használna-is, mégsem hagyom olly hamar ki halni a Minervát. Reá szánom időmet, fáradságomat, tsekély mindenemet a mig tsak gyözöm. Ha kevesebbet is, de tsak fog esztendőnként valamit látni édes Hazám Bétsben kívánván tölteni életem napjait, hogy Pártfogókat szerezhessek a jámbor és hasznos Igyekezetnek. Lehetetlen, hogy az ollyan munkálódásnak ellenségi támadgyanak, a mellyhez, igérem, soha még tsak a gyanu sem fog férhetni. A mi a Második Kötetből bé jövend, nékem méltóztatott ajándékozni, a Méltóságos Gróf. Ezt én a III.^{dik} kötet, Virág Benedek felséges költeményeinek kiadására forditom; és igy teszük a többi részekkel-is. Melly könnyü dolog volna minden akadályokon győzedelmeskedni, ha a könyvbéli kereskedés jobb lábón állana Hazánkban. Mind tiszta, de szomoru igasság, a mit ezen tárgyról méltóztatott utolsó levelében irni Nagyságod. Vajha foganatos eszköz volna a fogyatkozás megjavittására a könyvárosokkal való szövetség! De tapasztalásból szöllok, igy sem orvosolhattyük meg a nyavalyát. Ezen zsukori emberek sokkal drágábban árulják a könyveket, hogy sem keleték lehetne; vagy ha van, részint megtralódik s igy elkedvetlenedik az olvasó fél; részint nem adnak annak idejében számot, fel nem küldik a bévett pénzt, epesztő bizonytalanságban hagygyák, számtalan leveleire-is, a kiadót. Weber, Pozsonyi könyvnyomtatónak, még tavalyiban 50 exemplarokat küldöttem Ányosból az eladás végett, és még tsak két hét előtt tudhattam meg gyakori értekezéseim utánn tőle, hogy tsak egyetlenegy sem adott-el belőle. Még eddig tsak jó Barátim segítségével kelt-el Minervából, a mi elkelt.-Reménylem, hogy a Gr[óf] Teleki Domokoshoz küldött 100 Nyomtatványokból-is megtér nem sokára valamelyes.

Azt tudom, hogy 25 exemplár T[ekintetes] Benke⁶ tudós Professor Urnál tevődtek-le belőlek N[agy]enyeden; a ki-is hazafüi buzgóságához képest igérte továbbra-is kész szolgáltyát. Nem kétlem, hogy T. Antal⁷ érdemes Professor Ur sem fogja tiltani szives fáradságát a litteratura virágzása kedvéért. Kérem alázatosan Nagyságodat, méltóztatassék ezen drága Urat tisztelni nevemben ismeretlen létemre-is. Ha

⁶ Benke Mihály (1757—1817), a bölcelet tanára a nagyenyedi kollégiumban.

⁷ Antal János (1767—1854), a történelem és a filológia tanára a marosvásárhelyi református kollégiumban.

valamiben viszontagolhatom szévéességét, én-is édes-örömet megteszem részemről. A 2^{dik} kötetből-is bátorkodtam 24 exemplarokat utasítani hozzája. Valamint ebből ugy az első részből-is méltóztassék számára vagy exemplart, vagy ha tetszik, pénzt-is megtartani. Tsak arra bátorkodom kérni, hogy ne terheltesék tudósítani az elkeltt könyvek számáról, és a bevett pénz által küldhetése módgyáról; hogy tudgyam magamat mihez tartani.

A Méltóságos Gróf Festetits még nem nyilatkozta-tta ki parantsolatlyt az Erdélyi Nyelv-Mívelő Társaságnak küldendő tsinyosabb exemplár iránt. Én tehát ez uttal tsak Nagyságodnak kedveskedem munkámmal. Szerentsésnek állittanám magamat, ha megérdemelhetném vele Nagyságod helyben hagyását. Hát a Társaság Munkájának 2^{dik} Darabja elhagya-e már a sajtót? Igen óhajtvá várom. Mint folynak a dolgok? Talán ott-is dér érte az igyekezetet. -Az ifju Grófom tiszteletét izeni; én a legigazabb tisztelettel szünet nélkül vagyok Nagyságodnak

alázatos Szolgája
Takáts József

Aranka kéziratoss jegyzése:

Válaszoltám rá Jul.

3.

Méltóságos Ur!
Drága Jóakaró Uram!

Azon reménytelen viszontagság, melly egészen felbontotta életemnek rendgyét, s néhány hónapoktól fogva örökös utazóvá tett, okozta azt is, hogy elkezdett levelezéseink ösvényne lassanként bégyöpösödik. Már most Pesti lakos lévén (legalább egy időre) éppen midőn azon gondolatokat forgatnám elmémbe, hogy felkeresem levelem által Nagyságodat; Szerentsém esett Mélt[óságos] Báró Jósika⁸ Urral ösze jönni; a ki szivesen ajánlotta irásom kézhez-adását, melly hogy a legjobb egészségben talállya Nagyságodat, szivemből kívánom. Én most a Magyar Törvényekben való bővebb gyakorlás végett a mult hónapban felesküdtém Juratusnak; s József nap táján meg akarom a Censurát állani. Ezen Utat szabták eléjben szives Jóakaróim boldogabb jövendőmre nézve. A melly azonban nem sokat faggat; mert hála a Gondviselésnek, nagy szükségétől nints mit tartanom: sokat pedig soha nem kerestem. Ha Hazámnak tsekély tehetségemmel szolgálhatok, szivemben hordozom a Mennyországot.

Nagyságod utolsó már régi levelében igen is kegyes ítéletét nyilatkozta ki a Minerva 2^{dik} kötettyéről. Ha használna serdülő Ifjainknak, legfőbb nyereségemnek tartanám. Nagyon sajnálom, hogy mostani bokros foglalatosságim nem engednek annyi időt, hogy a nevelés módgyáról elkezdett munkámat folytathatnám. Igen szeretnék valami bizonyost tudni, mi karban vagynak a Minerva 1^{so} s 2^{dik} kötettyéből M[áros] Vásárhelyre küldött exemplarok. Valóban nem tsuda, ha minden jó igyekezet fennakad Hazánkban; nints igazán öszvetartó iparkodás közöttünk; egy két váll pedig nem győzi a terhet. A harmadik kötet is elhagya már két három nap mulva a sajtót. Virág Benedek felségs munkáját foglallya magában. Kár, hogy nem terjedt többre; s hogy ezen jó alkalmatossággal még nem szolgálhatok belőle. Vajha tudnám, ha T. Antal Professor Urnak nints-e terhére az exemplarok eladogatása. Értetődik, hogy minden részből tartson meg a maga számára példát, s vonnya ki a bėjött pénzből, mi talán mellékes költségei lettek volna a könyvek miatt. A többbit, ha biztos alkalmatossággal kezemhez küldené, nagyon lekötelezne mind engem, mind a Hazát; mert tsak így szolgálhatunk néki uj munkákkal.

Ajánlom magamat Nagyságodnak tapasztalt uri szivességébe, s ha lehetséges, méltóztassék az Erdélyi Tudós Társaság miben-létéről tudósítani. Hallom, hogy valamely estheticai Gyűjteménynek kellene

⁸ „Báro Josika Ur” = feltehetőleg br. Jósika Antalról van szó, aki ezidőben Kolozs megye főispánja volt. (+ 1803).

Erdélyben kijönni; a mellyhez Schédius Lajos képe már tisztán ki is metsződött Bétsben. Vagyok a legmélyebb igaz tisztelettel Nagyságodnak

alázatos Szolgája
Takáts József

Pesten, Jan. 14^{dikén} 1800.

A Ketskeméti Utszában nr. 408.

A borítékon: A Monsieur

Monsieur George d' Aranka, Assesor de la
Table Royal de Transylvannie

Maros Vásárhely

Aranka írása:

Takáts Pest 14 Jan. 1800. Vettem 15 Febr.

4.

Méltóságos Ur

Nagy Érdemü Tudós Hazafi!

A millyen sziv-szakadva vártam Nagyságodnak drága levelét, oly édes öröömre vált annak elérkezése. Abból volt szerentsém megtudni, hogy Virág Benedeknek munkáji fogvatkozás nélkül elértek M[aros] Vásárhelyre. Az azokról hozott böltés és igaz itéletet közlöttem a szerzővel. Él lehet gondolni, hogy ő annyival nagyobb gyönyörüséget érzett belöle, mennél értelmesebb Férjfiutól származott az; és mennyivel kevesebben találtnak a Magyar olvasók közzül, a kik a jó és Szépnek Biráji lehetnek. De azért tsak ugyan iparkodni kell az értelmesebb Hazafinak. Ha az előtt nem, a következő nyom fogja megbetsülni s áldani a nemes igyekezetét. Virág Ur alázatosan tiszteli Nagyságodat. Ő a Sz[ent] Pál szerzetese vala; és Székes-Fejérvárott sokáig tanította az Ifjuságot. Most Budán lakik, és 400 fl (forint) pensióból él s dolgozik. Ajánlja mind magát, mind munkáját Nagyságod további kegyességébe.

Igen helyben-hagyom én is azon módot, a melly szerint Nagyságod a maga munkáit szándékozik közzélni a Hazával. Az egyes könyv így legkönnyebben láthat világot; kivált ha a szerző semmi jutalmát nem kívánja költséggel járó fáradozásának. De a folyó munkák, a millyen a M[agyar] Minerva, nem boldogulhatnak illyen képpen. A Nyomatató, ha tsak igen nagy nyereséget nem reménylhet, hozzá sem fog a kiadáshoz; a nagyobb nyereségre pedig az Olvasó fél tsekély száma miatt nem tarthat számot. Ez az oka, hogy a periodicus Irásaink idő előtt mind ki haltak. De még a könyvárosokra sem bizhattya egészen magát a Kiadó; mert ezen telhetetlen zsugorik a sulyos pro cento mellett is igen felverik, az Író Szándéka ellen, a könyveket; és így vagy a vevők tsalódnak meg, és ez által kevesednek; vagy szinte a nyakán száradnak a kiadónak, és utólyán a molyok eledele leszsz a fáradság gyümölcse. Igaz, hogy sok bajba s költségbe kerül a szélyyel küldés, s az öszve-dolgozó hiv Társak szerzése; de mire nem vész a buzgó hazai szeretet; a melly nem nyereséget, nem saját hanem köz-hasznot keres. Egyedül úgy kívánja a dolgot kormányozni, hogy a két s but ne vallyon. Ez az én tzélom is a M[agyar] Minerva folytatásában. Mondhatom, ha még tsak két három ollyan hiv munkás Társaim volnának, a millyenekre már akadtam régi ismerőseim között, a kik a köz-jóért nem tiltják szivem fáradságokat; könnyen el lehetnék a könyvárosok álnok segedelme nélkül. Minapi levelemnek azon tzikkellyére, mellyben a Nyelv Mívelő Társaság mibenlétéről bátorkodtam Nagyságodnál tudakolódni, nem találtam semmi feleletet. Tehát valóban megszűnt már ezen jámbor és szép előmenetet ígérő Igyekezet is? Nagy veszteség. Ha hogy az Utazásról írott tsekély értekezésemnek nints reménysége, hogy azon Gyűjteményben világot láthasson: kérem Nagyságodat, méltóztassék azt Otsovszki^o jó Barátom Uram által vissza küldeni; minthogy

^o Otsovszki (= Ocsovszky) Pál, a Teleki Sámuel családjánál nevelő, gyakran utazott Bécsből Maros-vásárhelyre, tagja volt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak.

nálam még darabjaiban sintsen meg. Ürességem esvén, jobban kidolgoznám azon hasznos tárgyat s idővel kiadnám a Minervában. Ajánlom magamat Nagyságodnak tapasztalt legbetesebb szívességébe, és igaz szívbeli tisztelettel szünet nélkül vagyok
a Méltóságos Urnak

Pesten, Jun. 18^{dikán} 1800.

A ketskeméti Utszában a 408^{dik} szám alatt.

alázatos Szolgája
Takáts József

ENYEDI SÁNDOR

Egy Jókai kézirat-töredék a Bibliotheca Bodmerianában. Magyarországon a külföldi hungarica-kutatás, „hungarica-kéziratok feltárása és számbavétele” még talán soha olyan komoly rangot nem ért el kuturális közéletünkben, mint napjainkban. Jelen sorok írója nincs abban a helyzetben, hogy szervezetten is részt vehetne ilyenfajta munkában.

Igy annál nagyobb örömet jelentett, hogy egészen más irányú kutató munka végzése kapcsán a véletlen szerencse segítségével külföldön a magyar irodalom nagyjaitól származó autográf kéziratokra bukkantam, olyanokra, amelyeknek jelenlegi lelőhelye itthon „ismeretlen”. Az egyik Ady egy verskézírata (erről ld. *Élet és Irodalom*, XXXIII. évf. 21. sz. 1989. május 26.), a másik Jókaitól származó két kéziratoldal. Irodalmunk e két kiemelkedő személyiségének nevére a Cologny-Genève-beli Fondation Martin Bodmer kézirat-katalógusának tanulmányozása során találtam rá.

Egy Jókai regény kézirat-töredékének azonosítása — hacsak véletlenül nem a legismertebbek valamelyikéből származik, s ráadásul annak is nem valamelyik ismertebb szöveghelye — annak számára, aki történetesen nem Jókai-kutató, nem feltétlenül egyszerű feladat. A svájci Bibliotheca Bodmerianában a szöveg — érthetően — azonosítatlan (s a helyszínen emlékeztetőből magam sem tudtam a szöveghelyet meghatározni).

Az azonosítást — minthogy a kézirat fénymásolatát magammal hoztam — itthon már könnyűszerrel elvégeztem: a *Szeretve mind a verpadig* című regényből találtam meg Genfben két oldalnyi szövegrészt, s hívom fel rá ezúton a magyar irodalomtörténeti, s egyben a hungarica-dokumentáció figyelmét is.

Teszem ezt annál is inkább, s annál is nagyobb örömmel, minthogy a Jókai kritikai kiadás (Akadémiai K., 1965.) az alábbiakkal kezdi e regény kommentárjában a Kiadások, fordítások c. fejezetét (ld. 359. l.): „Az eddigi kutatások szerint a regénynek csak egy lapnyi kéziratáról tudunk, mely a Petőfi Irodalmi Múzeum birtokában van. A töredék az első fejezetből való és a ... mondatig tartalmazza a regény szövegét. A regény kézírata 1925-ben még hiánytalanul megvolt. ...”

Természetesen egy többszáz oldalas regény kéziratának meglévő egy lapjához fellelni még újabb két oldalnyi töredéket, nem igazán megrendítően nagy irodalomtörténeti esemény. Mégis, már az első összehasonlítás is a most megtalált kéziratoldalak és a különböző kiadások között — még ha nem egy kifejezetten Jókai specialista tárgyismeretén alapul is — lehetőséget nyújt egy-két csekély filológiai észrevételre.

A szóbanforgó két oldal a regény XX., Az Isten békéje című fejezetének legeleje; utolsó mondata: „Én csak jótállok a magam leányáról, de hát kegyelmedről ki kezeskedik, hogy nem lett pápistává?!” A * jelölés Jókai saját, e kifejezéshez kapcsolódó, lábjegyzetben közölt magyarázatára utal, amellyel a második kéziratoldal zárul.

A fent említett JKK e két oldalnyi szövegből — eltekintve a modern helyesírás használatától, amelyet külön-külön egyedi megjelölés nélkül természetesen következetesen alkalmaz — apparátusában csak egy szövegváltozatot említ, mégpedig a NK-hoz (Jókai Mór összes művei. 67—68. köt. 1897.) képest.

E szövegeeltérés a JKK-ban a 217. 1. 2. sorában a „De hát kitől tudta ezt meg?” mondatban a „tudta” forma választása a NK-ban szereplő „tudtat” változattal szemben, amelyet a JKK apparátusa egyszerűen sajtóhibának minősít. A JKK igei-forma választása nem illik bele a kontextusba: e szövegrészben ugyanis a hosszú kényszerű távollét után egymás társaságát újra élvezhető Ocskay László és hitvese beszélget egymással, véges-végig kizárólag *tegez*ő formában, a helyes szövegkorrekció tehát a JKK szövegében „tudtat” forma lett volna a NK „sajtóhibáját” javítandó. Mint ahogyan a most kézbe került eredeti kéziratban is természetesen minden kétséget kizáróan „tudtat” forma

szerepel. Így ennek birtokában és ismeretében a JKK keretében a mű esetleges következő kiadásába a szövegű formát volna indokolt átvinni a kéziratból. S akkor már csak másodrendű kérdés annak latolgatása az apparátusban, hogy a NK „*tudtat*” változata sajtóiba-e, vagy már az eredeti, első nyomtatott kiadásban is így szerepel — mint hibás olvasat. (Ez egyébként megállapítható a *Hon* című napilap 1881. december 4-i 333. számának reggeli kiadásából, amely lapban — mint a JKK is leírja — e mű először folytatásokban megjelent.)

A kézirat tanulmányozása ennél lényegesen furcsább, értelmetlen szövegrész megfelelő korrigálását is lehetővé teszi. Ez az a bizonyos, a szövegben *-gal jelölt, Jókai-féle saját lábjegyzet, amelynek teljes szövege mind a NK-ban, mind a JKK-ban egymással megegyezően az alábbi: „* Ez a kifejezés abban az időben általános volt. II. Ferdinánd szava volt ez, „ich will euch schon katholisch machen”, s innen maradt ez fenn példabeszédül mind Ausztriában mind Magyarországon: egyértelmű minden megsértéssel, elszerezéssel, balesettel; úgy hogy még a levesbe esett légynek a kázuásával is ezt tették”. Ugyan mit tettek? Ha figyelmesen olvassuk a szöveget, meglehetősen értelmetlenné tűnik a befejezése. Ezzel szemben a kéziratból a kifogástalanul értelmes eredeti szöveget ismerhetjük meg: „... úgy, hogy még a levesbe esett légynek a casusára is ezt használták”.

Tudom, hogy a fenti szerény megfigyelések csupán apróságok, de talán mégsem pusztán mikrofilológiai fontoskodások, hiszen létező Jókai kritikai kiadásunknak műfajánál fogva rendeltetése, hogy az ilyenfajta apróságokra kitérjen. S talán annak, hogy e két kéziratoldal — legalább fénymásolatban — haza került, valamicske jelentősége, éppen a fentiek alapján van

Egyébként maga a kézirat több helyen tartalmaz ceruzával, valamint tintával írt javításokat, módosításokat és betoldásokat, az írás alapján feltehetően Jókaitól. Annak esetleges kiderítése, hogy ezek mikor kerültek a kéziratba, már szorosabban a Jókai kutatásra tartozó filológiai feladat, ha egyáltalán van jelentősége. Bizonyára Jókai munkamódszerének ismeretében rejlik a magyarázat. Mindenesetre ezekkel a korrekciókkal együtt tekinthető a szöveg letisztázottnak, „nyomdakésznek”: az 1897-ben megjelent nemzeti díszkiadás is a javított szövegváltozatot tartalmazza, s természetesen a JKK is.

WIMMER ÉVA

József Attila olvasmányaihoz. Bóka László így emlékezett: „Egyszer Lesznai Anna szép kis antológiáját vette ki kezemből. Gróf Balassát (nem báró Balassit) idézte ki belőle:

Élj örökké drága virág,
S pólusnál fényesebb csillag,
Rozmaring-ág,
Szerelmes láng!”¹

Lesznai Anna a Kedves Olvasóhoz írt előszavában azt írja ugyan, hogy „... kedvenceimet gyűjtöttem össze ebbe a kis kötetbe...”,² de előbb Szántó Judit,³ majd maga Lesznai Anna⁴ arra emlékezett, hogy az összeállítás munkájában részt vett József Attila is. Valószínűnek tarthatjuk, hogy nem a kalsszikusok (Petőfi, Ady stb.) verseinek kiválasztásában segédkezett, hanem a régi magyar irodalom

¹ BÓKA László: *József Attila*. Esszé és vallomás. Bp. 1975. 84.

² LESZNAI Anna: *Virágos szerelem. Magyar szerelmes versek*. Összeállította és színes rajzokkal ellátta — Bp. 1932. — Vö. TASI József: *József Attila könyvtára*. ItK 1976. 393.

³ „Egyszer Lesznai Anna azzal fordult Attilához, hogy egy könyvet szeretne összeállítani, a szerelmi költészet gyöngyeit, és ebben mint munkatársat foglalkoztatná Attilát.” (SZÁNTÓ Judit: *Napló és visszaemlékezés*. S.a.rend. MURÁNYI Gábor. Bp. 1986. 147.)

⁴ „Egy szerelmes antológiát állítottam akkor össze. ... Kértem: »Ha olyan kedves volnál és segítenél nekem szerelmes verseket találni, mert te jobban ösmered az irodalmat, mint én. Te tanultabb irodalmár vagy.« Hozott is egy csomó verset. Segített rendszerezni, másolni.” (VEZÉR Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Bp. 1979. 121.)

szerelmes verseit vitte el Lesznai Annának: négyet Balassi versei közül („Kiben azon könyörög...” Kegyes vidám szemű...; „Hogy Juliára találá...” Ez világ sem kell már nekem...; ”Egy citerás lengyel lányról.” Szít tüzet Zsuzsánna... és „Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról” Idővel paloták), Divinyi Mehmed „Madzsar türki”-jét, hármat Zrínyi idilliumai közül, két verset a Vásárhelyi Daloskönyvből (Ajak vérén termett... Piros hajnalkorban...) Beniczki egyik példabeszédét és gróf Balassa Bálint Bujkász s nyilván van szépséged... kezdetű versét, azt, amelyiknek utolsó szakaszát felolvasta Bókának.

A két Balassa verseit Dézsi kiadásából vette, amely megvolt könyvtárában. 1937-ben, Szárszóra utazásuk előtt József Jolán Németh Andorékra bízta József Attila holmiját: „Felhordták hozzánk a dolgait: két öreg karosszékot, állólámpáját, könyvespolcát és a könyveit. Még a Korong utcai lakásból ismertem őket. Megdöbbenve állapítottam meg, hogy kedves magyar költői, a teljes Balassi, a teljes Csokonai hiányzanak. Elkallódtak, vagy ellopták őket.”⁶

Ez a két kötet József Attila kedvence olvasmánya volt úgyszólván egész életében. Hogy mikor vette meg, nem tudjuk, de szege di egyetemista korában már ismerhette, hiszen a sajtó alá rendező Dézsi Lajos kedves professzora volt, és neki köszönhette „intenzív régi magyar irodalom-élményét.”⁷ Balassi-élményének folytonosságát mutatja Bécsben 1926. márc. 8-án írt levele József Jolánhoz: „Még ajánlhatom azt is, hogy vedd elő pl. Balassi Bálintot (ő írta ezt a gyönyörűségesen szép 3 sort:

Áldott szép pünkösödnek gyönyörű ideje!
Mindent egészséggel látogatógé,
Hosszú úton járókat könnyebbitő szele!)”⁸

Legközelebb 1930-ban írja le Balassi nevét *Magyar Mű és Labanc Szemle* című tanulmányában,⁹ s ugyanekkor válogatja ki Lesznai Annának a négy, fentebb említett Balassi-verset. Az egyiket (Hogy Juliára találá...) a tanulmányban is idézi. Az igazi találat azonban a gróf Balassa Bálint verse. Erre a kiváló költőre, aki ma is úgy él a köztudatban, mint a XVII. századi „udvari költészet” szürke művelőinek egyike, a versértő József Attila joggal figyelt fel.

Váratlan és meghökkentő módon kerül elő újból József Attila életművében gróf Balassa Bálint. Azt a versét, amelyben szörnyű átkokat szór egyik haragosára (Dézsi kiadásában a II. 398—402. lapon), József Attila bizonyára újraolvasta akkor, amikor néhány versében ugyancsak szörnyű átkokat szórt orvosára, egy pszichoanalitikus nőre. Ha elkezdjük olvasni Balassa versét, máris a *Magány*, a *Majd megöregszel* és a *Ne bánts*d hangulatát érezzük:

Éles elméd légyen, felejtsd el nevedet,
Mint Messala, ki nagy fájdalmat érzett;
Hasesömör kirágja tőből köldöködöt,
Hogy minden csudálja illy betegségedet.

Tengeri csudák is csudára jőjjenek,
Húsevő madarak mind öszvegyűljenek,
Várván, hogy hamarébb testeddel éljenek,
De rossz szerencsédén ők is elhűljenek.

⁶ NÉMETH Andor: *József Attila*. Bp. [1944.] 208. Tasi József ennek alapján vette föl a következő tételt: *Balassa Bálint Minden munkái. 1—2. köt.* Életrajzi bev. s jegyz. ell. DEZSI Lajos. [Bp.] (1923), Genius k. (I.m. 390) Fura kiadvány. Első kötete Balassi hiteles verseit tartalmazza, a második kötetben Dézsi csaknem ugyanannyi XVII. századi verset közölt, melyeket részben Balassinak tulajdonított, részben Balassához kapcsolt valamilyen módon. Ezek között vannak gróf Balassa Bálint versei is, szinte csak a név és a család azonossága miatt.

⁷ KOVÁCS Sándor Iván: *Csáti Demeter éneke Pannónia megvételéről József Attila értelmezésében.* — K.S.I.: *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 270.

⁸ MIKLÓS Tamás közlése, *Kritika* 1987/8. 5.

⁹ Idézi és elemzi KOVÁCS Sándor Iván, i.m. 259.

Iszonyú genyedség nyúzza le körmödet,
Keserves fájdalom gyötörje szívedet,
Vér, hólyag és csipa ellepje szemedet
S ne kívánja senki látni rút színedet.

Balassa 3. sora a *Ne bánts!* 11. sorára emlékeztet: „Bibircsók nőjjön a hasán!” Az a mozzanat, hogy „minden” (=mindenki), továbbá halak és madarak ellensége köré gyűljenek és rémülten csodálják iszonyú állapotát, József Attila két versében is előjön. A *Nagyon fáj* 24—26. szakaszában (csak emlékeztetőül, nem a teljes szöveg): „Néma halak . . . tátogjatok rá: Nagyon fáj. Elevenek, minden, mi kintől megremeg, . . . ágya körül . . . vakogjatok velem: Nagyon fáj.” Emlékeztet a *Magány* 10—12. sorára is: „Meg se rebbennél, ha az emberek némán körülkerülnének, hogy lássák: ilyen gonosszá ki tett engemet.” Tovább olvasva gróf Balassa versét, újabb és újabb részleteknél jut eszünkbe József Attila. A 10. szakaszban például azt kívánja gróf Balassa, hogy „feleséged oly fattyakat szüljön, kik közül az egyik lábaidra dőljön . . .”; József Attila a *Magány*-ban így szól analitikusnőjéhez: „Ha szülsz, a fiadnak öröme az lesz, hogy körbe forog, te meg rápislogsz . . .” Idézem Balassa versének 11. szakaszát is:

Haljon meg, kit kedvelsz, éjjel az öledben,
Undok férges méreg teremjen kebledben
Ijesztő fantasma járjon személyedben,
Koldús is üldözzön egész életedben.

Az éjjeli látásra, kísértetekre való utalás a *Majd megöregszel* 6—8. sorában így kerül elénk: „Nappal pihensz majd, széken szunyókálva, mert éjjel félni fogsz majd egyedül. Árnyak ütnek a rezgő anyókára.” Nem folytatom, mert az apró motívumoknál jobban hatott a Balassa-vers egészének hangulata; József Attila másképpen átkozta volna Gyömrői Editet, ha nem ismeri gróf Balassa versét.

Mintha saját magára gondolt volna Balassiról (a báróról) írva: „Balassa költészete annyiféle »hatást« hordoz és minőségben, szellemben, belső formában mégis annyira egy . . .”

STOLL BÉLA

FIGYELŐ

László Mihály (1911—1989). A kegyesrend (piaristák) budapesti, központi könyvtárának vezetőjét vesztette el szinte egyik percről a másikra az ő személyében. E sorok írója néhány félórával halála előtt beszélt meg vele találkozót, így távozása valóban villámcsapásszerű volt. Geológus apjának jelentős könyvtára volt, amely nem csupán szakmunkákat tartalmazott. Így ezzel kapcsolatos bibliofil élményt és ilyen irányú vonzódást hordozott kezdetektől magában, de elsőként papnak és tanárnak készült. Belépve a piarista rendbe, Budapesten földrajzi és természetrajzi tanulmányokat folytatott. Az egyetemen doktorátust is szerzett, majd a kémia szakot is elsajátította. Tanári pályája során Veszprém, Mosonmagyaróvár, Szeged és Debrecen volt a sorrend. A civisvárosban igazgató lett, majd Kecskemétre került, onnan pedig ismét Szegedre. A rend létszámkorlátozása miatt átmenetileg lelkipásztori tevékenységet folytatott Deszken, Szeged mellett. Néhány esztendő után újra tanított előbb Kecskeméten, majd Budapesten. Itt ment nyugdíjba. A nagy energiájú és vasakarátú ember azonban továbbra is tevékenykedni kívánt, így 1974 őszén elvállalta a rend központi könyvtárának vezetését. Miután nem könyvtárosnak készült, ez számára késői, de egyáltalában nem idegen hivatás volt.

A körülmények, amelyek között ezt a feladatát átvette, mindennek nevezhetőek voltak csak kedvezőeknek nem. A korábbinál összehasonlíthatatlanul kisebb épületbe szorult rend könyvtára is állandóan leírhatatlan helyszűkében volt. A tanítórend sajátosságának megfelelően az egyes tagok sokszor igen jelentős mennyiségű és kitűnően összeválogatott szakkönyvtárral rendelkeznek szobájukban. Elhunytukat követően ezek persze mind bekerülnek a központi gyűjteménybe. A helyhiány ennek következtében immár elviselhetlenné vált munkája megkezdésekor. A remek szervező és kiváló rendszerező azonnal felismerte, hogy a könyvtár létezésének és működtetésének alapfeltétele a helynyerés. Ezt újabb kisebb helyiségek birtokbavételével csak lassanként és a nehéz körülmények miatt csak nagyon korlátozott módon lehetett megoldani. Így a főlölegesnek tűnő másodpéldányok megállapításában, ill. azok levásztásában kereste a megoldáshoz vezető utat.

Ennek a szinte emberfeletti vállalkozásnak megvalósítása mellett gondja volt a folyóiratok elkülönített felállítására, valamint a piarista vonatkozású kiadványok különgyűjteményének kialakítására is. Ez utóbbi különösen fontos és hasznos lépés volt mind e nagy múltú tanítórend, mind a magyar kultúrtörténet számára. Az egyes tudományágak hazai történetét művelő kutatók sorra ismerték fel az utóbbi években ezt az új „kincsesbányát”, és keresik fel ezt a friss forrást. A szakmai kíváncsnak megfelelően létrehozta a régi nyomtatványok különgyűjteményét is. Ez utóbbi feltárásából is részt vállalt. Az egész országban elsőként fejezte be az 1601 előtt nyomtatott kiadványok bibliográfiai és példányleírását a tervezett országos katalógust előkészítő vállalkozás során. Jogos a remény, hogy a kótetek korábbi tulajdonosairól, a bejegyzésekről és a kötés egyedi sajátosságairól általa rögzített adatokból belátható időn belül katalógus fog készülni publikálás céljából.

A fentiekben sommásan körvonalazott képből is kitetszik mindenki számára, hogy László Mihály mint könyvtáros rendkívüli munkásságával nem csupán a piarista rend könyvtára, de a hazai könyvgyűjtemények általános történetébe is beírta nevét. A mások számára bizonyosan elviselhetlenül nehéz körülmények között folytatott munkát ő hallatlan szívóssággal, szinte konok következetességgel és elképesztő szorgalommal végezte. Az általa így teljes értékűen használhatóvá tett, igen értékes gyűjtemény őrzi immár emlékét. Azonban ennél is maradandóbb nyomot hagyott ő mindazokban, akiknek alkalmuk volt őt munkája során megismerni, megbecsülni és — amennyire ezt ő a meglehetősen szigorú zárkózottsága ellenébe lehetővé tette — megszeretni.

Erdélyi János írói hagyatékának sorsa. Erdélyi János műveinek újabb kiadásában, azok jegyzeteiben vagy az íróval foglalkozó írásokban gyakran szerepel egy két betűből álló rövidítés: ET, ami annyit jelent: Erdélyi Tár. Az évek során sokan, az idő múlásával egyre sűrűbben és egyre határozottabban kérdeztek meg: valójában mit tartalmaz az Erdélyi Tár. Most, a sárospataki emlékünnepeken, amikor születésének 175. évfordulóján az íróra emlékezünk, és amikor eleget teszünk a megtisztelő felkérésnek, a nyilvánosság előtt válaszolok a korábban hozzám intézett kérdésekre.

Válaszom a legfontosabb kérdésekre szorítkozik: azaz mi az ET, mi van benne, miként keletkezett, hogyan alakult sorsa, mi látott napvilágot eddig az író kéziratos hagyatékából, mik a megjelenés előtt álló munkák, a további kiadási tervek, mikorra várható a hagyaték teljes feldolgozása, végül pedig jelenleg hol található az ET, s hozzáférhető-e? Ezekre kívánok röviden felelni.

Az ún. Erdélyi Tár, a továbbiakban ET, amely nevét az író halála után kapta, Erdélyi János irodalmi hagyatékát őrzi: minden olyan kéziratos vagy nyomtatott szöveget, amely az írótól származik, amelyet az írónak küldtek, lett legyen az levél, vers, hivatalos irat vagy éppen számlák, szerződések stb. Tehát mindaz, ami az író munkájához és életéhez kapcsolódik. Így pl. a gyűjteményhez tartoznak a nyugat-európai utazása alatt rendszeresen vásárolt, hazahozott francia, német, angol, olasz újságok, lapkivágások, prospektusok stb. de ugyanúgy ügyvédi diplomája, akadémiai tagságáról szóló oklevele, a kiadók-kal vagy iparosokkal kötött szerződésai. Tehát minden, a család birtokában fentmaradt kézirat, dokumentum, az író és korát visszaidéző írásos vagy nyomtatott anyag. Ez a körülmény adja az ET — irodalomtörténeti értékén túl — művelődéstörténeti jelentőségét, miután, tudomásunk szerint, ez az egyetlen a múlt század első feléből, közepéről mindmáig fentmaradt irodalmi hagyaték, miután Arany János és fia hagyatékának jó része megsemmisült Budapest ostroma idején, egy légitámadás következtében a Gellért-hegyi Voinovich villában.

Arra a kérdésre, hogy az ET miként keletkezett, hosszabb a válasz. Az első kéziratok, amelyek a későbbi gyűjtemény első darabjainak tekinthetők, az 1830-as évek legelejéről valók. Levelek és azon versek kéziratai, amelyeknek letisztázott példányaikat az író beküldte Bajza Józsefnek, azzal a kéréssel, hogy jelentesse meg azokat az *Auróra* c. zsebkönyvben. Ezekből az évektől kezdve alakul ki a gyűjtemény.

Az évek múlásával, az író munkásságának, műveinek gyarapodásával, irodalmi tekintélyének és hírének-nevének öregbülésével párhuzamosan nőtt az írások száma, miután egyre többen fordultak hozzá kérésekkel, levelekkel stb. Erdélyi János gondosan gyűjtötte és őrizte kéziratait, erre utal pl. az a körülmény, hogy az ET-ban több olyan kézírata is fennmaradt, amelyek már megjelentek. Arról is tudunk barátjához, Greguss Ágosthoz írt 1863-as leveléből, hogy az író sürgette *A legújabb magyar lyra* az Országban kiadott kéziratainak visszaküldését. A gyűjtemény nőttön-nőtt, voltak azonban ma már érthetetlen momentumok is, amelyek akadályozták, hogy a gyűjtemény még teljesebb legyen. Erdélyi kéziratai között találunk pl. félbevágott lapokat, amelyeknek a hátlapján ismeretlen kéztől származó levéltöredékek olvashatók, vagy előfordult az is, hogy az író saját, korábbi kéziratainak hátlapját újabb cikk írására használta fel. A magyarázat egyszerű: nagy volt a szegénység. Ugyanakkor viszont az is megállapítható, hogy az író az egyes nagy tanulmányoknak még a korábbi változatait is megőrizte, éppúgy, mint az azokhoz készült előtanulmányokat, amelyek lehetőséget adnak Erdélyi János írói műhelymunkájának rekonstruálásához. A kéziratokat, nyomtatott szövegeket és dokumentumokat tartalmazó gyűjtemény 1868. január 23-ig, az író haláláig gyarapodott. Mintegy húsz esztendő szünet után akkor szaporodott ismét az ET, amikor az író időközben felnőtt fia, Erdélyi Pál, maga is irodalomtörténész, édesanyjától átvette a hagyaték gondozását és minden alkalmat megragadott arra, hogy atyja még fellelhető írásait megvásárolja. Legközelebb az 1940-es években gyarapodott a gyűjtemény, amikor Erdélyi Pál sógora, Szász Károly átadta Szemere Miklós levelezésének egy részét, elsősorban Erdélyi Jánosnak Szemeréhez írt leveleit. Az újabb időkben is nőtt az ET anyaga, igaz, csak másolatokkal. Az idők során talált újabb leveleket és dokumentumokat rendre lemásoltattam, ill. lexeroxáltam és besoroltam az ET-ba.

Részletesebben szövegek arról: miként, milyen rendszerben nyert elhelyezést az ET anyaga. Mint arra korábban utaltam, az író fia, Erdélyi Pál gazdagította a lehetőségek szerint a gyűjteményt és ő volt az, aki az anyagot rendszerezte. A hagyaték — Erdélyi Pál beosztása szerint — négy nagyobb részre tagolódik. Az első nagyobb egységet az író kéziratai alkotják, ötvenegy félbörkötéses kötetben összesítve. Erdélyi Pál nem időrendben vagy műfajok szerint csoportosította a köteteket, hanem a kéziratok formája szerint. Az 1-es kötet tartalmazza a legnagyobb autográfokat, míg az 51-es a legkisebbeket, a

nagy quartótól a kis oktávig. Az 52. kötet Erdélyi Pálnak atyjáról írt ötlapos kéziratos életrajzát tartalmazza, valamint az író legfontosabb műveinek felsorolását. Vannak ezekben a kötetekben nem Erdélyi János kezétől származó írások is, de ezeket Erdélyi feltehetően a saját kéziratai mellett tartotta. Egyes esetekben témájuk miatt, más esetben pusztán véletlenségből kerülhettek egymás mellé, és Erdélyi Pál atyja rendjét respektálva, azokat is bekötötte. Az ötvenegy kötet verskéziratokat, variánsokat, irodalmi, filozófiai, esztétikai népköltészeti írásokat éppúgy tartalmaz, mint népdal- és közmondás- vagy épp mesegyűjtéseket.

A következő nagyobb egység a LEVELEK, amely harminc nagy alakú kartotékban, ugyancsak félbörkötésben, tartalmazza az író levelezését, betűrend szerint csoportosítva. Külön kötetben szerepelnek, a betűrendtől függetlenül, Erdélyi Jánosné Vachott Kornéliának és az író második feleségének, Csorba Ilonának levelei (Nelli és Ilona kötetekben). Minden egyes levél teljes címleírással, külön borítóban nyert elhelyezést. Külön nagy alakú, ugyancsak félbörkötéses kartotékban kaptak helyet az IRATOK, köztük kézirások, nyomtatott irományok, oklevelek, számlák, szerződések, sőt még a forradalom idején kibocsátott röplapok is itt találhatók. Külön, a már említett kartotékokban találhatók a sárospataki diákkori JEGYZETEK, ill. a már ugyanott tanárként írt AKADÉMIAI ELŐADÁSOK szövege.

Most arról szólok, hogy az elmúlt másfél században miként alakult az ET sorsa. Erdélyi Jánosnak 1868. január 23-án hirtelen bekövetkezett halála után az író 32 éves özvegye teljesen egyedül maradt kis gyermekeivel Sárospatakon. Édesanyja — miként egész rokonsága — Csallóközben, Komáromban és Pesten élt. Elhunyt férjének barátja és komájuk, Hegedüs László, a pataki lelkész, ekkor már alsó-zempléni esperes, sokat segített az özvegynek, de a ház eladásával, a háztartás felszámolásával és a nyakába szakadt anyagi gondokkal az addig csak a családjának élő fiatal és kényeztetett özvegy nem tudott megbirkózni. Elutazott ezért Patakra Csorba Ilona édesanyja, a lányánál sokkal határozottabb és gyakorlatiasabb földbirtokos asszony, hogy felpakolja és hazavigye magához a csallóközi Felsőgellérré egyedül maradt asszonylányát és unokáit. Erdélyi János írói hagyatékát összecsomagolták, a könyvekkel kapcsolatban azonban Csorba Ilona édesanyjának az elképzelése valósult meg. Csepy Katalin nagyra becsülte vejét, de munkásságát nemigen értette, így a könyvek elszállításával együttjáró nehézségeket nem vállalta. Arra is gondolt, hogy az elhunyt gazdag könyvtárának eladásából befolyó pénz segítheti az elárvult család életének újrakezdését. Az özvegy megvételre felajánlotta férje könyvtárát, mintegy félszáz darab kivételével, a Sárospataki Tanítóképző Intézetnek, amely ezután — a Tanítóképezde Értesítője (1895. 36.) szerint 1871-ben az Intézet tulajdonába ment át. Az özvegy 543 művet, 925 kötetet adott el. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ezek a kötetek — kevés kivétellel — áldozatul estek a Képző könyvtára 1949-es széthorogásának. Néhány darab fentmaradt a Nagykönyvtárban, ezeket Berecz József, ill. Balácsi Zoltánné azonosította.)

Az özvegy gyermekeivel előbb édesanyja felsőgelléri, majd komáromi, Nádor utcai házába költözött. Itt kapott helyet az ET is. Az 1870-es évek legelején Gyulai Pál kereste meg az özvegyet és kérte tőle elhunyt férje kéziratai közül az iróportrék és néhány más tanulmánya kéziratait, köztük még ki nem adottakat, valamint a népköltéssel kapcsolatos írásokat és az Erdélyi által 1863 óta is folyamatosan gyűjtött népdalokat és azok dallamát. (Zárójelben jegyzem meg: az 1846 és 1848 között kiadott *Népdalok és Mondák* kéziratait, az Erdélyihez küldött gyűjteményeket később a maga gyűjtötte dalokkal együtt Greguss Ágost kérésére az író az újonnan induló Népköltési Gyűjtemény számára küldte el). Gyulai az özvegytől azért kérte az említett kéziratokat, hogy összeállítsa, ill. sajtó alá rendezze azt a kötetet, amelyet a Kisfaludy Társaság készült kiadni, ezzel tisztelegve egykori érdemdús titoknoka emléke előtt. Erdélyi Pál, aki később már mint egyetemi hallgató, tanára, Gyulai Pál Sándor utcai házában szívesen látott vendég volt, még látta a kertre néző dolgozószobában azt a komáromi vaspántos ládát, amely az iratokat tartalmazta. (A kötet: *Pályák és pálmák*). Amikor foglalkozni kezdett ő is atyja munkásságával, kérte vissza Gyulaitól édesapja kéziratait. Gyulai Pál azt felelte, hogy azok nincsenek nála, mert Erdélyi János kéziratait átadta Thaly Kálmánnak. Amikor Erdélyi Pál újra kérte a kéziratokat, Thaly Gyulaihoz utasította őt, mondván, hogy ő már rég visszaadta azokat Gyulainak. Így a kéziratok soha többé nem kerültek elő.

A hagyaték történetében ez volt a második veszteség, nagyobb mint az első, amelyet maga az író okozott 1849 júliusának legelején. Amikor Erdélyi elhagyta Pestet és otthonát, minden olyan iratot megsemmisített, amely őt vagy barátait kompromittálhatta volna. Mindez nem felesleges óvatosság volt, mert a *Szabad hangok* szerzője és a *Republica* szerkesztője okkal tarthatott az új hatalom bosszújától. Míg az első szükséges, de elkerülhetetlen rossz volt, a második elkerülhető lett volna.

A nagy változás akkor történt az ET életében, amikor a gyűjteményt Erdélyi Pál vette át. Az író fia magyar irodalmat és klasszikus filológiát tanult a budapesti egyetemen. 1886-tól napidíjas volt az OSZK Levéltárában. 1889-től asszisztens, 1893-tól pedig „örsegéd”. E közben a korabeli hetilapok népszerűsítő és ismert kritikusa. 1900-tól a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója. Az egyetemen a régi magyar irodalom köréből tartotta előadásait. Erdélyi Pál felkészültsége és szakértelme lehetővé tette, hogy gondosan és hozzáértéssel rendezze a hagyatékot. Ezekben az években alakult ki az ET mai állaga. Ez a korszak 1936-ban zárult, Erdélyi Pál halálával.

Erdélyi Pál özvegyének pesti házában, nem sokkal a váratlan és az özvegyet nagy megpróbáltatásokkal sújtott gyászeset után, jelentkezett a fiatal néprajz-kutató, Ortutay Gyula, majd később — már vele együtt — báró Hatvany Lajos és Lantos antikvárius. Özvegy Erdélyi Pálnénak jelentős összeget, 30—35 ezer pengőt ajánlottak fel, ha a hagyatékot átengedi Lantosnak, aki aukcióra bocsátja azt. Erdélyi Pálné a Hatvany és Lantos által megszabott feltételeket nem fogadta el, mert nem egyezett bele az összetartozó anyag szétszórásába. Így lemondott az igen kedvező ajánlatról és vállalta a családfő hirtelen halálával beállott súlyos anyagi nehézségeket. Az 1940-es években, a háború közeledésével újabb nehézségek vártak a hagyatékot őrző családra, amikor az exponált helyen fekvő budai lakásból, félve a bombatámadásoktól, biztonságosabb helyre kellett szállítani azokat a vaspántos ládákat, amelyek az ET-t őrizték. A választás a csallóközi rokonság egyik elhagyott, azaz a közlekedési úttól távol eső kúriájára esett, ahol is a ládák épségben megmaradtak. Az igazi nehézség akkor kezdődött, amikor a Duna újra országhatárrá lett, a ládáknak pedig vissza kellett kerülniök Budapestre. Mindkét esetben katonák siettek segítségünkre. A ládák Pestre szállításának egyik hőse, egy szovjet kapitány, később országának kultúrdiplomataja egy sárospataki könyvtári látogatás alkalmával találkozott újra Erdélyi János nevével és hírével. Itt tudta meg, hogy ki volt az a magyar író, akinek vaspántos ládába zárt kéziratait ő vitte át csónakján 1945 őszén, küszködve a háborgó Dunával.

Az 1950-es évektől kezdve én viselem gondját Erdélyi János írói hagyatékának, és dolgozom fel munkásságát. Miként korábban hozzáférhető volt az ET, most is nyitva áll a kutatók előtt. Minay Lajos, Schöner Magda, Haraszthy Gyula, Ortutay Gyula dolgozott hosszabb-rövidebb ideig az ET kézírataival, hogy csak néhány nevet említek, de sorolhatnám mások, ma is dolgozó kollégák nevét.

Mielőtt arra a kérdésre felelnék, hogy mi látott eddig napvilágot az ET anyagából, szeretném megemlíteni, hogy Erdélyi János is készült összegyűjtött munkái kiadására, mégpedig *Élvek és elvek* címmel. A terv nem valósult meg az idők mostohaasága miatt, miután Ráth Mór akkor nem vállalkozott rá. Azt ajánlotta Erdélyinek, hogy várják ki a jobb időket. Erdélyi János azonban nem várt és megjelentette Sárospatakon, saját kiadásában, a *Kisebb prózákat*. Később jelent meg Ráth Mór kiadásában *Az ókori irodalom története*, majd a Kisfaludy Társaság kiadásában *Pályák és pálmák*, ill. a *Tanulmányok*, hogy csak a legjelentősebb köteteket említsen. Később Erdélyi Pál is készült atyja minden munkájának kiadására, először az 1910-es években, ezzel készülve az író születésének százados évfordulójára. A tízkötetesre tervezett kiadás az utolsó pillanatban hiúsult meg, amikor is kitört a háború és „átmenetileg”, a háború tartamára felfüggesztették a munkát. 1934-ben kezdett újra tárgyalni Erdélyi Pál, immár a Pátria nyomdával, Erdélyi János műveinek kiadásáról. A terv kész volt, a megbeszélések biztatóan haladtak, ekkor viszont Erdélyi Pál betegsége és hirtelen halála hiúsította meg a vállalkozást. Erdélyi Pál nem törekedett volna a teljességre; feltehetően a kiadó szempontjaira kellett tekintettel lennie.

Az első kötet, amely szinte teljes egészében az ET anyagából merített, *Erdélyi János úti naplója és úti levelei* a Tankönyvkiadó kiadásában jelent meg 1951-ben. 1962-ben és 1964-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál Erdélyi János *Levelezése* két kötetben. Ezután hosszabb idő telt el, míg 1981-ben, ugyancsak az Akadémiai Kiadónál megjelenhetett a *Bölcsészeti és esztétikai írások*. Mindhárom kötet az Irodalomtudományi Intézet Fontes ad Historiam Literariam spectantes elnevezésű sorozatában, az én kiadásomban. Ugyancsak ebben a sorozatban jelenik meg ez évben az író *Nyelvészeti és népköltészeti írásai* c. kötet, amelyet az *Irodalmi tanulmányok és pályaképek* című munka követ. A most munkában lévő kötet Erdélyi János kisebb irodalmi bírálatait, cikkeit, valamint színházi, zenei és művészeti írásait fogja egybe. A sorozat ötödik kötet a tudományos írásokat (irodalomelméleti, irodalomtörténeti, történeti, művelődéstörténeti stb.) összesíti, a hatodik pedig a politikai, közéleti írásokat és az író önéletrajzi írásait tartalmazza. A felsorolt kötetekben közlésre kerülő művek az író írásos és szóbeli megnyilatkozásait, azaz beszédeit is tartalmazzák és teljesen új megvilágításba helyezik az író és a

politikust, a közéleti embert. A közlésre kerülő munkák nagyrészt mindmáig ismeretlenek, azaz a köztudatban nem szerepelnek az író munkássága részeként.

Az elkövetkező években napvilágra kerülhet Erdélyi János műveinek, az ET-nak nagy része, számos mindmáig ismeretlen írás a Fontes sorozat köteteiben. Miután azonban irodalomtörténeti sorozatról van szó, nem férnek bele az író versei és színművei. Igaz, hogy 1844-ben megjelent Erdélyi János *Költeményei*, ez azonban nem tartalmazza az 1843 utáni, ill. az 1850-es évek szerelmi líráját és a közéleti verseket, mint ahogy az 1860-as évek „*Őszikék*”-re emlékeztető költeményeit sem. (A Magyar Remekírók Erdélyi János kötetében igyekeztem minél több ismeretlen verset közölni, de a terjedelmi nehézségek akadályoztak ebben.) Hasonlóképpen nem kerülnek közlésre a jelenlegi elképzelések szerint az íróra és korára vonatkozó dokumentumok, amelyek pedig művelődéstörténeti szempontból is kiemelkedő értékűek. Segítségükkel jól rekonstruálható, miként élt akkor egy szellemekben és ízlésében igényes, de anyagiakban mindig szűkölködő, a polgári életformához, annak értékeihez azonban ragaszkodó értelmiségi.

Végezetül: az ET őrzése, gondozása, valamint az író műveinek kiadása mellett kötelességemnek tartom Erdélyi János életének és pályaképeinek megírását. A kötelesség kifejezést tudatosan használom, mert úgy gondolom, hogy az életrajz esetében a tárgyi ismereteket jól kiegészíthetik azok a családi hagyományok, amelyeknek a megőrzése, ill. felhasználása számos vonatkozásban teljesebb és árnyaltabbá teheti az író életének és korának ábrázolását.

Nem véletlen, hogy Önöktől, Patakról érkezett hozzám a felkérés, hogy szóljak Erdélyi János irodalmi hagyatékáról, hiszen Sárospatak mindig is édeklődést tanúsított az író iránt, aki életének két nagy szakaszában és munkásságában szorosan kapcsolódott a városhoz. Remélem, hogy e beszámolómlom érdeklődésüket kielégítette, sikerült Erdélyi János hagyatékát bemutatnom és az Erdélyi Tár sorsáról jórészt máig ismeretlen tényeket közölnöm.

T. ERDÉLYI ILONA

SZEMLE

Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői.
Bp. 1988, 244 l. Gondolat Kiadó.

Szakkönyvek esetében ritka erény az olvasmányosság. Ha mégis szerepel a gördülékeny stílus egy kritikában, a megdicsért mű rögtön gyanús-sá válik: kellően tudományos-e, megbízható-e a szerző, elvégre úgy ír, hogy nemcsak a kiválasztottak értik. Még talán árthat is a tudomány kasztjának, hiszen megfosztja a misztikumtól, hozzáférhetővé teszi a laikusok számára is. Ilyen megítéléstől, beskatulyázástól félttem Kelecsényi Gábor könyvét is. Mert a *Múltunk neves könyvgyűjtői* valóban olyan könyv, amelyet nem lehet letenni. Ha egyszer szerepelne a magyar- vagy könyvtárszakos egyetemisták olvasmányjegyzékén, még az is kiderülne, hogy a „kötelező” bélyeg sem tudná elriasztani a szakterület jövődó művelőit, kutatóit.

A Gondolat Kiadó *A magyar könyv* című sorozatának két szerkesztője — Borsa Gedeon és Haiman György — a garancia arra, hogy ebben a sorozatban csak szakmailag megalapozott, megbízható művek jelenhetnek meg. A két korábbi kötet, amelyek Kner Izidornak és Tevan Andornak, a XX. századi magyar könyvkiadás történetét öleli fel. Már az első fejezet címe izgalmas: *A homo bibliophilus mint a homo sapiens különleges alfaja* — a komolykodó cím mögött érződik az egész könyvet besugárzó szellem és böles ironia, amely Kelecsényi Gábor tudós egyéniségének meghatározója.

A Magyarországi könyvgyűjtés történetét Kelecsényi portrék megrajzolásával teszi élővé. Portréinak vonulata két nagy csúcspan teljessé-
dik ki. Az első, a Bibliotheca Corviniana, Mátyás

király könyvtára, amelynek nemzeti jellege éppen azáltal domborodott ki, hogy az egyetemes könyvkultúra felhalmozásával éppen egész Európa elismerését kívánta Magyarország számára kivívni. A másik csúcspont pedig Széchényi Ferenc könyvtára, amely a nemzeti identitáskeresést tette gyűjteménye meghatározójává. Mint Kelecsényi írja — „kezdeményezése óta kapott új szerepet a magyar bibliofília, és kapott igazán nemzeti tartalmat”.

A történeti feldolgozás az első tényleges könyvtárakat előkészítő gyűjteményekkel vagy inkább egyes kódexek ismertetésével kezdődik. Megújuló bibliofil könyvkiadásunkat — főleg a Helikon Kiadót — dicséri, hogy az említett ritkaságok pl. a Képes Krónika, a Nekcei Biblia legszebb lapjainak hasonmását már minden érdeklődő kézbe veheti. A humanista könyvgyűjtés Vitéz János, Janus Pannonius, Zsámboky János portréjának megrajzolásával válik teljessé. Batthyány Boldizsár németújvári bibliotékája — ritkaságai mellett — azért is külön fejezetet érdemel, mert nem érte utol a szétszóródás tragikus sorsa: a gyűjtemény máig fennmaradt a güssingi ferences könyvtár részeként. A Zrínyi Miklós gyűjteményével foglalkozó fejezet kedvesnáló annak a hatalmas munkának a kézbeviteléhez, amely a könyvtár monografikus feldolgozását, kötetekinek pontos meghatározását ígéri és a közeljövőben jelenik meg a Zrínyi-Könyvtár című sorozat negyedik köteteként. A könyvgyűjtők sorában egyetlen nőt találunk, az önéletíró, levelező Bethlen Katát, akinek jellegzetes magyar könyvtárát, amely idegen nyelvű könyvet nem tartalmazott, csak könyvjegyzékből ismerjük, az enyedi református kollégiumba került bibliotéka a tüz martaléka lett a múlt század közepén.

A későbarokk korig a bemutatott könyvgyűjtők nemcsak bibliofilek, hanem nagy íróegyeniségek is. A XVIII. századtól a könyvgyűjtők

már mint irodalomtörténeti jelességek közismertek, hiszen van közöttük tudós történész, politikus, könyvszerető mágus éppúgy, mint könyvkereskedő, antikvárius. Felsorolásuk helyett inkább arra utalunk, hogy Kelecsényi Gábor minden fejezetben megtalálta azt a nézőpontot, ahonnan a legtöbbet mondhatja el tárgyáról és az előző fejezetek ismereteire is építve történelmi és irodalmi, könyv- és könyvtártudományi tudnivalóinkat is bővítheti. Könyve úgy tanít, hogy az olvasó szinte észre sem veszi, a szórakoztató olvasmányban mennyi adat, magyarázat, fogalmi és történeti ismeret rejtezik. Még a szakkifejezések, idézetek fordításai is úgy simulnak a szépen megformált szövegbe, hogy szakember és laikus érdeklődő egyaránt élvezettel olvashatja. A téma főlényes ismerete, a hosszú könyvtári gyakorlat eredményezi azt a bölcs és megértő humort, amellyel Kelecsényi enciklopédikus tudásának egy kis szeletét megosztja könyvének olvasóival.

A kötetet — céljának megfelelően — nem zsúfolják agyon magyarázó jegyzetek. Az egyes fejezetekhez kapcsolódó bibliográfia is csak a tájékozódást segíti, azokat a műveket sorolja fel, amelyek a legfrissebbek vagy a legtöbb eligazítást nyújtják a téma iránt érdeklődőknek. A kötet illusztrációi és a szikár képmegjelölésnél bővebb aláírások szervesen kapcsolódnak a szöveghez, a tudatos pedagógiai szándékot is bizonyítják. Külön meg kell említeni a címlap borítóját, Joseph Ender Széchenyi Ferencet ábrázoló monumentális festményét, amelyet a Múzeum körüli Széchenyi Könyvtár Kézirattárában még látni lehetett. Nemzeti könyvtárunk budavári otthonának már meg kellett elégednie egy kevésbé nagy hatású bronz mellszoborral.

A kötet zárómódozataiban Kelecsényi Gábor a XX. századi új bibliofil korszak, a szép könyv tervezésének, a könyvkötészet — restaurálás fejlődésének bemutatását ígéri „majd egy másik könyvben”. Kíváncsian várjuk — minél előbb!

NÉMETH S. KATALIN

Vigilia. Repertórium 1935—1984. Összeállította STAUDER Mária. Bp. 1987, 384 l. Vigilia.

Ötven évi fennállásának évfordulójára jelentette meg a folyóirat szerkesztősége ezt a rangos kiadványt, amely egy fontos, a magyar szellemi életben magas színvonalon betöltött szerepű orgánusról ad áttekintést. A magyar folyóiratok

történetében nem gyakori, hogy egy lap öt évtizeden keresztül töretlenül megvalósíthassa eredeti célkitűzéseit. A *Vigilia* megindulásakor, 1935-ben Possonyi László főszerkesztő nemes célokat vállalt magára, hogy egy keresztény szellemű, a legjobb irodalmi hagyományokat folytató havi folyóirattal orientálja az érdeklődő olvasókat, tiszta, eszményi elveket őrizzen az egyre komoruló világban és minőségi olvasnivalóval lássa el a tájékozódni vágyókat. Szándéka szerint európai és távolabbi szellemi értékek közvetítését is vállalta a hazaiakon kívül, komoly része volt a modern keresztény filozófiai irányzatok megismertetésében, hazai és külföldi írók bemutatásában, irodalomtörténeti hagyományok ápolásában, a tudományos élet kiemelkedő eseményeinek számontartásában. Programját a későbbi szerkesztők — Mécs László, Sík Sándor, Rónay György s 1977 után Doromy Károly, Hegyi Béla és Lukács László — még tovább bővítették, s a lapot a magyar folyóiratirodalom egyik legrangosabb fórumává tették, amelyben a legnehezebb években is őrizni tudták a szuverén szellemet, a színvonalat, a széles látóhatárt; óvni tudták a politika változásaitól a lap arculatát, magasrendű tartalmát.

Minden repertórium elkészítésekor nehéz feladat kialakítani a megfelelő szakrendet, a leginkább követhető, áttekinthető rendszert több évtized természetnek bemutatásához. Különösen nehéz dolga volt az összeállítónak ennél a folyóiratnál, ahol nagyon sok területet kísérték figyelemmel, s a szépirodalom gazdagsága mellett nagy teret kaptak a társadalomtudományok, természettudományok és a társművészetek is. Stauder Mária igen gondos anyaggyűjtése során az óriási mennyiségű termést végül a következő szakrend szerint csoportosította: Filozófia, filozófiatörténet; Etika, etikátörténet; Világnézeti kérdések; Vallás (Keresztény vallások — Nem keresztény vallások); Történelem; Művelődéstörténet; Könyvtörténet, könyvtártörténet; Politika; Szociológia, szociográfia; Közgazdaság; Jogtudomány, jogtörténet; Pedagógia; Lélektan; Folklor; Nyelvtudomány, nyelvtörténet; Irodalomtudomány — ezen belül Általános kérdések, összehasonlító irodalomtörténet; Irodalomelmélet, stílus, verstan, műfordítás; Sajtótörténet; Antológiák, Lexikonok, bibliográfiák; A magyar irodalom története; A világirodalom története. Újabb nagy csoportot alkotnak a Színházművészet, színház- és drámatörténet, az Előadóművészet; a Filmművészet, filmtörténet, fotóművészet; Rádió és televízió; Táncművészet;

Zene, zenetörténet; Művészetelmélet, képző- és iparművészet; Művészettörténet. A Természet-tudományok címszó alatt a matematikától a csillagászat, biológián, orvostudományon és számos egyéb ágon kívül a földrajzig igen változatos anyag található, s még a Sport, sporttörténet is kapott egy külön fejezetet. A további csaknem száz oldalnyi terjedelmet elfoglaló rész a szépirodalmi anyagot tárja fel, különös gonddal és alaposággal regisztrálva műfajok szerint ötven év változatos magyar irodalmi közleményeit, s 51 ország irodalmi alkotásait.

Az irodalomtörténészek számára igen nagy haszonnal forgatható bibliográfiai anyagot halmoz fel a magyar és a világirodalom történetének általános kérdések, valamint egyes szerzők szerint csoportosított ismertetése. Külön ki kell ebből az értékes és sokoldalú anyagból emelni a Rónay György által indított, a kortárs irodalomtörténetben fogalomná vált *Az olvasó naplója* c. rovatot, amely a nagy tudású, független szellemű, mértékadó ítéleteiről nevezetes szerkesztő, író, irodalomtörténész, kritikus Rónay György meghatározó kritikáit tartalmazza. A változatos, műfaji sokféleségen, a minden értékre nyitottságon túl legfőbb érdemei között azt kell számon tartanunk és nyomatékosan hangsúlyoznunk, hogy hosszú éveken át ezek a kritikák voltak az első egyes szerzők műveinek méltatása sorában. Bátorításul, ösztönzésül vagy vitára készítetésül szolgáltak a többi orgánumok kritikusi számára, megerősítették őket a véleményvállalásban, a kultúrpolitika által sokszor mellőzött, éppen csak megtúrt írók fontos alkotásainak integrálásában és népszerűsítésében (például éppen Mészöly Miklós, Pilinszky János, Sík Sándor és a nyugati magyar irodalom képviselőinek műveit említhetjük). Igen jelentős kritikusként tevékenykedett a lap hasábjain Rónay László is (többnyire Siki Géza néven), aki a kortárs szerzők művein kívül felvállalta a legfontosabb irodalomtörténeti munkák folyamatos figyelemmel kísérése mellett a hazai zenei élet eseményeiről való tájékoztatást is. Az elmúlt ötven év irodalmi életének alakulásáról, a szellemi élet tájékozódásáról, írói pályák alakulásáról ennek a fejezetnek a tanulmányozása szolgál a legtöbb érdekességgel és tanulsággal, s a lap karakteréről is igen fontos és jellemző információt nyújt.

A címlírások a többi repertóriumhoz képest bőségesebbek, igen gyakran annotáltak a sokszor semleges címekre való tekintettel; pontosságukat a legszigorúbb ellenőrzés is örömmel nyug-

tázhhatja. A bibliográfiai és filológiai munkában eredményeit már többször kamatoztató Stauder Mária, a repertórium összeállítója példamutató módon oldotta meg feladatát, s egy igen jól használható, jelentős anyagot feltáró repertóriummal gazdagította a szakirodalmat. Bizonyára nemcsak az irodalomtörténészek, sajtótörténészek, az egyháztörténészek számára lesz haszonnal forgatható ez a kézikönyv, hanem más szakterületeken dolgozók, valamint a *Vigilia* népes és hűséges olvasótábora számára is.

R. TAKÁCS OLGA

„Debrecen, Ó-kikötő...” Árkádiától Európáig. Jubileumi kötet Dr. Tóth Béla nyolcvanadik születésnapjára. A Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata kiadványa. Debrecen, 1988. 86. l.

Ma, sajnos egyre kevesebb a kutatással is foglalkozó középiskolai tanár. A gimnáziumba kerülő, friss diplomás oktató magára véve a tanítás örömteli nyűgét, túlórákat vállal, mellékállásban dolgozik, hogy magát és családját valahogyan eltartsa, s közvetlen künyezete, az iskola vagy a város története, irodalma, képzőművészete érdeklődését nem vagy csak alig köti le, ideje híján nem is kötheti le.

Ezért örömdetes, hogy a nyugdíjaztatásáig mindvégig gimnáziumi tanárként dolgozó Tóth Béla tiszteletére készült jubileumi kötetet kézbe vehettem. A nyolcvanadik esztendején is már túllépő tudós tanár a munkát még most sem fejezte be, nyugalomba talán soha nem vonul, csak a cikkeiről, könyveiről készült bibliográfia anyagát zárta le 1988. november 30-án Lenkey István. A kötet három egymástól világosan elkülöníthető fejezetre bontható. A köszöntőt Bitskey István a Kossuth Lajos Tudományegyetem Régi Magyar Tanszékének professzora írta. Ezt Tóth Béla három tanulmánya követi: az első Tompa László költő hatvanadik születésnapjára készült 1944-ben és Szepsiszentgyörgyön jelent meg. A második a debreceni puritanizmus történetét tárgyalja, a harmadik Félegyházi László festészetét mutatja be. A korábban már különböző helyeken megjelent tanulmányok kiválóan reprezentálják a tanár úr érdeklődési körét. Könnyedén mozog kora irodalmában, otthon van a XVI—XVIII. századi reformáció történetében, s nagyon sok kritikát közöl képzőművészekről vagy kiállításairól.

E három, témában és időben nagyon nehezen egybefogható érdeklődési kör mellett figyelme a klasszikus latin irodalom felé is fordul. Első könyvem, amit fiatal tanárként megvettem, Lucretius *De rerum natura* című munkájának műfordítása. Ez is Tóth Béla munkája. S a jubileumi kötet harmadik „fejezete” írásainak bibliográfiája, amely már számával is lenyűgözi az olvasót. Összesen 521 tétel jelzi a nyolcvanéves tanár munkásságának eredményét. Közöttük több könyv, számtalan alapos tanulmány, s még több könyvrecenzió.

A bibliográfia 1925-tel kezdődik. 1931/32-ben már Szabó Dezső és Móricz Zsigmond egy-egy művét recenzeálta. 1934-ben Gyöngyösi Istvánról értekezik. Képzőművészeti kritikáinak hosszú sora csak az ötvenes évek közepétől kezdődik. S beleolvassván ezekben az írásokba, meggyőződhetünk arról, hogy a „tudós tanár” a modern képzőművészetben is tanáros precizitással tájékozódik.

A *Magyar Könyvszemle*ben 1975 óta publikál, Szilágyi Tönkö Mártonról (1977), Debrecen könyvtári kultúrájáról, Kerekes Ferencről. Számos egyéb fórumban jelentek meg írásai. Az önálló, különböző kiadóknál napvilágot látott kötetei mellett a helyi időszaki kiadványokban, a *Hajdú-Bihari Napló*ban, a *Reformátusok Lapjában*, *Az Alföldben*, a *Déri Múzeum évkönyveiben* publikál. Ezek az írásai azonban nemcsak Debrecen vagy a környék lakóinak érdeklődési körét elégíthetik ki, hanem az ország figyelmét is felkelthetik. A tanár, a filológus, a precíz recenzens, a képzőművészetek értő kritikusa így mindannyiunk mestere lett. Azoknak is, akik óráit soha nem hallgathattuk, legfeljebb előadásainak szigorú szerkezetében, cikkeinek stílusában gyönyörködhetünk. Tanítványai hálás szeretettel övezték nyolcvanadik születésnapján, s bizonyára szeretettel veszik körül ma is, hisz megtanította őket az irodalom, a képzőművészet, a klasszika filológia és a közelebbi múlt értő szeretetére, s stílus gazdag fordulataira s állandó gazdagításának múlhatatlan szükségességére és a szinte megállás nélküli munkára.

A Lenkey István szerkesztésében és válogatásában megjelent kiadvány érdemes vállalkozás. Figyelmebe ajánlom a könyvtári szakembereknek, irodalom- és művészettörténészeknek, képzőművészeknek és íróknak, hely- és egyháztörténészeknek, s a pedagógusoknak, akik Tóth Béla tanár úr munkájából sokszoros példát vehetnek, s munkáit haszonnal forgathatják.

KILIÁN ISTVÁN

Kotvan, Imrich — Frimmová, Eva: Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae societatis Matica slovenské dictae asservantur. Martin, 1988. 262 l., Matica slovenská.

1.

1863-ban alapították Turócszentmártonban a szlovákok kulturális egyesületét, a Matica slovenskát. Az intézménynek már a kezdetektől külön könyvtára is volt. Az ebben őrzött ősnymotatványok ismertetésére első alkalommal 1948/1949-ben került sor Boris Bálint tollából. Az időközben bekövetkezett gyarapodásokkal egyetemben 1961-ben az immár 61 darab 15. századi kiadványt Imrich Kotvan újra összefoglalta (vö. *Magyar Könyvszemle* 1964. 105.). 1975-ig az ebbe a kategóriába tartozó művek száma már 78-ra emelkedett. Ekkor a Matica slovenska pozsonyi, jászói, nagyapponyi, iglói és nagy-szombati gyűjtőhelyeiről, ahol az állami tulajdonba vett könyvtárakat dolgozták fel, beszállították ezek állományát az időközben elkészült új épületébe. Az ősnymotatványok száma ilyen módon hirtelen 457-re nőtt. Ez olvasható ki a szlovákiai közgyűjteményekben található ősnymotatványok központi katalógusából, amelyet ugyancsak Kotvan állított össze 1979-ben (vö. *Magyar Könyvszemle* 1983. 111—116.).

A könyvtárteknek ez az északi szomszédainknál tapasztalható koncentrációja azóta is folytatódott, mert bekerültek a Matica slovenskába a korábban Körmöcbányán őrzött 15. századi könyvek is. Mintegy másfél tucanyi darabbal pedig időközben más forrásokból gyarapodott a turócszentmártoni könyvtár. Így az itt található ősnymotatvány-gyűjtemény immár 505 különböző kiadvány 597 példányából áll. Ez a szám nemzetközi mércével mérve is jelentősnek mondható. Nyilván ez lehetett az indítéka, hogy erről az állományról immár új, önálló kiadványt állított össze Kotvan, ill. jelentetett meg a Matica slovenska. A munka elkészítésének befejezése előtt Kotvan, a szlovákiai ősnymotatvány-szakértő meghalt. (vö. *Magyar Könyvszemle* 1984. 376—377.), így a végső munkálatok utódjára a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban és egyben lányára, Eva Frimmovára maradtak.

Az új kiadvány szerkezete és abban a példányok ismertetése lényegében megegyezik az 1979-ben közreadott szlovákiai központi ősnymotatvány-katalógusban található leírásokkal. Így érdemes a figyelmet különösen a kilenc évvel korábban napvilágot látott kiadványban

nem szereplő tételekre, vagyis 15 új példányra és 18 új műre fordítani, ami meghaladja az egész állománynak öt százalékát.

Az új leírások lényegében igazodni kívánnak a Kotvan által korábban kialakított szerkezet-hez, csupán a részletekben ismerhető fel eltérő megoldás. Így a nemzetközi gyakorlatban megszokottnál jóval nagyobb számban felvonultott bibliográfiai hivatkozások korábban — a legfontosabbak értékelő kiemelését követően — megjelenésük időrendjében sorakoznak, a legújabb tételek esetében viszont betűrendben. Sajnos a legjelentősebb kiadványok közül az utolsó évtizedek során napvilágot látott folytatásokra történő hivatkozások kiegészítését hiába keresi a kötet olvasója. Így az olaszországi közgyűjtemények központi ősnymotatvány-katalógusának (IGI) idézése a negyedik kötettel és az R-betűvel megszűnik, jóllehet az utolsó betűk és az egészhez készült pótlás időközben már megjelent (pl. 461. = IGI 9238). Még ennél is inkább hiányolható a hivatkozás a kimagaslóan legfontosabb bibliográfiára, az ősnymotatványok világméretű és összesített katalógusának, a Gesamt-katalog der Wiegendrucke (GW) 1976 óta közreadott részére (pl. 192. = GW 9984, 193. = GW 10435). Ugyanakkor a 11. tétel esetében hivatkozott GW 1380/10 imaginárius szám, hiszen azt a GW berlini szerkesztősége csupán saját belső használatára adta, de azt nem publikálta. Bizonyára el lehetett volna az ott dolgozó szakemberek segítségével oszlatni a bibliográfiai azonosítatlan 361. tétel körüli bizonytalanságot. Feltehetően a kizárását javasolták volna a 382. tételnek, amelynél is a nemzetközi szakirodalomban a magyar központi ősnymotatvány-katalógus (CIH p. 767—768.) 1509 tájára, míg az olasz (IGI IV. p. 218.) közelebbi évszám nélkül, de határozottan a 16. századra datálja ezt az évszám nélkül készült kiadványt.

A reprezentatív kiállítású kötet — Kotvan korábbi kiadványának 48 fekete-fehér képével szemben — 14 színes és 24 fekete-fehér táblát tartalmaz, ami ha számban nem is, de minőségben örvendetes előrelépést jelent. A kötéstáblákról leválasztott naptártörödékek közül is nemegyszer az egyetlen ismert példány az egész világon. Így üdvözölni kell, hogy az egyik ilyen ritkaság (301. sz.) fényképe most látható a 33. táblán. Kár, hogy a 11. sz. alatt ugyancsak igen sommásan leírt unikum képének közreadása elmaradt.

A korábban még nem ismert kötetek provenienciája (pl. 253. és 376. Nyitráról) arra utal,

hogy a most Turócszentmártonban összevont könyvanyag részletesebb feldolgozása során még további, eddig lappangó ősnymotatványok előkerülésével lehet számolni. Érdekes a 30. tétel, amely a késmárki volt evangélikus liceum könyvtárából sodródott a Matica slovenskaba. Miután az említett szepességi gyűjtemény — ismereteink szerint — ma is önálló, felmerül az emberben a régi könyvtárak együtt tartásának szempontja, ill. a kérdés, hogy ez a kötet vajon miért került el onnan, ahol közel félszáz 15. századi könyvet őriznek?

Jóllehet a fentiekben több kritikai észrevétel megtételére kényszerült a kiadvány ismertetője, és bár abban viszonylag nem sok a korábról ismeretlen adat, mégis feltétlenül örömmel kell üdvözölni ezt a szép kiállítású kötetet, hiszen a két szomszédország közös múltjából a könyvkultúra néhány részletére derít fényt.

BORSA GEDEON

Foot, Mirjam M.: The Henry Davis Gift: A Collection of Bookbindings. Vol. 1: Studies in the history of bookbinding. 2. Impression. London 1982. The British Library. 351 l. 36 kép. — Vol. 2: A catalogue of North-European bindings. London 1983. The British Library. 446 l. 368 kép.

Henry Davis negyed századon keresztül vásárolta és gyűjtötte az értékes művészi könyvkötéseket, majd, hogy a szép kötések kedvelői és kutatói számára hozzáférhetővé tegye gyűjteményét, a British Museumnak ajándékozta. Az erről szóló megállapodást 1968-ban írták alá. Az ajándékozás feltételei szerint a könyvek külső letétként Henry Davis birtokában maradtak haláláig, de kiállítás vagy tanulmányozás céljára rendelkezésre álltak. Nem sokkal később Henry Davis régi ritka könyveiből hasonló alapítványt tett Coleraine-ben a New University of Ulster számára, majd a cambridge-i Fitzwilliam Museumnak is.

A szerző, Mirjam M. Foot, a British Library Európai Gyűjteményének helyettes igazgatója, több évtizedes köteskutatói múltra tekint vissza, s számtalan publikáció szerzője (korábban M. M. Romme néven).

A kötések, amelyek közül sokat a kor kiváló könyvkötői készítettek neves — olykor királyi és főúri — könyvgyűjtők megrendelésére, s amelyek egykor híres gyűjtemények részét képezték,

időben a XII. századtól a XX. századig, térben Egyiptomtól Mexikóig a kötéstörténet minden korszakát képviselik.

Az első kötet huszonöt tanulmányt tartalmaz, a második és a tervezett harmadik kötet a művészi kötéstáblák illusztrált katalógusa. A szerző olyan kötések választott tanulmányai tárgyául, amelyekről új tényeket sikerült megállapítani, vagy amelyeket most vizsgált először alaposabban. Ugyanakkor úgy igyekezett anyagát kiválasztani, hogy egy-egy adott kötés jól reprezentálja a különböző korszakokat és országokat. Nem titkolja személyes vonzódását a XVI. századi francia és németalföldi könyvkötőművészek, ezek közül is különösen Claude de Picques és Albert Magnus iránt. Jóllehet a Henry Davis gyűjtemény négy Grolier-kötést is tartalmaz, továbbá az angol kötéstörténet legkiemelkedőbb korszakának tartott, s a Stuartok restaurációjának idejéből húsznál több, neves mesterektől származó remek kötetet, ezekről Foot nem ír, minthogy róluk már jelentek meg tanulmányok, az utóbbiakról éppen Howard M. Nixon, Foot elődje és mestere tollából. Ugyanígy jár el a gyűjtemény olyan kiemelkedő darabjával, mint a sienai számadáskönyv-táblával, mert a másik neves angol kötéskutató, A. R. A. Hobson foglalkozik vele Grimaldiról készített és megjelenés előtt álló nagyobb lélegzetű munkájában. A tanulmánykötetben a szerző nem elemze XVIII. századinal későbbi kötetet, a katalóguskötetekben azonban a Henry Davis gyűjtemény minden darabját tételelesen leírja és közül róla képet.

Foot tanulmányai olvasmányosak, lebilincselő anyagismerettel tárja olvasója elé a korabeli történelmet, a főúri possesszorok életét, működését, és nemcsak az angol könyvkötések esetében. Az embernek az a benyomása, mintha William Bill, Robert Dudley vagy J. J. Fugger személyes ismerősei lennének. A Henry Davis gyűjteményben található kötések gyakran egybeveti a velük rokon, de más könyvtárakban található kötésekkel. Tanulmányai kiegészítik korábbi kötéskutatók eredményeit, az esszékhez gyakran kapcsolódik függelék, amelyben az eddig ismert kötéscsoporthoz Foot olykor még kétszer annyit tud hozzátenni (The MacDurnan Gospels Binder). Aprólékos filológiai módszerrel vizsgálja több egyidőben működő könyvkötőműhely kapcsolatát, elemzi a diszítószerszámok azonosságát, vagy éppen az alig érzékelhető különbségeket, a könyvkötőgenerációkat (apa—fiú), családi

kapcsolatokat (após—vő), adott esetben a Cambridge-i, XVII. századi kötések fő típusait, s bizonyítja be, hogy három helyett hét különböző csoportba sorolhatók. Az első kötet sikerrel kapcsol össze sok, korábban nem összetartozónak hitt kötetet, tár föl kevésbé ismert könyvgyűjtőket és mélyíti ismereteinket újabb adatokkal kevésbé híres könyvkötők tevékenységéről. De még a talán legnevesebb angol könyvkötőről, Roger Payne-ről is tud a szerző szenzációsan újat mondani. A szaklexikonok és kézikönyvek Payne születését 1739-re és Windsorba teszik, holott az etoni plébánia anyakönyvi bejegyzése szerint — amint Foot hivatkozik rá — 1738. dec. 8-án jegyezték be „Thomas Paine könyvkötő fia, Roger” keresztelését. Hamarosan ezután a család tényleg évekre Windsorba költözött, de tévhit, hogy Roger Payne ott született volna. Foot két figyelemre méltó levelet is közöl. Az egyikben azt a Payne-t ismerhetjük meg, aki kötésmintát mutat be megrendelőjének, jóváhagyást kér, s kívánság szerint hajlandó változtatni. A levelekből az is kitűnik, hogy a közhiedelemmel és az eddigi lexikon-adatokkal ellentétben Payne nem maga metszette be a leveleket!

A tanulmánykötet kilenc dolgozata foglalkozik angol könyvkötéstörténettel, a Franciaországot ilyen szempontból vizsgáló második rész hat tanulmányt tartalmaz. A Párizsban működő, de név szerint ismeretlen, ún. „Csipegető holló könyvkötő” (vagyis, akinek kötésein gyakran ilyen csipegető madár bélyegzője látható), nagy valószínűséggel azonos a nagy angol könyvbarnárnak és gyűjtőnek, Thomas Wottonnak (1521—1586) kötésekét készítő „A” mesterrel. A második „francia” tanulmány éppen a Wottonnak dolgozó különböző párizsi műhelyeket és könyvkötőket igyekszik tisztázni, olykor vitázva az eddigi kutatási eredményekkel. A további három tanulmányban is szebbnél-szebb francia reneszánsz kötésekkel találkozunk, köztük egy mesteri alla greca kötéssel, de talán mindgyüket túlszárnyalja a Thomas Mahieu (vagy másképp Maioli), Franciaország kincstárnoka számára készített, s Footnál a 185. oldalon látható aranyozott reneszánsz kötés. A Maioli kötések zöme Claude de Picques, II. Henrik királyi könyvkötője műhelyéből került ki, de — mint Foot megállapítja — Maioli legalább még másik három párizsi könyvkötőt patronált. A XVIII. század néhány francia műhelyéről szólva a szerző leszögezi, hogy Franciaországban a XVII. század első negyedében már szétvált a könyvkötő és aranyo-

zó. Gyakran ugyanaz az aranyozó több könyvkötőnek is dolgozik. Ez a díszítőszerszámok alapján történő kötés meghatározást nehezíti, sőt egyes esetekben lehetetlenné teszi. Divatba jön a könyvkötőcímkék használata is, ami nem mindig segíti a kötéskutató dolgát (pedig milyen egyszerű módja volna a kötés azonosításának), mert ezeket sajnos nagyon könnyen el lehet távolítani, illetőleg beragasztani más kötésbe. Érdekes, hogy e parányi címkéket nem a könyvkötők használták szignóként, inkább volt fontos az üzlet vagy a könyv tulajdonosa számára. A számtalan, nálunk kevésbé ismert XVIII. századi francia könyvkötőmester kötései mellett elemzi a század három nagy könyvkötőcsaládjának, a Padeloup, a Lemonnier és a Derom család tevékenységét. (Sajnos Magyarországon e francia mesterektől, tudomásunk szerint, nincs könyvkötés.)

Ezután Foot egy-egy svájci és spanyol, két német, valamint három-három németalföldi és itáliai könyvkötővel vagy könyvgyűjtővel foglalkozik gondosan elemző tanulmányaiban. A spanyol nemesi kiváltságlevelek kötéseinak tárgyalásakor is bizonyosságát adja annak, hogy könyvekről és könyvkötésekről beszélni csak a történelmi háttér felvázolásával érdeemes. A könyvek a művelődéstörténettel, ez utóbbi pedig az adott ország egész történetével szorosan egybefonódik. Amszterdamban kb. 1635 és 1690 között a Magnus család minden tagja könyvkötő volt. Leghíresebb közöttük Albert Magnus, aki valószínűleg Franciaországban tanulta az aranyozást és elsőként alkalmazta Hollandiában. (Kötéseinek felépítése, csinos, apró pontozott és folytonos vonalú csavart indás és virágbélyegzői előképeivé váltak a néhány évtizeddel később hasonló stílusban készült aranyozott nagyszombati kötéseknek is.) Az amszterdami aranyozott barokk kötések bélyegzői és indás-madaras görgetői variánsai azt sugallják, hogy több könyvkötőműhellyel kell számolni, hiszen miért lenne sok hasonló variáns díszítőszerzőszám egyetlen atelier-ben. Ezt a jogos feltevését Foot még egy külön, az Albert Magnus tanulmányt követő eszében bővebben is kifejti.

Egy tipikus német reneszánsz és egy „welsch”, vagyis itáliai reneszánsz kötetet mutat be Foot a Henry Davis gyűjtemény német provenienciájú kötései közül. A könyvgyűjtő és a szép kötések iránt vonzó európai arisztokraták között az Ebeleben család neve és Hans Harreré, Szász Ágost választófejedelem (ugyan-

csak híres könyvbarát) kincstárnokáé, jól ismert. A Harrer számára készített, gazdagon aranyozott bőrkötést Caspar Meuser — Jacob Krause mellett a németek másik leghíresebb könyvkötőmestere — kötötte, s a tanulmányban Foot él az alkalommal, hogy mindkettőjük pályájáról és működéséről szóljon.

Az itáliai fejezetet egy Bolognában, de feltehetően az előbb említett Nicolaus von Ebeleben számára készített kötés vezeti be. A következő tanulmány egy velencei, XVI. századi műhely választ tárgyaúl, amely sokat dolgozott a Fuggereknek, de éppen Foot bizonyítja be — bőséges függelékben, öt csoportba sorolva az innen származó kötések —, hogy sokkal szélesebb klientúrája volt. Az utolsó tanulmány két római, a késő XVI. századi ún. Borghese- és a XVII. századi Rospigliosi-műhely tevékenységét és kötéseit elemzi, s fűz az utóbbihoz egy kilencven darabból álló kötésjegyzéket.

Az országokként, s ezen belül időrendben következő tanulmánycsoportok egymásutánisága nem esetleges. Foot tudatosan, s engedve a művészi hatások és befolyások irányának rendezte fejezeteket. A francia kötéseknel az angol bibliofil, Thomas Wotton az átvezető, akinek Párizsban is dolgoztak, a svájci kötés elemzések németalföldi kapcsolatokra derül fény, a németalföldieknel a de Smet család egy másik tagjával találkozunk, a német possesszorok kötéseinak egy része éppúgy kapcsolódik Párizshoz vagy Lyonhoz, mint Észak-Itália városaihoz. Újra és újra ismerős könyvgyűjtők nevével találkozunk a különböző tanulmányokban, s az ember eltűnődik azon, hogy milyen egységes is volt Európa (a művelt Európa) 1800 előtt.

Az első kötet először 1978-ban jelent meg, s öt év múlva, 1983-ban a második, de közben 1982-ben másodsor is kiadták a tanulmánykötetet. Annak idején az volt a szerző szándéka, hogy a második, vagyis a katalóguskötet tartalmazni fogja a Henry Davis gyűjtemény összes kötését. A kötéskatalógusoknál az illusztrálás igen fontos, s nem is volt kérdés ennél a kötetnél, hogy minden kötésről közöljenek képet, de hogy mekkorát, az menet közben dőlt el. Ha egy kötetbe zsúfolták volna az összes kötetet, postai bélyegnél alig nagyobb képeknek jutott volna csak hely, ami a kötéskutatóknak adott esetben inkább csak bosszúság, mint segítség. Csak üdvözölni lehet tehát a döntést, hogy két kötetre osztották a katalógus részt, s jól látható, élvezhető, normális méretű fekete-fehér képeket közölnek. (A színe-

ket leírás alapján inkább lehet fantáziával pótolni.) Így lehetővé válik a kutató számára, hogy a kötés-meghatározáshoz és -azonosításhoz is segítségül vegye ezt a katalógust. A legpontosabb leírás sem pótolhatja ugyanis a kötésről készült képet! E katalógust eleve a kötés-kutatókon kívül könyvtárosoknak, könyvkereskedőknek és könyvgyűjtőknek szánták.

E második kötetben a Brit szigetek (tehát Írország is), a Németalföld (beleértve természetesen Belgiumot), Németország, Dánia és Ausztria kötéseivel találkozhatunk. A harmadik kötet tartalmazza majd Dél-Európa, Francia-, Spanyol- és Olaszország, illetőleg néhány kelet-európai, valamint amerikai és ázsiai ország kötéseit.

A második kötetben összesen 368 kötés van, ebből 250, tehát a kötések kétharmada angol (és skót és ír). Az országon belüli sorrendet a szigorú kronológia szabja meg. A tételek folyamatosan számozottak. Minden tétel a címfejjel kezdődik, amely közli a kötés helyét, s ha lehet, a könyvkötő nevét, az első tulajdonost, akinek készült a kötés, s a kötés körülbelüli idejét. Ezután következnek a könyv adatai, szerző, cím, impresszum adatok, majd mindhárom méret (a gerincevastagság is) mm-ben és a jelzet. Külön bekezdésben olvasható a kötés tömör leírása, a gerinc díszítése, veretek, kapcsok, esetleges bőrnýílás, s a festett, márványozott, vagy pergamen, esetleg dublür előzők. Új bekezdés a provenienciáról szóló tudnivalók, itt a szerző időrendben felsorolja a tulajdonosokat, eladás esetén a könyvkereskedőket és az aukciókat, amivel a könyv útja több évszázadon keresztül követhetővé válik. Újabb bekezdés a hivatkozások és az irodalom, ahol a szerző ismét kiváltja olvasója osztatlan elismerését anyagismeretével és tájékozottságával. Jelzi az íráshordozó anyagát, kódex esetén azt is, ha vonalazott. Az utolsó, a megjegyzés rovatban, ha van, gyakran a könyvkötőre vonatkozó információ olvasható. Ez a modern kötések esetében a könyvkötő rövid életrajzát jelenti. Rendkívül informatív! Amennyire csak lehetett, törekedtek a kötés fényképét a szöveghez legközelebb elhelyezni. Általában irigylésre méltóan jó állapotban vannak a kötések (mintha azt tükröznék, hogy mindig nagy becsben álltak), s a felvételek is nagyon jók többnyire. A vaknyomas gótikus kötéseknel nehezebb dolga volt a fotósoknak, talán jó lett volna egy-egy bélyegző eredeti méretben is (pl. a 288. tétel esetében a mesterjegy). A második kötet elején rövidítési jegyzék és a felhasznált irodalom listája, a kötet végén könyvkötő- és prosszessor-index van.

Hogy a British Library Henry Davis gyűjteménye a kötéstörténet csaknem egészét átfogja, az az alapító körülmektől vásárlásának köszönhető, de hogy ebből a speciális gyűjteményből nemcsak egy átlagos, mutató albumkötet lett, hanem a könyves szakemberek, különösen a kötéskutatók nélkülözhetetlen kézikönyve, ez Mirjam M. Foot érdeme. Nagyon várjuk a harmadik kötetet!

ROZSONDAI MARIANNE

Hangiu, Ion: Dicționar al presei literare românești (1790—1982). Argument de Ion Dodu Bălan. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, 510.

Az első romániai nyomtatott újság, a francia nyelvű *Courrier de Moldavie* 1790 tavaszán, Moldva székvárosában, Iași-ban jelent meg Potemkin herceg orosz csapatainak közlönyeként.

A román sajtó alapjainak lerakásához a kedvező körülményeket a XIX. század első évtizedei jelentették. Román nyelven írt első időszaki kiadvány, ókori és újkori történelmi források gyűjteménye, a *Chrestomaticul românesc* 1820-ban jelent meg Csernovitzban, Theodor Racocce, a galíciai kormányzóság tolmácsának szerkesztésében. Az első román nyelvű folyóiratnak tartott *Biblioteca românească* havonta jelent meg a budai Egyetemi Nyomdában, a bukaresti könyvügynök, Zaharia Carcalechi szerkesztésében. Dátum: 1821. A Lipszében 1827-ben megjelenő *Fama Lipschii* az első román nyelvű újság. Ezt I. M. K. Rosetti orvostanhallgató szerkesztette. Dănicu Golescu havasalföldi bojár író támogatásával.

Az irodalmi sajtó a XIX. század első felének kulturális és politikai kiadványaiból nőtt ki. A modern román irodalom az irodalmi sajtó megjelenésétől keltezhető, amelynek alapjait olyan literátorok rakták le, mint I. H. Rădulescu, Gh. Asachi, Gh. Barițiu. Szerkesztésükben jelennek meg a kezdeti időszak fontosabb kiadványai: *Curierul românesc* (1829), *Albina românească* (1829) és *Gazeta de Transilvania* (1838). Az irodalom további fejlődésének majdnem minden mozzanata egy-egy irodalmi folyóirathoz, vagy egyes vezetők nevéhez fűződik. A nemzeti ébredés irányzatának hordozója és az irodalom elméleti megalapozója a múlt század 5—6. évtizedében a Mihail Kogălniceanu szerkesztette *Dacia literară* (1840). Az utána megjelentek közül a

legfontosabbak a klasszikusokat, Eminescu, Caragiale, Creangă, Slavici és másokat felsorakoztató *Convorbiri literare* (1869), amelynek mentora Titu Maiorescu, a materialista irányzatú *Contemporanul* (1881). A példákat folytathatjuk: *Literatorul* (1880), a „Magvető” *Sămăntătorul* (1901), *Luceafărul* (1902), *Viața nouă* (1905), *Ramuri* (1905), *Viața românească* (1906).

A háború utáni irodalmi élet a továbbélő és az új megjelenésű lapokkal folytatódik. A két világháború közötti román kutúrában és irodalomban szellemi irányzatot létrehozó folyóiratok a modernista *Sburătorul* (1919) és a hagyományörző *Gândirea*. (1921). Fontos még a két irányzat közé helyezhető *Contemporanul* (1922), az avantgárd *Punct* (1924), *75 HP* (1924), *Integral* (1925), az eklektikus *Viața literară* (1926), *Revista fundațiilor* (1934), *Jurnalul literar* (1939), és a demokratikus lapok közül a *Cuvântul liber* (1919), *Viața românească* (1920), *Cadran* (1931), *Bluze albastre* (1933).

A második világháború utáni időszak irodalmi sajtóját a bőség is jellemzi. A korábban már megjelent vagy most induló központi és vidéki folyóiratok közül megemlítjük a fontosabbakat: *Contemporanul* (1946), *Revista literară* (1947), *Viața românească* (1948), *Gazeta literară* (1954), *Luceafărul* (1958), *România literară* (1968) Bukarestben, *Steaua* (1954), *Tribuna* (1957) Kolozsvárt, *Familia* (Nagyvárad, 1965), *Astra* (Brassó, 1966), *Tomis* (Konstanca, 1966), *Convorbiri literare* (Iași, 1971), *Vatra* (Marosvásárhely, 1971), *Transilvania* (Szeben, 1972).

Az említett folyóiratok csak a legfontosabbak a román irodalmi vagy irodalmi jellegű időszak kiadványok közül, melyekről kézikönyvek, lexikonok adhatnak átfogó képet.

Ezek közül — időrendben az első — majdnem egy évszázad újságjait, hírlapjait, folyóiratait tartalmazó *Publicațiunile periodice românești* (ziare, gazete, reviste) 1820—1906, 1913-ban jelent meg. Ennek folytatása az 1969-ben megjelenő *Publicațiile periodice românești* (ziare, gazete, reviste) *Catalog alfabetic* (1907—1918) és *Supliment* (1790—1906). A román újságírás fejlődéséről összefoglalót Nicolae Iorga írt 1922-ben, *Istoria presei românești* címmel. Az utóbbi két évtized gazdag román lexikonterméséből (az irodalmi lexikográfia külön téma lehetne) nagyon hasznosnak bizonyulnak a George Călinescu nevét viselő Irodalomelméleti és Irodalomtörténeti Intézet folyóiratokra vonatkozó kötetei: *Reviste literare românești din secolul al XIX-lea. Contri-*

buții monografice (1970), *Reviste progresiste românești interbelice* (1972), *Reviste literare românești din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea* (1974), *Reviste literare românești de la începutul secolului al XX-lea* (1976).

A román irodalmi sajtó történetére vonatkozó ismeretek feltárásában fontos hely illeti meg dr. I. Hangu tanárt, akinek több mint negyedszázados kutatómunkája eredményeként már harmadik kötete jelent meg: megannyi hasznos segédeszköz a kutatók és a szélesebb olvasókörzség kezében. Az időszak kiadványok megjelenési sorrendjében összeállított újságok és folyóiratok programadó cikkei, programjellegű írások, szerkesztőségi jegyzetek, évi, öt, tízéves beszámolók, levelek, okiratok gyűjteménye a *Presa literară românească. Articole-program de ziare și reviste* (1789—1948). I—II. köt. Editura pentru literatură, 1968. A *Reviste și curente în evoluția literaturii române*. Editura didactică și pedagogică, 1978, átfogó képet ad az érdeklődőknek a fontosabb irodalmi folyóiratokról, amelyek iskolát, irányt és irányzatot határoztak meg a XIX. század kezdetétől napjaink irodalmi sajtójáig.

A harmadik és amelyről bővebben akarunk szólni, a *Dictionar al presei literare românești (1790—1982)*. Utószó Ion Dodu Bălan. Editura Științifică și Enciclopedică, 1987. A lexikon a román irodalmi sajtó legteljesebb gyűjteménye, kb. 2000 címszót elemezve rövid szintézist ad az 1790—1982 (a fülszövegben 1780 !) között megjelenő folyóiratokról, újságokról, évkönyvekről, hírlapokról és közlönyökről. Annak ellenére, hogy a fülszöveg „a mi országunkban megjelentek”-et említ („apărute în țara noastră”), a lexikon más megjelenési helyekről is tesz említést, mint Bécs, Belgrad, Bruxelles, Buda, Budapest, Cleveland, Csernovitz, Detroit, Freiburg, Kisinyov, Lipese, Monastir, Párizs és Pest. Azokat az időszak kiadványokat, amelyek nem kulturális vagy irodalmi tartalmúak, de lapjain írók, irodalomtörténészek és kritikusok vagy a kultúra más személyiségei szerepelnek, *Függelékben* csoportosították (szám szerint 478 cím). A lexikon szócikkeit a következő szerkezet típus szerint állították össze: cím és alcím, tömör jellemzés (ha ez nem derül ki a címből vagy az alcímből), megjelenési helye, ideje (vagy időszak), kiadók, szerkesztők, (olyan kiadványoknál, amelyek kettős keltezészt használtak, az új bevezetéséig — 1924 ősze — meghagyták a régi datálást), ajánlott program, fontosabb rovatok, tárgyalt műfajok

példákkal, főmunkatársak fontosabb írásaikkal, más munkatársak, formátum, a gyűjtemény helye és jelzete, könyvészet. A Függelékben szereplő címszavakat egyszerűbb szerkezetű típus szerint írták le.

Az irodalmi sajtó lexikonának elbírálására a román szakkritika az illetékes. Mi — bár hasznos kézikönyvnek tartjuk — a magyar irodalmi vonatkozásokat kerestük és hiányoltuk. A magyar nyelvű lapokat csak az *Erdélyi Helikon*, *A Hét*, *Igaz Szó*, *Korunk* és *Utunk* képviseli. Az Erdélyi Helikonról megtudjuk, hogy „irányzatát Kuncz Aladár adta, aki az E. H.-t a romániai román és magyar írók közötti kölesönös megismerés és közeledés folyóiratává akarta tenni...” Részletezi a román fordításokat, nem említik Babitsot és Németh Lászlót, az sem derül ki, hogy a lap a helikoni munkaközösség folyóirata és kiadója az Erdélyi Szépművészeti Céh. A címszavakhoz kapcsolott könyvészeti válogatás, úgy mint *A Hét*, *Igaz Szó* és *Utunk* esetében, hiányzik. Az *Echinor*-ról nem derül ki, hogy három nyelvű, a *Korunk* és *Igaz Szó* esetében azt is közlik, hogy magyar nyelven jelenik meg. A bukaresti nyomdáknál szedett idegen nyelvű könyvek helyesírási hibáinak gyakorisága már régóta ismeretes és sajnálatos. A német lapok közül csak a *Neue Literatur*-t érdemesítették leírásra, a *Banater Schriftum* csak a Függelékben kapott helyet. A

könyvészeti válogatás kérdésében ezek is a magyar folyóiratok nagy részének sorsában osztoznak.

Nem kívánjuk felsorolni azokat a magyar folyóiratokat, amelyek szerintünk indokoltak lettek volna a lexikonba való fölvételre, de mindenesetre fontosnak tartottuk volna több lap felvételét is. Annál is inkább, mivel a közelmúltban más román lexikonok jobb példával szolgáltak. Így a román történetírás enciklopédiájában (Ștefan Ștefănescu és munkatársai: *Enciclopedia istoriografiei românești*. Editura Științifică și Enciclopedică, Buc., 1978) 76 erdélyi magyar historikus és 20 egyesület, intézmény szakfolyóirata, míg a Marian Popa kortárs irodalmi lexikonának új, javított és bővített kiadásában (*Dictionar de literatură contemporană*. Dictionarele Albatros. Buc., 1977) 98 kortárs romániai magyar író adatai találhatóak.

Amiről nem beszélnek, arról nagyon gyakran megfélemedeznek. Ne így legyen! — ez a román tudományosságának is érdeke, hisz amint Dávid Gyula is írta, „az ő számára is nélkülözhetetlen annak a szellemi kincsnek az ismerete, amellyel az együttélő nemzetiségek gazdagították és gazdagítják ennek az országnak a kultúráját”.

GYÖRGY BÉLA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1991 — Nyomdai táskaszám: 18 979

Felelős szerkesztő: Kókay György

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 8.05 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

TARTALOM

<i>Szovák Kornél</i> : Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez	1
<i>Pavercsik Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén I.	14
<i>Kurucz György</i> : Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában....	32
<i>Lengyel András</i> : A Szeged története (1920–1925) II.	45

KÖZLEMÉNYEK

<i>Fekete Csaba</i> : Mikor jelent meg a „Lubáni Biblia”?	68
<i>Enyedi Sándor</i> : Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz	69
<i>Wimmer Éva</i> : Egy Jókai kézirat-töredék a Bibliotheca Bodmerianában	74
<i>Stoll Béla</i> : József Attila olvasmányaihoz	75

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : László Mihály (1911–1989)	78
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : Erdélyi János írói hagyatékának sorsa	79

SZEMLE

Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp. 1988. (<i>Németh S. Katalin</i>)	83
Vigilia. Repertórium 1935–1984. (<i>R. Takács Olga</i>)	84
„Debrecen, Ó-kikötő...” Árkádiától Európáig. Debrecen, 1988. (<i>Kilián István</i>)	85
Kotvan, I.—Frimmová, É.: Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae... asservantur. Martin, 1988. (<i>Borsa Gedeon</i>)	86
Foot, Mirjam M.: The Henri Davis gift: A Collection of Bookbindings. London, 1982. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	87
Hangiu, Ion: Dicționar al presei literare românești (1790–1982). București, 1987. (<i>György Béla</i>)	90

SOMMAIRE

<i>Szovák, Kornél</i> : Au problème de la postérité d'Horace en Hongrie.....	1
<i>Pavercsik, Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss et le niveau du commerce du livre de Pest au milieu du XVIII ^e siècle. I.....	14
<i>Kurucz, György</i> : La littérature de la „nouvelle agriculture” („new agriculture”) dans le stock de la bibliothèque Festetich ancienne.....	32
<i>Lengyel, András</i> : L'histoire du journal Szeged (1920—1925). II.....	45

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fekete, Csaba</i> : L'année de parution de la „Bible de Lubán”.....	68
<i>Enyedi, Sándor</i> : Les lettres de József Péteri Takáts à György Aranka.....	69
<i>Wimmer, Éva</i> : Un fragment de manuscrit de Jókai dans la Bibliotheca Bodmeriana.....	74
<i>Stoll, Béla</i> : Aux lectures d'Attila József.....	75

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Mihály László (1911—1989).....	78
<i>T. Erdélyi, Ilona</i> : Le sort de l'héritage littéraire de János Erdélyi.....	79

REVUE

Kelecsényi, Gábor: Les bibliophiles illustres de notre passé. Bp. 1988. (<i>Németh, S. Katalin</i>)...	83
Vigilia. Répertoire des années 1935—1984. (<i>R. Takács, Olga</i>).....	84
„Debrecen, un vieux port...” De l'Arcadie à l'Europe. Debrecen, 1988. (<i>Kilián, István</i>).....	85
Kotvan, I.—Frimmová, É.: Incunabula quae Martini in Bibliotheca Nationali Slovaca ... asservantur. Martin, 1988. (<i>Borsa, Gedeon</i>).....	86
Foot, Mirjam M.: The Henri Dadis gift: A Collection of Bookbindings. London, 1982. (<i>Rozsondai, Marianne</i>).....	87
Hangiu, Ion: Dicționar al presei literare românești (1790—1982). București, 1987. (<i>György, Béla</i>).....	90